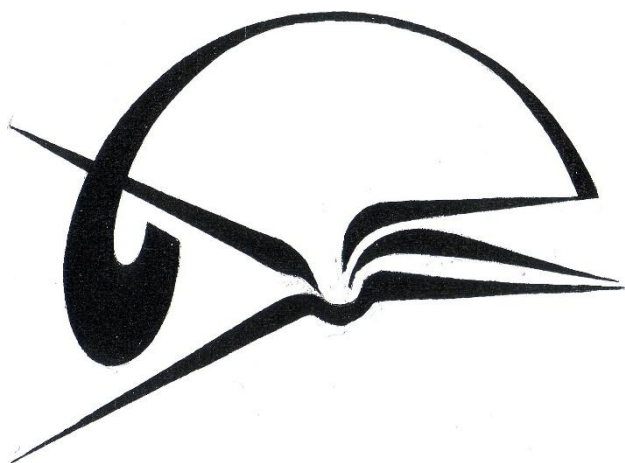

**УПРАВЛЕНИЕ И
ОБРАЗОВАНИЕ**

**MANAGEMENT AND
EDUCATION**

**МЕНИДЖМЪНТ, МАРКЕТИНГ
ТУРИЗЪМ**

**MANAGEMENT, MARKETING
TOURISM**

**Бургаски държавен университет
“Проф. д-р Асен Златаров”, Бургас
Том 21 (2) 2025**

**Burgas State University
“Prof. Dr Assen Zlatarov”
Vol. 21 (2) 2025**

Главен редактор:

Проф. д-р Иван Димитров

Editor-in-chief:

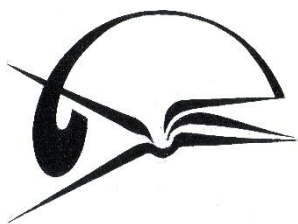
Prof. Dr. Ivan Dimitrov

**Научен борд, гост-редактори,
рецензенти:**

Проф. д-р Теодорас Тамашунас (Литва)
Проф. д-р Александър Лотко (Полша)
Проф. д-р Ставомир Буковски (Полша)
Проф. д-р Суди Апак (Турция)
Проф. дин Василий Герасимчук (Украйна)
Проф. дин Юрий Пасичник (Украйна)
Проф. д-р Алгирдас Гаралис (Литва)
Проф. д-р Тетяна Калинеску (Украйна)
Проф. дин Венелин Терзиев (България)
Проф. дин Кирил Ангелов (България)
Проф. д-р Иван Димитров (България)
Проф. д-р Димитър Тенчев (България)
Доц. д-р Октай Емир (Турция)
Доц. д-р Дорин Коита (Румъния)
Доц. д-р Сергей Касян (Украйна)
Доц. д-р Златина Караджова (България)
Доц. д-р Захарий Дечев (България)
Доц. д-р Стоян Транев (България)
Доц. д-р Адиле Димитрова (България)

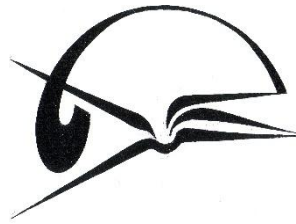
**Scientific Board, Guest Editors and
Reviewers:**

Prof. Dr. Teodoras Tamosiunas (Lithuania)
Prof. Dr. Aleksander Lotko (Poland)
Prof. Dr. Stawomir Bukowski (Poland)
Prof. Dr. Sudi Apak (Turkey)
Prof. Dr. hab Vasilij Gerasymchuk (Ukraine)
Prof. Dr. hab Yuriy Pasichnyk (Ukraine)
Prof. Dr. Algirdas Garalis (Lithuania)
Prof. Dr. Tetyana Calinescu (Ukraine)
Prof. Dr hab Venelin Terziev (Bulgaria)
Prof. Dr hab Kiril Anguelov (Bulgaria)
Prof. Dr Ivan Dimitrov (Bulgaria)
Prof. Dr Dimitar Tenchev (Bulgaria)
Assoc. Prof. Dr Oktay Emir (Turkey)
Assoc. Prof. Dr Dorin Coita (Rumania)
Assoc. Prof. Dr Serhii Kasian (Ukraine)
Assoc. Prof. Dr Zlatina Karadzhova (Bulgaria)
Assoc. Prof. Dr Zachariy Dechev (Bulgaria)
Assoc. Prof. Dr Stoyan Tranev (Bulgaria)
Assoc. Prof. Dr Adile Dimitrova (Bulgaria)

© Управление и Образование
ISSN 13126121

Бургаски държавен университет
„Проф. д-р Асен Златаров”
Ул. „Проф. Якимов”, 1
Бургас 8010, България

© Management and Education
ISSN 13126121

Burgas State University
Prof. Dr Assen Zlatarov
1 “Prof. Yakimov”, Str.
Burgas 8010, Bulgaria

CONTENTS

MANAGEMENT, MARKETING, TOURISM

E-GOVERNMENT IN BULGARIA'S PUBLIC ADMINISTRATION: CHALLENGES AND PERSPECTIVES	7
Tanya Mollova	
FEATURES OF THE REGIONAL DEVELOPMENT OF SETTLEMENT AND VILLAGES THROUGH THE PRISM OF REGIONAL GEOGRAPHY	17
Mihaela Georgieva – Petrova	
FOCUSING REGIONAL DEVELOPMENT ON THE MODELING OF THE SETTLEMENT NETWORK IN BULGARIA	25
Kamen Petrov	
METHODOLOGICAL ASPECTS IN THE DEVELOPMENT OF THE SUMMARY GUIDED TOUR	37
Zachariy Dechev	
THEORETICAL PROJECTIONS OF THE GUIDED TOUR METHODOLOGY	43
Zachariy Dechev	
FEATURES OF THE SPATIAL DEVELOPMENT OF MODERN CITIES AS ECOLOGICAL CENTERS AND MODERN INNOVATIVE ECOPOLIS	50
Mihaela Georgieva – Petrova	
COOPERATION WITH THE BUSINESS IN THE ORGANISATION OF PRACTICAL TRAINING	61
Silvia Toneva, Ivana Karadzhinska	
ANALYSIS OF MARKETING STRATEGIES FOR ENHANCING THE ONLINE SALES PERFORMANCE OF HEALTH-RELATED PRODUCTS	66
Stefan Dodevski, Romyana Stoyanova	
PATENT ACTIVITY IN THE REPUBLIC OF BULGARIA – A PATENT LANDSCAPE ANALYSIS	73
Ventsislava Nikolova-Minkova	
MODEL FOR ANALYSIS AND ASSESSMENT OF ORGANIZATIONAL DIGITAL CAPACITY BY USING DIGITAL WALLETS WITHIN THE EUROPEAN BLOCKCHAIN SERVICES INFRASTRUCTURE (EBSI)	82
Rusen Gigov	
ATTITUDES AND INTENTIONS OF ORGANIZATIONS IN THE CITY OF BURGAS REGARDING THE USE OF THE EUROPEAN BLOCKCHAIN SERVICE INFRASTRUCTURE (EBSI) FOR ENHANCING THEIR DIGITAL CAPACITY	91
Rusen Gigov	
ECONOMIC ASPECTS OF CANCELLATION POLICY IN THE TOURISM BUSINESS	99
Elena Ilieva	
MENTORSHIP AS A CATALYST FOR THE CREATIVE POTENTIAL OF THE HUMAN FACTOR	108
Daniela Stoyanova	

СЪДЪРЖАНИЕ

МЕНИДЖМЪНТ, МАРКЕТИНГ, ТУРИЗЪМ

ЕЛЕКТРОННОТО УПРАВЛЕНИЕ В ПУБЛИЧНАТА АДМИНИСТРАЦИЯ НА БЪЛГАРИЯ: ПРЕДИЗВИКАТЕЛСТВА И ПЕРСПЕКТИВИ Таня Моллова	7
ОСОБЕНОСТИ В РЕГИОНАЛНОТО РАЗВИТИЕ НА НАСЕЛЕНИТЕ МЕСТА И СЕЛИЩАТА ПРЕЗ ПРИЗМАТА НА РЕГИОНАЛНАТА ГЕОГРАФИЯ Михаела Георгиева – Петрова	17
ФОКУСИРАНЕ НА РЕГИОНАЛНОТО РАЗВИТИЕ ВЪРХУ МОДЕЛИРАНЕТО НА СЕЛИЩНАТА МРЕЖА В БЪЛГАРИЯ Камен Петров	25
МЕТОДИЧЕСКИ АСПЕКТИ ПРИ РАЗРАБОТВАНЕ НА ОБОБЩАВАЩА ЕКСКУРЗОВОДСКА БЕСЕДА Захарий Дечев	37
ТЕОРЕТИЧНИ ПРОЕКЦИИ НА МЕТОДИКАТА НА ЕКСКУРЗОВОДСКАТА БЕСЕДА Захарий Дечев	43
ПРОСТРАНСТВЕНОТО РАЗВИТИЕ НА СЪВРЕМЕННИТЕ ГРАДОВЕ КАТО ЕКОЛОГИЧНИ ЦЕНТРОВЕ И МОДЕРНИ ИНОВАТИВНИ ЕКОПОЛИСИ Михаела Георгиева – Петрова	50
СЪТРУДНИЧЕСТВО С БИЗНЕСА ПРИ ОРГАНИЗИРАНЕТО НА ПРАКТИЧЕСКО ОБУЧЕНИЕ Силвия Тонева, Ивана Караджинска	61
АНАЛИЗ НА МАРКЕТИНГОВИ СТРАТЕГИИ ЗА ПОВИШАВАНЕ НА ТЪРГОВСКАТА РЕАЛИЗАЦИЯ НА ПРОДУКТИ СЪС ЗДРАВЕН ХАРАКТЕР В ИНТЕРНЕТ ПРОСТРАНСТВОТО Стефан Додевски, Румяна Стоянова	66
ПАТЕНТНАТА АКТИВНОСТ В Р. БЪЛГАРИЯ: ПАТЕНТНО БАЗИРАН АНАЛИЗ Венцислава Николова-Минкова	73
МОДЕЛ ЗА АНАЛИЗ И ОЦЕНКА НА ЦИФРОВИЯ КАПАЦИТЕТ НА ОРГАНИЗАЦИИТЕ ЧРЕЗ ИЗПОЛЗВАНЕ НА ДИГИТАЛНИ ПОРТФЕЙЛИ В РАМКИТЕ НА ЕВРОПЕЙСКАТА БЛОКЧЕЙН ИНФРАСТРУКТУРА ЗА УСЛУГИ Русен Гигов	82
АНАЛИЗ НА НАГЛАСИТЕ И НАМЕРЕНИЯТА НА ОРГАНИЗАЦИИТЕ В ГРАД БУРГАС ЗА ИЗПОЛЗВАНЕ НА ЕВРОПЕЙСКАТА БЛОКЧЕЙН ИНФРАСТРУКТУРА ЗА УСЛУГИ С ОГЛЕД ПОВИШАВАНЕ ЦИФРОВИЯ ИМ КАПАЦИТЕТ Русен Гигов	91
ИКОНОМИЧЕСКИ АСПЕКТИ НА ПОЛИТИКАТА ЗА АНУЛАЦИИ В ТУРИСТИЧЕСКИЯ БИЗНЕС Елена Илиева	99
НАСТАВНИЧЕСТВОТО КАТО КАТАЛИЗАТОР НА КРЕАТИВНИЯ ПОТЕНЦИАЛ НА ЧОВЕШКИЯ ФАКТОР Даниела Стоянова	108

ЕЛЕКТРОННОТО УПРАВЛЕНИЕ В ПУБЛИЧНАТА АДМИНИСТРАЦИЯ НА БЪЛГАРИЯ: ПРЕДИЗВИКАТЕЛСТВА И ПЕРСПЕКТИВИ

Таня Моллова

E-GOVERNMENT IN BULGARIA'S PUBLIC ADMINISTRATION: CHALLENGES AND PERSPECTIVES

Tanya Mollova

ABSTRACT: In a world of global integration and the dynamic advancement of new technologies, e-government has become a fundamental and tangible instrument for implementing key policies that enhance the competitiveness and rapid development of the economic and social environment. On the one hand, the evolution and transformation of this concept provide numerous opportunities for improving the efficiency, quality, and sustainability of administrative processes and services. On the other hand, it faces a range of challenges. Although the trends in its development indicate steady growth and noticeable progress, significant challenges persist in various areas that require special attention. The aim of this study is to identify the main difficulties Bulgaria encounters in implementing digital transformation within public administration and to outline the opportunities and prospects for development based on international indicators and national statistical data..

Key words: e-Government, challenges, perspectives, efficiency, digital transformation

Въведение

В последните години с появата на нови технологии, цифровата трансформация се превръща във водеща тема за наблюдение, изследване и анализ във всички области на социалния и икономически живот. В този контекст очакванията на гражданите и бизнеса към публичните институции нарастват и изискват повишаване на публичния контрол и подобряване качеството на обслужване.

Електронното управление е основен двигател и платформа за цифрова трансформация на публичните институции, за повишаване на качеството, ефективността и устойчивостта на административните процеси. То е инструмент, за облекчаване взаимодействието между администрацията, гражданите и бизнеса, който при координирано, стандартизирано и целесъобразно реализиране освобождава ценни ресурси като време, хора и финанси. Основните му елементи са обобщени и дефинирани в ключовия стратегически документ “Актуализирана стратегия за развитие на електронното управление в Република България 2019-2025 г.” и включват: правна рамка, оперативна съвместимост, електронна идентификация, работни процеси, информационни ресурси, електронни услуги,

регистри и данни, мрежова и информационна сигурност, киберсигурност (Ministry of e-Government, 2021).

Бази данни и регистри - като предизвикателство и двигател на цифровата трансформация

Данните са основополагащ компонент на цифровизацията и основа за материализирането на цифровото управление. В контекста на съвременната информационна епоха се определят като ключов стратегически ресурс с най-висока стойност. Те са неразделна част от рамката за цифрово управление на Организацията за икономическо сътрудничество и развитие (OECD, 2020) и ключов индикатор при оценка на зрелостта на електронното управление. Преминването към автоматизиран обмен на данни и електронни документи изисква създаване, поддържане на достоверна и качествена база данни и дигитализация на регистрите. Наличието на все повече цифрови данни и подобряването на начина, по който те се управляват и използват, е от съществено значение за справяне с предизвикателствата в демографската и социално-икономическите сфери, допринасяйки за проспериращи и устойчиви общества.

Усъвършенстването на управлението на данните в публичния сектор се превръща в основен приоритет и предизвикателство за повечето страни включително България.

Едно от основните затруднения е свързано с дигитализацията на регистри и осигуряване на оперативна съвместимост с цел автоматизиран обмен на данни и електронни документи. Трансформиране на обществените институции в цифрови е заложено като първа стратегическа цел в Актуализираната стратегия за развитие на електронното управление в Република България 2019 -2025г.

Публичните администрации осъществяват и предоставят голям брой услуги и същевременно поддържат и управляват множество информационни източници. Те често са неизвестни извън границите на дадена администрация. Резултатът е дублиране на усилията и недостатъчна експлоатация на наличните ресурси и решения. Базовите регистри, портали за свободно достъпни данни и други източници на информация в комбинация с наличните услуги не само в рамките на административната система, а и във външната среда, могат да служат като градивни елементи за създаване на интегрирани обществени услуги.

В резултата на извършената през 2017 г. инвентаризация на информационните ресурси на държавната администрация е установено, че на централно и териториално ниво към 31.12.2017 г. се поддържат общо 17 797 регистъра. От тях 15 013 са свързани с предоставянето на административни услуги. Сред направените констатации се открояват (Ministry of e-Government, 2021):

- Липсата на общоприети единни стандарти, практики и механизми за проверка и гарантиране на достоверността, сигурността и актуалността на данните;

- В част от регистрите не са въведени всички данни или такива са въведени само за определен период;

- Липсата на законоустановена дефиниция за регистър;

- Поддържане на голям брой отделни регистри в една и съща предметна област от различни администрации и наличие на несъответствия;

- Поддържане на регистри без нормативно основание;

- Големи разходи за поддържане на множество еднотипни регистри от териториалните и специализирани териториални

администрации, незадоволително качество, затруднена оперативната съвместимост и служебен обмен на данни;

- Част от регистрите не са дигитализирани - от 1236 на централно ниво, свързани с услуги, едва 15% поддържат програмни интерфейси за автоматизиран обмен на данни. От 15 962 регистъра на териториалната администрация, приблизително 5% се водят само на хартиен носител, а над 80% са в неструктурирани файлови формати (като xls/xlsx, doc/docs, pdf), които не позволяват електронен обмен на данни. Подобна е и ситуацията на централно ниво, където близо 85% от регистрите също не поддържат автоматизиран обмен.

- Публичният достъп до вписаните обстоятелства в някои регистри не е осигурен или, дори когато е наличен, други органи изискват допълнително представяне на документи, удостоверяващи вписването;

- Липсва централизирано решение за съхраняване на резервни копия на данни от критични системи и регистри. Системите и регистрите са разположени на вътрешна инфраструктура, управлявана от съответните административни органи. Процесите по създаване и съхранение на резервни копия се извършват индивидуално от всяка администрация като вътрешна процедура, без да съществува защитено централизирано хранилище извън тяхната собствена инфраструктура за критична информация.

Представената статистическа информация аргументира важноста и основополагащата роля на базите данни за постигане на необходимите условия за взаимодействие и сътрудничество между администрациите.

За преодоляване на проблемите по поддържането на регистрите в държавната администрация и служебния обмен на информация, идентифицирани при инвентаризацията на информационните ресурси е разработена Концепция за регистрова реформа насочена към централните и териториалните администрации, с изключение на тези, които съдържат класифицирана информация. Основната цел е да се оптимизира тяхната организацията, така че да се гарантира: поддържането им с възможно най-малко разходи; служебният обмен на информация и данни; възможността за предоставяне на услуги, базирани на регистрите от други административни органи; качеството, пълнотата и сигурността на данните (Ministry of e-Government, 2021).

За постигането на тези цели са предприети редица мерки свързани с обединяване на регистрите и изграждане на единни такива по предметни области, централизирането и дигитализирането им, отпадане на тези без нормативно основание, унификация на структура, формат на данни и технологични процеси. Всички тези действия са насочени към осигуряване на икономичност, систематичност, бърз достъп до данни и по-добри услуги, което е предпоставка за адаптиране към изпреварващите темпове на промяна и технологично развитие.

Извършения от Сметната палата одит „Оптимизиране на организацията на регистрите на държавната администрация“ (2019 – 2022 г.) отчита положените усилия за реализиране на мерките на регистровата реформа, но и значително забавяне на изпълнението на част от тях. Очакванията са до края на 2025 г. да се постигне оптимизиране на организацията на регистрите на държавната администрация. За целта е необходима ефективна координация между институциите на държавно и териториално ниво и изграждане на електронното управление на секторно ниво (NAO, 2024). От докладите за състоянието на администрацията за периода 2020 -2023 г. може да се проследи динамиката през последните няколко години (виж. Таблица 1).

Таблица 1: Административни регистри 2020 – 2023 г.

Вид регистър	2020 г.	2021 г.	2022 г.	2023 г.
Регистри на хартиен носител, подлежащи на електронизация	127	224	234	200
Регистри, които се водят на ръка по силата на акт	151	192	285	141
Регистри, които се поддържат в електронен вид	1448	1875	1962	2309
Администрации поддържащи регистри, свързани с електронни административни услуги	135	165	181	185

Източник: ИИСДА

През 2023 г. се наблюдава нарастване на броя на регистрите, поддържани в електронен

формат, като развитието на този процес се ускорява след период на забавяне през 2021–2022 г., когато увеличението е било едва 4.64%. Това може да се обясни, наред с други фактори, и с внесените изменения в Закона за електронното управление през 2023 г. Въпреки тези тенденции, промяната в броя на регистрите, свързани с електронните административни услуги, продължава да се осъществява с изключително бавни темпове (IISDA, 2024).

Базите данни са ключови и за осигуряване на оперативна съвместимост както на национално така и на трансгранично ниво и дава възможност за обмен на данни и услуги в рамките на Европейския съюз и постигане на напредък по отношение на цифровия единен пазар.

С оглед на това и отчитайки динамиката на технологично развитие, ускоряването и успешното реализиране на регистровата реформа се превръща в основен и задължителен инструмент.

С цел реализация на основните цели и принципи, посочени в Концепцията за регистрова реформа, на 19.09.2023 г. влизат в сила приетите от Народното събрание на Република България изменения и допълнения на Закона за електронното управление (ДВ бр. 80 от 19.09.2023 г.). Чрез тях се въвеждат:

- определение за регистър (чл. 4а, ал. 1);
- задължение административните органи да водят регистрите, възложени им със закон, в електронна форма (чл. 4а, ал. 2);
- общи правила за водене на регистри (чл. 52б);
- общ ред за вписване, заличаване и удостоверяване (чл. 52в).

На база на извършения от Министерството на електронното управление (МЕУ) анализ на административните регистри е установено, че 416 от тях трябва да бъдат приведени в съответствие с изисквания на Закона за електронното управление (ЗЕУ). Много от тези регистри не използват съвременни информационни системи, а се водят чрез електронни таблици или на хартия, което затруднява тяхната оперативна съвместимост и не ги прави напълно съответстващи на изискванията на закона.

Привеждането на административните регистри в съответствие със ЗЕУ е предвидено да се реализира до 31 март 2025 г. съгласно график, приет с постановление на Министерския съвет. Консолидирането на 60-те регистъра, поддържани от общинските администрации, чрез Информационната система за

централизирано изграждане и поддържане на регистри (ИСЦИПР) ще позволи прилагането на принципа „една предметна област – един регистър“ от Концепцията за регистрова реформа. Предвижда се създаването на единен регистър с централен администратор съгласно ЗЕУ. Това ще допринесе за оптимизация на процесите, намаляване на административната тежест и икономия на ресурси за общините. Ще се минимизират рисковете, свързани с липсата на оперативна съвместимост, ограничен обмен на данни, загуба на информация, нарушена цялост, непоследимост на промените и липса на прозрачност (Council of Ministers, 2023).

Основен приоритет в повечето държави е усъвършенстването на управлението на данните в публичния сектор. Сред препоръките от последното проучване и издание на индекса за цифрово управление (DGI) от 2023 г. страните могат да използват данните по-ефективно, за да предвиждат нуждите на потребителите и да предоставят проактивни услуги. Разгръщането на техния потенциал, ще позволи използването на интелигентни технологии с възможност за анализ и вземане на решения чрез обработка на големи обеми на данни. Това е особено актуално за държавните институции, които събират и управляват значителни обеми данни. Освен че позволява вземането на информирани решения на база мащабна обработка на информация, предоставянето на достъп до данните чрез портали за отворени данни ще усилва обществената полза, като насърчи прозрачността, демократичността и активното участие на гражданите в процесите на вземане на решения (OECD, 2024).

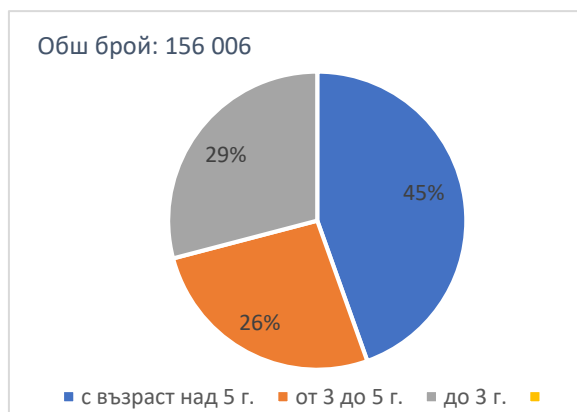
Ресурсно осигуряване - хардуер, софтуер, човешки ресурси.

Успешната дигитализация на данните в публичната администрация е невъзможна без съответната технологична инфраструктура, която да осигури тяхната съхранение, обработка и сигурност. Въпреки напредъка в електронното управление, липсата на съвременно оборудване и подходящ софтуер често възпрепятства ефективното използване на дигиталните ресурси.

За да се постигне ефективна трансформация е необходимо инвестиране в модернизацията на административните системи. То включва обновяване на хардуерната и софтуерната инфраструктура, осигуряване на

съвместимост между различни платформи и системи, както и създаване на централизирани бази данни, които да улесняват обмена на информация между институциите.

Според данни от последния доклад за състоянието на администрацията от 2023 г., 45% от използваните работни станции в публичния сектор са на повече от 5 години, като значителен брой от тях не поддържат съвременни операционни системи и софтуерни решения (виж *фиг. 1*).

Източник: ИИСДА 2023

Фиг.1: Работни станции в администрацията към 31.12.2023 г.

Отчетено е минимално намаление спрямо 2022 г., което е предпоставка за по-ниска производителност, повишен риск от кибератаки и затруднена интеграция на новите дигитални услуги.

Административните органи продължават да използват разнообразен хардуер от различни производители, без общонационален стандарт за унифициране. Това предизвиква по-високи разходи за поддръжка и намалена ефективност, поради липсата на ясна политика за управление на информационните ресурси.

Все още се осъществява и процесът по интегрирането на информационните системи на администрациите с хоризонталните и централизираните системи на електронното управление. Администрациите проявяват висок интерес към този процес, а цифровата трансформация изисква внедряване на съвременни ИКТ решения.

Нивото на въвеждане и употреба на информационни и комуникационни технологии (ИКТ) в публичната администрация не е високо, като основните проблеми могат да се свържат с пропуски в киберсигурността, липса на квалифицирани кадри и несъгласуваност на използваните технологии. Очертава се

необходимостта от изграждане на ефективна ИТ инфраструктура, мерки за сигурност и обучения за служителите. Според глобалните статистически данни значителна част от пробивите в сигурността произтичат от човешки грешки, поради което провеждането на обучения за повишаване на квалификацията на служителите е задължително условие.

Освен чрез директни инвестиции, модернизацията може да се реализира и чрез облачни услуги. Държавния хибриден частен облак (ДХЧО) е един от основните компоненти на споделените ресурси на електронното управление, чрез който на публичните институции се предоставят услуги, като виртуален център за данни, виртуален частен облак, съхраняване на резервни копия, уеб базирана електронна поща и семинари, приложения за управление на съдържание, обучение, помощен център (Ministry of e-Government, 2021). Използването от администрациите на по-голямо пространството в ДХЧО би помогнало за компенсиране на кадровите и ресурсните дефицити, осигурявайки по-гъвкава и мащабируема ИТ инфраструктура.

Поради кадрови и икономически ограничения е налице невъзможност за изграждане на изцяло собствен административен капацитет в областта на ИКТ. Администрациите делегират експлоатационната поддръжка на информационните си системи или част от тях на външни изпълнители чрез договори с физически или юридически лица. Това подчертава нарастващата необходимост от централизиране на ИТ услугите, като общите функции по поддръжка на информационните ресурси се трансформират в споделена услуга, осигурявана от специализирани централни звена в рамките на администрацията.

Киберсигурност

С развитието и напредъка на технологиите и електронното управление все по-съществена и първостепенна става темата за киберсигурността във всички сектори на глобално и национално ниво. Предизвикателства като осигуряване на по-висока устойчивост на критичните инфраструктури и услуги срещу кибератаки остават на дневен ред.

Дейностите свързани със киберсигурността са от особена важност с оглед бързото нарастване на киберпрестъпленията в световен мащаб. Тези обстоятелства в комбинация с ниското ниво на познание относно мерките за киберсигурност сред ползвателите на

електронни услуги и служителите в администрацията засилват значимостта и сложността на задачата. Информационните системи изградени на уеб-базирани услуги и приложения съчетани с липсата на киберхигиена са предпоставка за повече инциденти свързани със сигурността на системите, интегритета и конфиденциалността на данните.

Повишаване на сигурността на информацията и действията на администрацията в тази посока са от ключово значение, както за развитието на електронното управление, така и за повишаване на доверието и използването на електронните административни услуги. Данните в ИИСДА (ISDA, 2024) показват, че към 2023 г. 42.25% от тях имат изградена система за управление на сигурността на информацията по смисъла на международен стандарт БДС ISO/IEC 27001, която засяга мрежовата и информационна сигурност на информационните и комуникационни системи. От тях 61 администрации имат валиден сертификат по БДС 27001, а в 105 администрации не се предвижда изграждане на системи за управление на сигурността на информацията. Все пак е отчетен ръст с 27.18% спрямо 2022 г. на броя администрации с изградени системи.

Областите на действие и съответните целите могат да се определят съобразно двата основни аспекта (Council of Ministers, 2016) :

- осигуряване на общоприетата „триада“ от областта на информационната сигурност – Конфиденциалност - Интегритет - Наличност ;
- нивото на познаване на заплахите и съответните рискове – класификацията за „известните неизвестни“, използвана в областта на националната сигурност.

Мерките следва да обхващат както мрежовата инфраструктура, така и информацията, създаване и използвана в държавната администрация. Значимият обществен интерес и потенциалните рискове, свързани с киберзаплахи, допълнително подчертават тяхната критична важност.

Основна част в този процес е създаването и въвеждане на измерители за оценка на мерките по киберзащита и регулярното им актуализиране. Нито една архитектура не може да гарантира пълна неуязвимост, което налага прилагането на превантивни мерки като регулярни оценки, анализи на риска и актуализиране на защитните механизми на всички нива - физическо, логическо и технологично. През 2023 г. 58,94% от администрациите са направили

анализ и оценка на риска (IISDA, 2024), а съгласно чл.7 от Наредбата за минималните изисквания за мрежова и информационна сигурност е необходимо поне веднъж годишно да се прави такава оценка. Спазването на това основно изискване от всички е от съществено значение за значително намаляване на рисковете и за осигуряване на навременно приспособяване към променящите се условия.

Електронна идентификация

Една от основните препоръки на Европейската комисия към България е включването на по-целенасочени, специфични мерки и политики, които допринасят за дигиталната трансформация и екологичен преход (European Commission (EC), 2024). Освен цифровизацията на националните регистри сред основните приоритети на Министерството на електронното управление по отношение на цифровизацията на публичните услуги е електронната идентификация.

Предоставянето на електронни услуги изисква наличието на средства за правно призната електронна идентификация с цел установяване и проверка на самоличността на гражданите от разстояние.

В България за използването на електронни административни услуги от гражданите е необходимо първо всеки от тях да се снабди и разполага със съответното средство за идентификация. Към 2024 г. като такива се използват: Квалифициран електронен подпис (КЕП); Мобилен електронен подпис (МЕП); Персонален идентификационен код (ПИК), издаден от Националната агенция за приходите (НАП) или Националния осигурителен институт (НОИ); Уникален код за достъп (УКД), издаден от НЗОК.

Освен тези регламентирани средства, в практиката все още се прилагат клиентски идентификационен номер (КИН) и персонален идентификационен номер (ПИН), които нямат законово установен статут, но служат за идентификация на гражданите предимно пред териториалните администрации.

Посочените средства са временно решение, обусловено от липсата на Национална схема за електронна идентификация по Закон за електронната идентификация. Достъпът на гражданите до електронни административни услуги включително трансгранични е ограничен от забавянето в нейното изграждане (Ministry of e-Government, 2024). По данни на ИИСДА през

2023 г. текущите електронни средства за идентификация, които поддържат администрациите са (IISDA, 2024):

- КЕП – 525 администрации
- ПИК/ПИН – 166 администрации
- Потребителско име и парола – 111 администрации
- Друго средство – 30 администрации

Предвижда се издаването на нови лични карти с вграден чип, съдържащи биометрични данни и пръстови отпечатъци, което ще позволи универсална идентификация при използването на електронни услуги за всички граждани, което ще улесни и насърчи тяхната употреба. Националната схема за електронна идентификация на България е ключова предпоставка за използването на електронните административни услуги от страна на гражданите, но все още е в процес на разработване. Наличието на унифициран механизъм би допринесло значително за улесняване на достъпа и насърчаване използването на тези услуги.

Според проведено през април 2023 г. от Националния център за парламентарни изследвания проучване на електронното управление в България (NCPS, 2023), най-разпространеното средство за идентификация сред респондентите е ПИК (НАП, НОИ), притежаван от 42,8% от анкетираните. Това се обяснява с широкото приложение на услугите, предоставяни от съответните институции. В същото време, едва 11,6% от анкетираните разполагат с КЕП, като 7,5% от тях не са запознати с неговото съществуване.

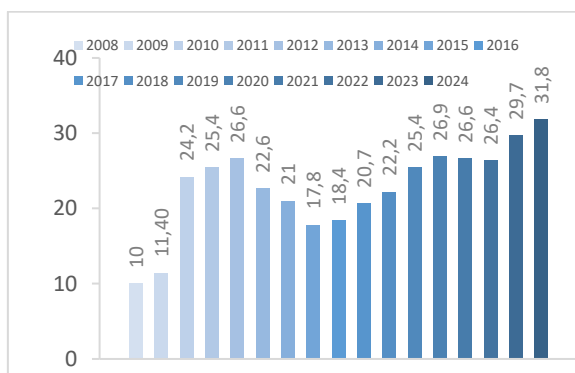
За да се подобри сигурността и удобството за потребителите, е важно да се стандартизират и укрепят тези средства. Въпреки повишаването на броя на услугите публикувани на Единния портал за достъп до електронни административни услуги (ЕПДЕАУ), капацитетът на споделените ресурси на електронното управление все още не се използва достатъчно интензивно от публичните институции. Като причина за това допринася факта, че схемата за електронна идентификация, предвидена в Закона за електронната идентификация, все още не е изградена, и това забавя развитието на електронното управление и ограничава достъпа на гражданите и бизнеса.

Организационни и културни предизвикателства

Данните на Национален център за парламентарни изследвания (НЦПИ) от

проучването на нагласите на гражданите за електронното управление 2023 г. показват, че според мнозинството на пълнолетните българи, най-важното предимство на електронното управление е пестенето на време по опашки и гишета, а най-големият недостатък – техническа уязвимост на електронните системи и липсата на достатъчна информация за предлаганите електронно административни услуги. За по-добра информираност относно предоставяните от институциите такива услуги, 44% от респондентите считат, че е необходимо повече информация в медиите за предоставяните електронни административни услуги. За 38 % водещо би било организирането на информационно-разяснителни кампании за предлаганите услуги (NCPS, 2023).

Въпреки тенденциите към ежегодно нарастване, доверието на гражданите и бизнеса, относно въвеждането и успешното реализиране на електронното управление в България не е високо. Това показват и данните на НСИ за последните 16 години, представени на Фигура 2.

Фиг.2: Използване на интернет за взаимодействие от лица с обществени институции (в процент).

По информация на НСИ за 2024 г. основната част от лицата използват интернет за взаимодействие с административните органи и публични институции с цел достъп до лична информация, изтегляне и отпечатване на официални документи и формуляри, подаване на данъчни декларации онлайн в НАП (НСИ, 2024).

Според проведеното национално проучване през 2023 г. от НЦПИ основните причини, поради които пълнолетните български граждани не ползват електронни административни услуги, са:

- обществено недоверие към тези услуги и към държавните институции като цяло
- отдаване на предпочитания на личния контакт със служителите в администрацията,
- опасения за недостатъчно добра сигурност на информацията,
- липса на компютърни умения и персонални електронни устройства, позволяващи да бъдат ползвани услугите.

Посочените причини са взаимосвързани и са преодолими с предприемането на адекватни и последователни мерки (NCPS, 2023).

Дигитални умения на населението

През 2024 г. цифровата грамотност, като предпоставка за използването на електронните услуги става част от основния индекс за оценка развитието на електронното управление (EGDI) на ООН и измерва способността на всички сегменти на населението, особено на уязвимите групи. Дигиталните умения са основен индикатор и в индекса за навлизане на цифровите технологии в икономиката и обществото (DESI) на Европейската комисия. В последния доклад се посочва, че 35,5 % от населението на страната притежава основни цифрови умения. Отчетен е среден годишен ръст от 6,7% спрямо 2023, но все още нивото е значително под средното (ЕС,2024). Според данни на НСИ за 2024 г., най-висок е дялът на младежите на възраст между 16-24 години с основни и над основни цифрови умения - 53.2%.

България е активна в решаването на проблема с цифровите умения сред населението. Въпреки това се изискват повече усилия за подобряването им и засилване на цифровото приобщаване, особено за уязвимите, застаряващите или отдалечените групи от населението. В пътната карта са предвидени множество мерки в тази област (ЕС, 2024):

- Министерството на труда и социалната политика планира създаването на “Дигитални клубове” за 2025 г. оборудвани с ширококолов достъп до интернет и модерна компютърна техника.
- От декември 2023 г. Агенцията по заетостта откри процедура за приемане на заявления за предоставяне на електронни ваучери за безплатно обучение с цел подпомагане на безработни лица да придобият цифрови умения.
- През 2024 г. стартира BgGPT, модел на български език за изкуствен интелект,

разработен от INSAIT. Това е значителна възможност за развитие и подобряване на качеството на българската образователна система.

Целта е всички ключови обществени услуги да бъдат напълно достъпни онлайн, като при възможност гражданите и бизнесът да могат да взаимодействат цифрово с публичните администрации. Страната ни отчита отлично представяне по отношение на дигиталните цифрови услуги за бизнеса, но основно предизвикателство си остават електронните административни услуги за гражданите.

Сред ключовите фактори и предпоставки за използването на електронните услуги са достъпът до интернет, човешкият капитал и неговите цифрови умения и използваемостта на интернет услуги. Според НСИ за 2024 г. 92.1% от домакинствата в България имат достъп до интернет в домовете си, като е отбелязан ръст от 4.07 % спрямо 2023 г. Предизвикателството се състои в регионалните разлики при достъпа до интернет, като най-нисък относителен дял се наблюдава в Северозападния район, а разликите между домакинства с деца и тези без деца подчертават необходимостта от фокусирани усилия за равен достъп в различните области и социални групи. Все още има лица, които никога не са използвали интернет – 9,3% отчетен дял за 2024 г..

Перспективи и възможности за развитие пред електронното управление в България

Взаимодействието между участниците в електронното управление е динамичен процес, който изисква разработване на нови функционалности на информационните и комуникационни технологии.

Внедряването на иновации и модерни технологии е от ключово значение за ефективното развитие на електронното управление. Методите и техниките на изкуствения интелект (ИИ) имат широко приложение в административните услуги, което се обуславя от големия брой потребители и необходимост от непрекъснато подобряване на качеството и обслужването. Те могат да бъдат интегрирани в анализа на данни и сложни взаимосвързани фактори като предоставят подкрепа при вземането на решения; в планирането - разпределение на ресурсите (персонал, оборудване, съоръжения); за осигуряване съответствието с нормативните актове и вътрешни политики, за улесняване обучението и развитието чрез създаване на персонализирани

програми за обучение на служителите адаптирани към всеки един от тях. Внедряването на алгоритми за ИИ могат да ускорят административните процеси и да помогнат на институциите да предвиждат потребностите на гражданите.

Блокчейн технологията представлява възможност за осигуряване на сигурността на документите, регистрите и транзакциите в публичния сектор. Това би допринесло за повишаване на доверието, чрез понижаване риска от манипулации. От друга страна използването на облачните технологии, които съхраняват данни и приложения, позволява на институциите да намалят разходите за хардуер и да подобрят достъпа до услугите.

За подобряване обслужването и повишаване удовлетвореността на потребителите и ефективността на административните процеси съществена роля биха имали чатботове и виртуалните асистенти. Те могат да предоставят 24/7 поддръжка и да отговарят на рутинни въпроси на гражданите или служителите. Добавянето им към уебсайтове, приложения, социални медии или услуги за съобщения ще осигури основните предимства като: автоматични и бързи отговори на често задавани въпроси; помощ при навигация през административните процеси и услуги (виртуални асистенти); достъпност 24/7, 365 дни в годината; оптимизиране на ресурсите; без излишни емоции и пристрастия; по-голяма точност на отговорите базирана на вътрешни процедури, инструкции и законови нормативни документи; увеличаване броя на потребителите, взаимодействащи с институцията и насърчаване комуникацията.

Използването на чатботове на уебсайтове увеличава ангажираността на потребителите с тези сайтове, като същевременно намалява личния или телефонен контакт. Това от своя страна увеличава способността за получаване информация от потребителите, тъй като чатботовете могат да се справят с хиляди потребители наведнъж, търсейки и извличайки подходяща информация. Институцията може да подобри потребителското изживяване като използва тази информация за статистически цели или да анализира предоставянето на услуги.

В резултата на тези взаимодействия чатботовете могат да се учат непрекъснато въз основа на ИИ и като резултат да разширят обхвата и качеството на отговорите.

Интеграцията на иновативни технологии в административните услуги не само повишава

тяхната ефективност и качество, но и допринася за по-голяма прозрачност, отговорност и удовлетвореност на гражданите. Администрациите, които успешно приложат тези технологии, ще бъдат по-добре подготвени да се справят с предизвикателствата на модерното общество и да предоставят услуги.

Заклучение

По пътя на дигитална трансформация публичната администрация се сблъсква с редица технологични, нормативни, организационни и културни бариери. Технологичните проблеми са свързани с остарели и неинтегрирани информационни системи, липса на оперативна съвместимост между институциите, недостатъчна дигитализация на регистрите и управлението на данни, което води до повишени рискове. Към тях могат да се отнесат затрудненията от адаптиране на нормативната уредба към бързо развиващите се технологии, но основното предизвикателство е в практическата реализация, контрол и съгласуваност между отделните нормативни актове в страната. Наличието на адекватна, добре структурирана вътрешна правна система и преди всичко нейното прилагане е важна предпоставка за ефективност и устойчивост на електронното управление и електронните административни услуги.

Промените в организационната култура и дигиталната грамотност се очертават сред най-сериозните предизвикателства. За да се реализира пълния потенциал на новите технологии, е необходимо служителите в публичната администрация и гражданите да разполагат с необходимите цифрови умения, да се въведат стимули за по-активно използване на дигитални инструменти и да се подобри комуникацията между институциите и гражданите.

Предизвикателствата пред България в процеса на дигитална трансформация на публичната администрация изискват стратегически подход, включващ модернизация на технологичната инфраструктура, унифициране на ИТ системите, повишаване на киберсигурността и развитие на човешкия капитал, за да се осигури ефективно и устойчиво електронно управление.

Литература

Council of Ministers of the Republic of Bulgaria. 2016. *National Strategy for Cybersecurity "Cyber-Resilient Bulgaria 2020"*

(online, bul.) (accessed April 5, 2025). Available from:

<https://www.strategy.bg/strategicdocuments/View.aspx?lang=bg-BG&Id=1120>

Council of Ministers. 2023. *Draft Decree of the Council of Ministers on the Adoption of a Schedule for Bringing the Registers of Administrative Bodies into Compliance with the e-Government Act* (online, bul.). Sofia. (accessed April 5, 2025). Available from: <https://www.strategy.bg/publicconsultations/View.aspx?lang=bg-BG&Id=7901>

European Commission (EC). 2024. *Digital Decade Country Report 2024: Bulgaria* (online). Brussels. (accessed December 5, 2024). Available from: <https://digital-strategy.ec.europa.eu/en/library/digital-decade-2024-country-reports>.

Integrated Information System of the State Administration (IISDA). 2024. *Administrative Register. Report on the State of the Administration for 2023*. Sofia. (accessed March 20, 2025). Available from: https://iisda.government.bg/annual_report/644
Видяно на 20.03.2025

Ministry of e-Government of the Republic of Bulgaria. 2021. *Updated Strategy for the Development of Electronic Government in Bulgaria 2019-2025* (online, bul.) Sofia, (accessed April 1, 2025). Available from: <https://e-gov.bg/wps/portal/agency/strategies-policies/e-management/strategic-documents>.

Ministry of e-Government of the Republic of Bulgaria. 2021. *Concept for Registry Reform* (online, bul.) Sofia. (accessed April 5, 2025). Available from: <https://e-gov.bg/wps/portal/agency/strategies-policies/e-management/strategic-documents>.

Ministry of e-Government of the Republic of Bulgaria. 2024. *Report on the status and annual plan for the development and modernization of the information resources in the administration and the information resources of the Unified Electronic Communications Network of the State Administration and for the needs of national security*. (online, bul.). Sofia. (accessed April 5, 2025).

Available from: <https://egov.government.bg/wps/portal/ministry-meu/ministry/ministry-report>

National Audit Office (NAO) of the Republic of Bulgaria. Audit Report on the Conducted Audit. 2024. *Optimizing the Organization of the Registers of the State Administration* for the period 01.01.2019-31.12.2022. (online, bul.).

Sofia. (accessed April 5, 2025). Available from: https://www.bulnao.government.bg/bg/novini/pr_essyobshteniq/smetnata-palata-zaksnyava-reformata-za-registrite-udvoyavat-se-vodenite-na-hartiya-i-na-rka-bazi-danni/

National Center for Parliamentary Studies (NCPS). 2023. *National Representative Survey: Electronic Government in Bulgaria – Public Expectations and Attitudes* (online, bul.). Sofia (accessed April 5, 2025). Available from: https://www.parlment.bg/pub/ncpi/20230426163756_NCPI_EGovernment_2023.pdf

National Statistical Institute (NSI). 2024. *Individuals Using the Internet for Interaction with Public Institutions* (online, bul.) (accessed April 5, 2025).

Organisation for Economic Co-operation and Development (OECD). 2020. *The OECD Digital Government Policy Framework: Six dimensions of a Digital Government*, OECD Publishing, Paris, p. 6. (accessed March 17, 2025). Available from <http://dx.doi.org/10.1787/f64fed2a-en>

OECD. 2024. *2023 OECD Digital Government Index*. (online). (accessed April 6, 2025). Available from: https://www.oecd.org/content/dam/oecd/en/publications/reports/2024/01/2023-oecd-digital-government-index_b11e8e8e/1a89ed5e-en.pdf

State Gazette, No. 80, March 19, 2023, Sofia. *Law on Amendments and Supplements to the Law on Electronic Government*. (online, bul.). Sofia. (accessed March 18, 2025). Available from: <https://dv.parliament.bg/DVWeb/showMaterialDV.jsp?idMat=199540>

Tanya Mollova PhD Student
University of Plovdiv “Paisii Hilendarski”
Faculty of Economics and Social Sciences
Address: Plovdiv, “Tsar Assen” Str.24
e-mail: tanya.mollova@uni-plovdiv.bg

ОСОБЕНОСТИ В РЕГИОНАЛНОТО РАЗВИТИЕ НА НАСЕЛЕНИТЕ МЕСТА И СЕЛИЩАТА ПРЕЗ ПРИЗМАТА НА РЕГИОНАЛНАТА ГЕОГРАФИЯ

Михаела Георгиева – Петрова

FEATURES OF THE REGIONAL DEVELOPMENT OF SETTLEMENT AND VILLAGES THROUGH THE PRISM OF REGIONAL GEOGRAPHY

Mihaela Georgieva – Petrova

ABSTRACT: *This article is dedicated to regional issues, which relate to the challenges for the development of urbanized areas in Bulgaria. In a descriptive sense, I bring out the need to analyze urbanized systems in the context of changes in global development and the change in the philosophy of the functioning of cities. In practice, the concentration of the population in cities brings to the fore a new group of problems and policies for regional development. However, these policies need to be determined and defined, as well as a methodology for their implementation. This also determines the focus of the work, that in the development of urban systems there are many problems of regional development, which must be defined and accordingly solved. This gives grounds to bring to the fore regional sciences, which have their interdisciplinary nature and functionality to combine methods and approaches from several directions in order to deduce the regularities in the urban development of settlements and improve the effectiveness of the applied policies for regional development.*

Key words: development, systems, urbanization, area, territory, regional, science, method

Увод

Съвременното общество през новото столетие е по-различно от миналия XX век най-вече поради комбинираното въздействие на няколко глобално процеси на равновесно развитие, които все повече се усещат на ниво регионално развитие и състоянието на населените места. Това обуславя необходимостта от развитие на инструментите, които да анализират развитието на урбанистичната среда посредством методологията на регионалните науки. В допълнение сме свидетели на изменението на климата, икономическата глобализация и урбанизация, която се явява ново предизвикателство пред съвременното общество. Още повече, че в българските условия за национално развитие в рамките на Европейския съюз все по-често се оказва под влиянието на засиления процес на урбанизация, чрез степента на концентрация (понякога прекомерна) на населението и икономическите дейности. Тази констатация обаче може да приеме и като повратната точка на глобалните промени на фона на развитието на съвременните национални държави. Поради редица предизвикателства днешният експлозивен растеж на метрополи-

ите и градовете като цяло нарушава териториалните структури, обеднява първичните ресурси и прави все по-трудно управлението на процесите на адаптиране към климатичните условия и по-малко предвидимия глобален пазар. От друга страна оценката на протичащите процеси не бива да е самоцелна. Така целта на нашето изложение е да представи контурите на географията на града и нейното анализиране чрез регионалната наука с извеждане на необходимостта от по-правилно управление. Като задача това означава да се проведе доколко регионалната наука ефикасно определя проблемите и дейностите, чиито намеси в територията на града водят до положителни резултати. Тук е мястото да подчертаем, че публичния сектор и бизнеса на регионално ниво за факторите, които дават отражение върху състоянието на населението в локален план, но тяхната ефективност се измерва с инструментите на регионалните науки.

В този контекст можем да кажем, че задача е трудна, но има своя интердисциплинарен подход, което ни дава възможност да разгърнем инструментариума на регионалните и географските науки. Тук може да споделим, мнени-

нието, че териториалните образувания са в резултата на проявлението на нееднородността на географската обвивка и се приемат като специфичен формиран във времето и пространството видимо териториален ареал и пространствено явление, което свързва природните явления и социално-икономическите процеси в пространствени съчетания и изградена урбанистична среда на дадена територия. Тези процеси имат валентности, които предлагат опит за систематизиране на визия и подходи за градското планиране и модели на териториално развитие, чрез прилагане на методи за анализ, практикувани в градската география и регионалната наука, които чрез адаптиране могат да бъдат изключително полезни при градски анализ и териториална диагностика на заобикалящата ни среда. Начинът, по който е структуриран доклада е класически с увод, изложение, методология и резултати и заключение, така че да се постигне по-добър подход към градоустройствена и териториално устройствена среда, която е обект на анализ в настоящия доклад. В същото време подобна работа е полезна за повишаване на силата на прилагане на уменията, които притежават в процеса на интелигентно териториално структуриране. От концептуална гледна точка за новото геоурбанистично развитие на отделните територии има съществено значение да се направят усилия за извеждането на закономерностите на градската среда, градското планиране, дефиницията и динамиката на града като териториална система и начина, по който трябва да се анализира градският организъм. Типологията на селищата произтича от тяхната класификация по различни критерии. Тези критерии могат да бъдат, морфологични - например класифициране на селата по форма или по начина, по който домакинствата са групирани в центъра на селото (гъстота на застрояване). Демографски - според броя на населението. Функционални - според стопански функции. -Исторически - според възрастта на находището. Териториални - според ролята, която има съответното находище в мрежата от находища. В изложението ще представим теоретичната рамката на характеристиките на селищната система в опит да се дефинират връзките на регионалната наука с процесите между градските и селските селища в държавата на базата на съчетание на теоретични постулати при извеждането на процесите в населените места използваните типологии на селища спрямо характеристиките на съответната територия.

Изложение

Управленските регионални изследвания често се пресичат с изследвания в други области, но изследователските въпроси винаги са свързани с динамиката на явленията в пространствата. Важно значение за структурирането на населените места имат оценката на хидротехническия потенциал на съответното населено място. На практика съвременните градове се нуждаят от значителен по-обем водни ресурси и тяхното наблюдение ни дава възможност да търсим алтернативи[1]. От друга страна освен природния компонент съществено значение за развитие на населените места имат процесите на организация и управление на територията. Това става посредством регионалната наука, която се опитва да отговори на няколко въпроса относно наблюдаваните явления. На първо място „Къде“ се случват пространствено разпределение на явленията и процесите в заобикалящата ти среда. Следващият въпрос е „Защо“ се случват тези процеси и причините, които водят до възникването на съответните явления и промени в жизнената среда. На следващо място остава отговора на въпроса „Как“, която отговора най-вече на търсене на взаимовръзката на регионалните процеси с други явления (включително анализ на ефектите, произведени в съответното пространство). В тази посока ако описваме регионалните процеси и явления чрез използваните методи и техники, е очевидна много важната роля, която управленския, статистическия и картографския метод имат в развитието на урбанизационните процеси или в развитието на населението и селищата. Вътрешната структура на града се определя от начина, по който се използва земята - или, с други думи, от основните функционални зони, идентифицирани в рамките на града [2]. Анализирана е специфичната връзка между дейностите и тяхната проекция в градското пространство. Пространствения и картографския подход позволяват илюстриране по синтетичен начин на пространственото разпределение на определени явления, имащи информативна и аналитична роля. През последните десетилетия географските информационни системи (ГИС) са техника, често свързвана и с регионалните изследвания. Предлагайки предимството да съпоставят пространствената информация (местоположението на елементи в територията, базирано на географ-

ски координати) с други полезни данни (статистически данни), географските информационни системи днес са важен инструмент, използван в географските изследвания, за извършване на комплексни пространствени анализи [2]. В широк смисъл можем да разглеждаме пространството, разглеждано като пространствена проекция на географските обвивки, като обект на изучаване на регионалното развитие. Изследванията на територията географското пространство могат да дефинира качествено териториални деления свързани с разпределение на населението. По този начин ние определяме територията като географско пространство, което е ограничено, фрагментирано и имплицитно управлявано от човек или група хора. Първоначално свързано с понятието държава (фрагмент от географско пространство, контролирано и експлоатирано от държавата), дефиницията на понятието територия е еволюирала исторически с развитието на нови концепции [3]. По този начин територията може да се разглежда като подсистема на географското пространство, разположена на границата между природата и обществото, но тя от своя страна и представлява обособена територия, която може да бъде обозначена с национално пространство (макро територия), регионална територия (регион, ареал или район локална територия) или локално местно пространство (община, райони или микротеритория). Така регионалното развитие ще изучава както ясно разграничени териториални деления (административни единици - държава, окръг, град; релефни единици - напр.: Рило-родопския масив, платото на Южна Добруджа; икономически региони - напр.:), така и като пространствени единици, дефинирани функционално/аналитично, в зависимост от определени определящи фактори (напр. функционални градски зони). Следователно регионалното развитие може да се определи като научно направление, която изучава местата и връзката между хората и околната среда, анализирайки както физическите свойства на земната повърхност с помощта на физическа география, така и обществата, разпространени в това пространство човешка география [3]. Така географските знания подпомагат изучаването на пространствената диференциация (в различни мащаби: глобална, континентална, национална, регионална, локална) на вариациите, наблюдавани в околната среда, в човешката дейност или във взаимодействието между

околната среда и човешката дейност. В обобщение можем да приемем, че регионалното развитие е свързващо научно направление, което съчетава обективните физически науки (които изучават естествения свят) и субективните науки за човека в подход за изучаване на пространството и територията в управленски и икономически смисъл. Регионалното развитие се разви като пространствена наука, особено през последните десетилетия, с възприемането на темите, дефинирани в социалните науки, които допринесоха за разнообразяването на проблемите в геодемографията [4]. В случая на регионалното развитие, пространственият анализ и връзката човек-околна среда остават основни изследователски теми. Интегративният характер на регионалното развитие произтича от този фокус върху взаимодействието човек-околна среда, като изследванията в областта стават особено актуални в началото на 21 век, в контекста на глобалните екологично-климатични и екологични промени.

Еволюция на регионалното развитие в контекста на градското развитие

На практика регионалното развитие фокусира върху себе си проблемите на развитието и функционирането на селищата, като през последните 50 години допълнително се фокусира върху пространствените измерения на градския феномен. Следователно през XXI век преобладаващият обект на изследване е градското развитие или градът, разглеждан като морфологична, социална, икономическа и културна система, интегрирана в суперсистема (система от градове). Извеждането на фокуса на регионалното развитие е трудна за точно дефиниране, тъй като е по-скоро оценката на територията пренебрегва някои локални процеси и регионални политики, които се отнасят до урбанизираната част, където е структурирано населението, но не и в останалата част, където пък е потенциала града да промени своята рамка и обхват на развитие [4]. Така в съвременните градски системи протичат три групи процеси.

Първата група са описателни, които описват вътрешната структура на градските зони и процесите в тях или връзките между различни градски зони. Втората група са интеграционни, те са свързани с изследване на това как хората разбират и реагират на различни градски модели и процеси. Третата група са мониторингови и аналитични (Обяснителни), които са свързани с структуриране на методологията

на развитие на града и анализ на произхода и развитието на тези градски модели и процеси. Развитието на урбанизацията като клон на регионалното развитие, не е обособено през 20 век, но пък е тясно свързано с еволюцията на градовете и процесите и дава онази допълнителна експертиза, която прави знанията по-коректни и правилни за протичащите процеси и явления в населените места[4]. По този начин, с нарастващата сложност на отношенията между градовете и селската среда и появата на понятия като зони на влияние и градска мрежа, изследванията в областта на регионалното развитие най-пълно се разглеждат всички категории градски селища (включително крайградски общини, селски местности, приравнени към градските и др.), но и селски селища под прякото влияние на формиращите се урбанистични ареали или градски системи[5]. Тук е мястото да кажем, че урбанистиката в голяма степен намира фундаментална научна подкрепа от френската школа по география. Първите географи, които се занимават с тази област, са Елизе Реклю (Elisee Reclus) , в изследване на големите градове във

Франция, и Раул Бланшар (Raoul Blanchard), който публикува работа за град Гренобъл в началото на XX век[6]. В предговора към това изследване Бланшар описва този традиционен подход на необходимост от изследване на градската география (урбанистиката) , който се стреми да обясни произхода и развитието на града според физико-географските характеристики на неговото местоположение[6]. Този първи етап в развитието на регионалното развитие на градовете е предимно описателен и обяснителен етап, свързан с изучаването на градската морфология и анализа на фазите на градската еволюция, разработени в германските университети. Научните търсения се преместват в духа на пространствената икономика, развит особено в между 20-те и 40-те години на XX век. Това е етап, белязан от немските пространствени икономисти, като най-важният представител е Валтер Кристалер, който се опитва да обясни размера, броя и разпределението на градовете чрез теорията за централните места. По този начин се отклонява от модела на предишни подходи в градската география, които се опитват да анализират историческата еволюция на градовете, като се фокусират върху връзките между градовете по отношение на предоставянето на услуги на населението.[7]

Изследването на града може да се свърже с процесите на урбанизация, движени от индустриалната революция, като проучванията на градската социология на Чикагската школа през 20-те години на миналия век върху вътрешната структура на града са уместни в това отношение. Представители на тази школа се опитват да използват екологични концепции, за да обяснят социалните, културни и пространствени модели на града, но анализират много малко неантропичните измерения на градския пейзаж. Прави се опит да се дефинират модели на пространствена структура на тогавашното развитие на градовете, които отчитат въздействието на индустриализацията върху градовете, например развитието на индустрията около центъра (който остава търговски), появата на много гъсти жилищни райони за работническите слоеве и тенденцията средната класа да се премести в разширяващите се предградия поради проблеми с градската канализация[8]. Тези екологични подходи са част от логиката на позитивистките подходи, използващи екологични принципи за обяснение на определени социално-икономически процеси в градовете. Изследванията на Чикагската школа обясняват процесите на господство, инвазия или приемственост в града, обусловени от конкуренцията за пространство между различните човешки дейности. През 60-те години на XX век се появяват нови модели на пространствена структура, пример може да бъде моделът на британския, който отчита посоката на преобладаващите ветрове и най-вече въвеждането на метода на количествено мислене, в който класическите модели за местоположението на икономическите дейности стават основополагащи за градското развитие. Сложността на еволюцията на градовете определя подхода, в рамките на трактатите по градска география, към теми като периферии и градски агломерации. Така постепенно се развиват и позитивистките подходи, в средата на 70-те години на миналия век започват да се критикуват сериозно поради прекомерното опростяване, което счита, че елементите на градската рамка (пространствени) определят елементите на градския живот (хора, дейности) в градовете, без да се вземат предвид ограниченията, наложени от социално-икономически процеси. Това довежда до формиране на регионални различия в рамките на самият град. Така поведенческите подходи в градското развитие чрез регионалните науки се опитват да анализират как поведението на общностите е

повлияно от субективното познание за околната среда, от възприемането на градското пространство - това поведение не може да бъде моделирано чрез апелиране към универсални закони и принципи, а се определя от сложни индивидуални мотивации[8]. В същия дух на разбиране на връзките между индивиди и места, хуманистичните подходи към градската география се появяват като критика на монотонните пейзажи на съвременните градове извежда на преден план регионалното развитие като нова интердисциплинарна наука все по-често навлизайки в направлението на администрацията и управлението. Така с появата на необходимостта от систематизиране на регионалното развитие се достига до виждането, че негов обект е градската среда и прилежащите и пространства, които основани на убеждението, че социалните и пространствени отношения са повлияни от индустриализацията като доминиращ начин на производство.[9] По този начин се счита, че регионалното развитие е и управленски процес, който трябва да подкрепя разрешаването на належащи социални проблеми, като критиките се отправят към количествената, позитивистка регионалистика, която не взема предвид акцента върху неравенствата в рамките на социално-икономическата система. Така по естествен начин през 80-те години на миналия век регионалното развитие е силно повлияно от новата културна география на градовете. На практика урбанизацията тогава се възприема не само като физическа рамка за социални и икономически процеси, но и пространство, в което се изразяват културните ценности и символичното представяне на определени позиции (например по височината на сградите[9]. Акцентът е върху интерпретацията на градските пейзажи, които могат да приемат различни символични значения в историята. По този начин върху физическите характеристики на града се добавят слове, представени от икономически, културни, политически и социални отношения.

В периода 1990-2010 година е период, в което преобладава несигурността на урбанистичната теория. Това е така на първо място от привличане на образци от различни периоди върху урбанистичното развитие и хаотичното развитие на регионалната наука. Тази ситуация е забележима поради липсата на основно философско течение и еkleктичният подход към перспективите на градската управление, с множество изследователски посоки и опити да

се търсят авангардни решения като изграждане на квартал „Дефанс“ в Париж и други. Мега-тенденции като икономическата глобализация и технологичният прогрес определиха важни промени в градското развитие свързано с прераждането на градските центрове (включително чрез сложни социални явления като джентрификация), появата на крайни градове, водещи до фрагментирана и поляризирана урбанизация, полицентричното развитие на нови градски региони, упадъкът на малките и средните градове, влошаването на явленията на социално изключване[9]. В контекста на тези глобални промени към които се добавят проблемите с деградацията на околната среда, появата и разпространението на инфекциозни болести, проблемите със здравето и качеството на живот, градската география продължава да играе особено важна роля в транс дисциплинарния научен синтез на градските явления.

Регионално развитие и административно-териториално деление

При условие, че регионалното развитие се гради на функционалността на населените места и селища, които обикновено са свързани в система от административно е териториална единици, тогава можем да свържем човешкото селище с административната територия (управлявано пространство). Административната територия е най-основната такава форма на градска концентрация е самият град. В случая на България градът се определя като административно-териториална единица, състояща се от градско селище и други населени места обединени в община[10]. Но от друга стара въпреки че цялото население в рамките на административната територия е част от града се счита за градско население, в рамките на градската административна територия може да има и села, които са предмет на правни разпоредби, специфични за селските населени места. Следователно градът има териториален компонент, състоящ се от градската зона (площта земя, заета или предназначена за строителство и развитие) и извънградската зона, която представлява останалата част от административната територия на града. Застроената площ е определена с общите градоустройствени планове на административно-териториалните единици и включва както площта, върху която в момента има застроени сгради, така и площта, върху която в бъдеще се очаква разширяване на местности. От друга

страна, извънградската зона включва земеделската площ (обработваема земя, пасища и сенокоси, лозя и овощни градини), площта на горския фонд, площта, заета от строежи и инфраструктурни разработки (разположени извън градската зона: комуникационни пътища, енергийно оборудване, земеустройствени работи), както и води и езера (земя постоянно под вода). Пространственото разширяване на градовете често ги кара да надхвърлят границите на тяхната административна територия, определяйки в различни мащаби по-високи форми на градска концентрация, които ще бъдат подробно описани в следните раздели: градска агломерация, агломерация и мегаполис[10].

Възможно е да се търси разграничаване на формите на градска концентрация, но това е специфична задача, при която често говорим за размити граници, които не могат да бъдат съотнесени с административно-териториалното деление, въпреки това в градовете се формират райони и подтеритории. Най-често се използва или функционалната дефиниция (базирана на взаимодействието между центъра и периферията, използвайки критерии като пътуване до работното място), или морфологичната дефиниция, свързана с непрекъснатостта на изграденото, урбанизирано пространство, последното по-късно се използва от Обединените нации. По този начин, според дефиницията на ООН, терминът градска агломерация се отнася до населението, разположено на територия, обособена като съседна област, населена с гъстота на населението, специфична за градските райони, без да се вземат предвид административните граници [11].

Чрез своя социално-икономически потенциал в урбанизираната система може да се каже, че градът е обхванал и поляризирайл определена територия около себе си, върху която упражнява определено влияние. Развитието на функционалните и пространствени връзки между града и околностите обуславя необходимостта от по-активно сътрудничество между административно-териториалните единици,

ключително чрез развитие на институционализирани форми на сътрудничество. Основните типове взаимоотношения, които се развиват между градовете и заобикалящата ги територия са трудови взаимоотношения: чрез движение на активното население от съседните населени места до работните места в града, обикновено в рамките на изохрони от 30 - 45

минути. Следващ важен приоритет е доставка на селскостопански и хранителни продукти за града (от околните територии), съответно доставка на индустриално преработени хранителни продукти и промишлени продукти (от града за територията). В тази посока обслужващи взаимоотношения са свързани със задоволяване на потребностите на населението в околностите, чрез градски съоръжения и други услуги в града като за образование, търговия и други услуги, култура и спорт, здравеопазване, достъп до административни институции.[12] Обратно, жителите на града могат да се възползват от зони за отдих и отдих (включително туристически зони), разположени на околната територия. Концепцията за метрополис е тясно свързана с градско-селските партньорства, създадени между поляризиращите се градове и по-малките градове или селските райони около тях. Столичният район ще включва поне един поляризиращ град и неговата околградска зона (като пространство с дълбоки трансформации разположени на контакта между градските и селските райони, определени от разширяването на градските функции, скорошния жилищен характер и преобладаването на пътуването до работното място²⁴), но могат да включват и по-отдалечени селски райони, с които градът е развил отношения на сътрудничество (за решаване на общи проблеми - например управление на отпадъци). Делимитация на градски хинтерланд, който включва всички основни административно-териториални единици, в които най-малко 35% от заетото население работи в градски център, при запазване на пространствената близост[12]. Следователно функционалната градска зона е пространственото представяне на двупосочната връзка между градския център и прилежащата му територия, базирана на социално-икономически връзки и потоци, които включват пътуване до работното място (разглеждано като връзката между предлагането на работни места и наличната работна сила на територията) или възможности, свързани с образованието и предлагането на услуги (публични или частни).

Възможности за подобряване на градската свързаност

Структуриране на съвременната градска политика има един съществен дефицит той е свързан с постигане на максимална между градска свързаност. Това е така, защото градс-

ките системи са изградени на базата на центробежни процеси, а градовете не са изолирани единици, а развиват отношения на подчинение, конкуренция или сътрудничество с други градове, образувайки градски системи. Въпросът обаче е свързана с възможността за се изгради ефективна междуградска система (йерархия, централност, специализация) за да могат да се обосноват специфични политики за териториално развитие и да има качествено взаимодействие между тях. Възможно е да се правят широки класификации на ниво селищни системи, като се вземат предвид пространствения мащаб, морфологията на взаимоотношенията или сложни социално-икономически критерии. На ниво европейска или национална система тези анализи позволяват да се подчертаят съществуващите дисфункции на територията. От географска гледна точка, в резултат на взаимно зависими връзки между градските и селските селища се формират сложни системи от находища на национално, регионално или местно ниво. Селищната система от урбанизирани ареали е включена в териториалната система, като по този начин нейното развитие е тясно свързано с физико-географските, икономическите и политическите условия на съответната територия. Общата система от селища може да бъде структурирана в градски системи, в резултат на съществуването на близки взаимоотношения на допълване или взаимозависимост между няколко града. Тези взаимоотношения може да засягат икономически аспекти, предоставяне на услуги или решаване на нуждите от транспорт или техническо оборудване. Структурата на градската система се определя от нейните компоненти: представляващи градовете в рамките на системата, които са взаимно зависими. Така тези връзки между компонентите: интеграция и йерархия, обусловени от демографски, икономически, обслужващи, политико-административни аспекти. При взаимоотношенията, установени между населените места, най-важни са обслужващите взаимоотношения, следвани от административните, икономическите и демографските връзки.[11]. Разбира се от значение има и принадлежността на градския ареал към географските, икономическите, демографските или социално-историческата

свързаност или принадлежност към дадена територия. Между градовете в рамките на една градска система може да има отношения на подчинение, конкуренция (пряка, когато градовете са пространствено близки, или непряка,

когато конкуренцията се проявява на национално ниво) или сътрудничество. Често законодателството се определя като арбитър в градската система, но това може да става и в система от съседни населени места, между които се установяват отношения на икономическо, социално и културно сътрудничество, териториално планиране и опазване на околната среда, техническо и комунално оборудване, като всяко запазва своята административна автономия.

В допълнение към концепцията за градска система, ние приемаме, че градския модел, който представлява простото разпределение на градските селища на определена територия има йерархично влияние върху публичния сектор и регионалния бизнес [11]. Селищна мрежа, която представлява всички местности (градски или селски) на територия (национална, регионална, окръжна, столична), чието съществуване и развитие се характеризират с набор от икономически, демографски, обслужващи, политико-административни взаимоотношения и др. Градска рамка, която включва йерархичен набор от градове и техните зони на влияние, които предоставят необходимите услуги на населението, на определена територия. За разлика от системата, селищната мрежа тя може и да не се характеризира непременно с кохерентност и синергия, а само с връзките, които се установяват между населените места. По този начин концепцията за селищна мрежа (или локална мрежа) традиционно се отнася до описателни, физически-конфигурационни аспекти и не включва цялата сложност на взаимоотношенията в системата за селище. Трябва да обобщим, че развитието на градските системи минава и през кооперирането и сътрудничеството с градски системи (като системи, съставени само от градски селища), за да предоставим по-широк контекст, включително и регионалното развитие на общини, разположени в околградската зона на големите градове, които също да могат да изграждат и формират устойчив общности, както и силни сетълмент системи. Чрез регионалното развитие урбанистичните ареали, ще добият нови възможности за насърчаване регионалната икономика също така рекрутират стабилен демографски потенциал[11]. Изследването на селищните системи е необходимо, за да се обоснове корелирано планиране на развитието на териториите от различен ранг и ниво, като се вземат предвид аспекти като предефинирането

на отношенията градско-селски в метрополните райони или разликите в демографската и икономическа динамика между градските системи и се търсят решения за преодоляване на регионалните различия или диспаритети.

Заклучение

Така чрез провеждането на целенасочени регионални политики в урбанизираните ареали, ще постигне едно допълнително ниво на развитие на населените места по отношение на тяхната специализация. Специализацията е принцип на организиране на градски системи, основан или на капитализиране на определени географски ситуации (пример: пристанищни градове, гранични зони, транспортни възли и др.), или на използване на ресурси в непосредствена близост, като градове с минни или туристически функции, или други. Така специализацията като основна характеристика на селищните системи трябва да имат устойчив характер, като се изтъква и от теорията за икономическата база на градовете, според която износът на стоки и услуги (специфични дейности) представлява основата на икономиката на една градска зона. Добив на природни ресурси, промишлени дейности или специализирани услуги (транспорт, отбрана, туризъм) са примери за такива дейности, които не са пряко насочени към населението на даден град и могат да определят неговата специализация. Може да се каже, че специализацията представлява реакцията провеждането на модел на регионално развитие на градовете към външната среда, в която се развиват, като е характеристика, която може да развие консервативните градски йерархии чрез дефиниране на взаимоотношенията, развити от специализираните градове с други градове от различни системи, понякога разположени на много големи разстояния.

Литература

[1] Vladev, V., I. Yotov, Comparative analysis of temperature and precipitation changes in the city of Shumen for the periods 1971-1980 and 2013-2023, *Acta Scientifica Naturalis*, 2024, 11(3), ISSN 2367-5144, DOI: <https://doi.org/10.2478/asn-2024-0024>, Web of Science (FSTA, CABI).

[2] Vladev, Ivaylo y Stoyanova, Milena (2021). European Green Capitals. Symbol of environmental protection and model for sustainable urban development. *Revista Inclusiones Vol: 8 num Especial (2021): 223-233*, ISSN 0719-4706, WoS Web of

Sciences, ESCI of WoS, Emerging Sources Citation Index.

[3] Vasileva, V., D. Kabakchieva, D. Yosifova (2022) Management of anthropogenic tourist resources - a key factor for sustainable development of Bulgarian tourism // *ACTA GEOBALCANICA*, 8-2, 2022, pp. 67-74, DOI: UDC: <https://doi.org/10.18509/AGB218-2067v>, UDC: 338.483.12:332.146.2(4)

[4] Vladev, I., M. Stoyanova. (2021) European Green Capitals. Symbol of environmental protection and model for sustainable urban development. *Revista Inclusiones Vol: 8 num Especial (2021): 223-233*, ISSN 0719-4706, WoS Web of Sciences, ESCL of WoS, Emerging Sources Citation Index

[5] Vladeva, R., P. Ruseva. (2021) Formation of key competences through practice lessons in geography and economics classes in fifth grade// *SocioBrains*, Issue 78, February 2021, p. 564-573, ISSN 2367-5721

[6] Blanchard, R. (1927). Emm. de Martonne.— Les Alpes. *Géographie générale. Revue de Géographie Alpine*, 15(1), 166-168.

[7] Hamelin, L.E., 1961. La géographie de Raoul Blanchard. *Canadian Geographer/Le Géographe canadien*, 5(1), pp.1-9.

[8] Petrov, K (2021) features in regional development and tourist potential of the mountain regions and areas in Bulgaria *Scientific Papers Series Management, Economic Engineering in Agriculture and Rural Development Vol. 21, Issue 4, 2021* PRINT ISSN 2284-7995, E-ISSN 2285-3952

[9] Petrov, K. (2021) The Regional Development of the Rural Areas in Bulgaria and the Support of the European Union. *European Countryside*, 13(1), 208-221.

[10] Petrov, K., & Borisov, P. (2021). Prospects for strategic development of viticultural enterprises in Bulgaria. *Scientific Papers Series Management, Economic Engineering in Agriculture & Rural Development*, 21(1).

[11] Tsonkov, N., Petrov, K., & Berberova-Valcheva, T. (2022). Adoption of information technologies for black sea region municipalities' smart development. *Int. J. Inf. Technol. Secur*, 14(1), 87-96

Настоящата статия е част от Научно изследователски проект РД-08-105/05.02.2025 г. Регионални изследвания на територията на Североизточна България – Фаза 2; Ръководител проф. д-р Милена Стоянова

Dr. Mihaela Georgieva-Petrova:
Shumen University "Ep. Konstantin Preslavski",
Department of Geography, Tourism and Regional
Development,
e-mail: m.georgieva-petrova@shu.bg

ФОКУСИРАНЕ НА РЕГИОНАЛНОТО РАЗВИТИЕ ВЪРХУ МОДЕЛИРАНЕТО НА СЕЛИЩНАТА МРЕЖА В БЪЛГАРИЯ

Камен Петров

FOCUSING REGIONAL DEVELOPMENT ON THE MODELING OF THE SETTLEMENT NETWORK IN BULGARIA

Kamen Petrov

ABSTRACT: *In the contemporary spatial development of the nation-state, a group of issues related to overcoming regional differences and challenges related to the modeling of the settlement network increasingly arise. In our conditions, cities and especially leading settlement centers are becoming the main centers of development. The process of urbanization development is especially visible in countries that have relatively recently joined the global economy – including post-socialist countries such as Bulgaria. Therefore, in this article, we will present some aspects in a theoretical and methodological plan that can help develop the polycentric structure of the settlement system. At the same time, the degree of internationalization of Bulgarian cities requires analyzing and evaluating cities comprehensively due to the degree of saturation of their economies with innovative activity and a high level of construction. An important problem is also the situation on the labor market, which has been improving very slowly in recent years with the increase in employment and foreign emigration. In addition, the increase in the scale of this problem in the coming years may be due to the progressive degradation of part of the housing stock, especially properties built using large-panel technology. In a significant number of Bulgarian cities, despite the still high degree of compactness compared to Europe, the negative effects of the phenomenon of suburbanization, sometimes taking the form of urban sprawl, can be observed. In this direction, the author's views, analysis and conclusions are presented, which can help to better identify the problems and solve them.*

Key words: development, settlements, population, urbanization, model, system and management

Въведение

В съвременния свят най-важните процеси са тези на развитие на човешкото общество. Така важно място в обществото заемат проблемите на социално-икономическото развитие на населените места възниква необходимост от изследвания, свързани с решаването на проблемите на бързото реагиране на макроикономически и институционални промени свързани с развитието на селищата. В нашата страна селищата имат своята жизнеспособност, но често се налага да предефинират темпа на социално-икономическо развитие поради промяна на държавната парадигма и въвеждането на нов управленски модел на териториално развитие. Това води до прекъсване на редица градивни процеси, но и оставането на нерешени на редица проблеми на регионалното развитие на отделните териториални

общности. В допълнение регионалното развитие има изражения в оценка и анализ на качествените и количествени промени в икономиката на региона и обхващащите го населени места на ниво общини. Ние споделяме позицията на много учени, че развитието на териториалната икономика се представя като процес на дълбоки качествени и количествени промени в нейния състав и взаимоотношения, тоест структурата на нейните подсистеми, но те зависят и от йерархичната среда на управление и административния капацитет на местния елит. Това е така, защото съвместното функциониране на териториалните системи се определя от динамиката и нивото на развитие на региона. В тази връзка се засилва интересът към разбиране на свойствата, характеристиките, структурата на населените, инструментите за техния анализ, идентифициране на области за провеждане на ефективна социално-

икономическа политика, чиято цел е формирането на рационална и балансирана структура на икономиката, която може да осигури ефективното развитие в отделната урбанизирана територия. Формирането на съвременна система за регионално управление е пряко свързано с оценката на институционалните предизвикателства пред социално-икономическата сигурност на териториалното развитие. В същото време изпълнението на задачите на стратегическото планиране на регионално ниво все повече се определя от тенденцията за институционализиране на критериите за осигуряване на икономическа сигурност при постигане на мултипликационен ефект от пространственото развитие. Селището може да се разбира като процес на икономическо развитие на територията и неговия резултат - организацията на икономиката под формата на сложна и динамична система от селища. Такава дефиниция разкрива смисъла на селището като най-важната обединяваща връзка на целия икономически комплекс. Селището не претендира да бъде пълно описание на целия стопански комплекс на страната. Селището, което се проявява като съвкупност от вътрешна структура на жилищни сгради и съоръжения и мрежа от връзки между тях, трябва да се разглежда като един от елементите на териториалната икономическа структура, която се характеризира с по-висока гъстота на населението, което спомага за по-голям брой и разнообразие на контактите между хората. Това се изразява в по-голяма продуктивност и креативност, която расте по-бързо от броя на жителите – колкото по-голям е градът, толкова по-висок е човешкият капитал в града. Сред градообразуващите фактори могат да се посочат на първо място социален фактор, който се изразява в индивидуално и колективно предприемачество на жителите и така нареченият местен патриотизъм (в настоящият момент това липсва на българските градове и населени места).

На следващо място са фактори, които са свързани с местоположението на индустрията и развитието на сектори като строителството, транспорта и производствените и технически услуги (производствени фактори), друга група са инвестиционни фактори в социална и икономическа среда и заобикалящата ги среда (инфраструктурни инвестиционни фактори), следващите група са основно исторически фактори, позволяващи продължаване на процесите на развитие на съществуващите традиционни, като и функции, обусловени от хода

на историята, а също и силата на потенциала или гравитацията в зоната на влияние на големите градове (това са факторите на агломерация, както и в голяма степен на дегломерация на градовете).

В допълнение съвременните процеси на моделиране и формиране на институционалната среда на местното регионално развитие извеждат, че е необходимо да се премине към нови институционални индикатори или критерии за изграждане на система за стратегическо планиране, като се вземе предвид макрорегионалното ниво на осигуряване на икономическа сигурност и основани на доказателства подходи за разработване на регионални стратегии за социално-икономическо развитие, включително когнитивно моделиране (Adhikari, Bijaya K.; Barrington, Suzelle F. Martinez, Jose 2009). Като основна институционална заплаха от прехода към макрорегионално планиране при липса на обща стратегия за социално-икономическото развитие на страната се разглежда възможността за постигане на формализиране на системата за стратегическо планиране на регионално ниво. Тук може да се направи изводът за необходимостта от преминаване към нови институционални критерии за изграждане на система за стратегическо планиране, като се отчита очертаващо се макрорегионалното ниво, което да осигурява ниво на икономическа сигурност и основани доказателства за подходи и разработване на регионални стратегии за социално-икономическо развитие

Геоурбанистичното развитие и развитието на градската икономика

В тази посока оценката на състоянието пространственото развитие на селищата има важно значение за местното благосъстояние на населението и е фактор, който има съществено значение за регионалния икономически растеж на населените места. Затова проблемите на развитието на селищата и сателитните пространства с активна икономическа дейност трябва да се гледа на зони и територии, които имат добавена стойност към човешкото развитие. Тук можем да кажем, че от геоурбанистична гледна точка повишаване на чувствителността и реакцията на населението и действията на публичното управление, която има пряко отношение към протичащите макроикономически и институционални промени в местното развитие.

Това е важен процес за анализа на развитието на градовете, а създаването в тях пазари и

тържища помагат да се формира на много функционалност на населените места (Abrahamson, Mark 2004). В подобен порядък можем да търсим отчитане на взаимовръзки от социални, трудови, технологични, социално-икономически, екологични и други подсистеми с цел да се повиши стабилността и жизненост на регионалната икономика при запазване на целостта на системата на човешкото обществитие. Подходът към проблемите на селищните системи включва анализ на теоретико-методическо състояние за обосноваване и разработване на етапи за осъществяване на процеса на оценка на нивата на факторите, които са свързани с жизнената активност в селищата (градовете), както следва: 1) анализ и оценка на характеристиките и тенденциите за развитие, като се вземат предвид избора на критерии-фактори за оценка на устойчивостта и жизнената активност; 2) определяне на цели за оценка и сравняване на устойчивостта и жизнеността на икономически активните лица и публичния сектор; 3) разработване на мерки за постигане на целите и задачите на ефективно управление на регионалното развитие и селищата в съответната територия. Така систематизирането на посочените индикатори означава да се получи една по-цялостна оценка за състоянието на селищата.

Методология за оценка на жизнената активност на селищните системи

Методологическата основа на работата е систематичен подход към изследването на връзката между селищата (урбанизирани системи) и свързаната с тях околната среда. Изследването на този проблем е извършено въз основа на критичен анализ на съществуващите теоретични идеи на специалисти в различни области, включително изследването на взаимодействието на природните системи и видовете икономика, териториалната организация на селищата и тяхното социално-икономическо развитие (Barney 2015). Изследването на тези методологични и методически въпроси е необходимо за решаване на важен научен и национален икономически проблем, свързан с хармонизирането на връзката на териториалните системи на природната среда и икономиката в съответствие с природните и социално-икономическите условия на територията. От наша гледна точка е препоръчително да се разбيرا териториалната диференциация като явление, което отразява значителни различия между териториите в нивата на развитие на

селскостопанското производство, като се вземат предвид природните, социално-икономическите и демографските фактори (Dutt, A.K.; Noble, A.G.; Venugopal, G.; Subbiah, S. 2006). Селището като елемент от структурата на икономическия комплекс се характеризира с пълно и многостранно пространствено свързване на водещите подсистеми на икономиката: население, материално производство, непроеизводствена сфера, инфраструктура и природни ресурси. Изучаването на градската система на страната е един от най-важните проблеми. При изследването на този проблем най-оптимално изглежда понятието "териториално-градско устройство" на страната. Тук се предлага система от признаци на типологията на страните по света според особеностите на процеса на урбанизация, включително като се вземе предвид характерът на териториалната и градската структура на страната. Като основна институционална заплаха от прехода към селищното развитие се оказва новият модел макрорегионално планиране при липса на обща стратегия за социално-икономическото развитие на страната се разглежда възможността за формализиране на системата за стратегическо планиране на регионално ниво. се прави изводът за необходимостта от преминаване към нови институционални критерии за изграждане на система за стратегическо планиране, като се отчита макрорегионалното ниво на осигуряване на икономическа сигурност и основани на доказателства подходи за разработване на регионални стратегии за социално-икономическо развитие, в т.ч. когнитивно моделиране (Dimov, N., Tzvetkov, A., & Zaprianov, A. 2013). Като основна институционална заплаха от прехода към макрорегионално планиране при липса на обща стратегия за социално-икономическото развитие на страната се разглежда възможността за формализиране на системата за стратегическо планиране на регионално ниво.

Като основна институционална заплаха от прехода към макрорегионално планиране при липса на обща стратегия за социално-икономическото развитие на страната се разглежда възможността за формализиране на системата за стратегическо планиране развитието на селищните системи (Georgieva, M. 2024). Това означава извеждането на методологическа рамка. В методологически план е необходимо подхода към оценката и анализа на селищните системи да включва методологическа обосновка и оценка на параметрите на нивата на

жизнената активност в урбанизираната система:

1) избор на показатели на критерии-фактори;

2) ранжиране на критерии-фактори по регионални подсистеми;

3) изчисляване на интегрирани показатели за нива на жизнена активност, устойчивост, диференциация;

4) извършване на сравнителен анализ на показателите за стабилност, диференциация и нива на жизнена активност на подсистемите на региона с основните параметри на критериалните граници. По детайлната оценка означава на първо място избор на индикатори-фактори. Има много фактори, които в една или друга степен влияят върху живота на икономическата система и икономическия живот на населението. Нека се спрем на 22-те основни макроикономически критерия-фактори, които най-ясно характеризират социално-икономическото състояние на региона и населението в него.

На следващо място специфично ранжиране на критерии-фактори по регионални подсистеми. Като препоръки се препоръчват 6 (шест) подсистеми: икономическа, социална, демографска, екологична, девиантно поведение, политическа. Като следваща оценка е изчисляването на интегрирани показатели за нива на жизнена активност, стабилност, диференциация се извършва по метода на линейна комбинация от частични показатели.

Този индикатор се формира от групиране на частни индикатори в основните стратегически области като ниво на жизнена активност на регионалната икономика степента на жизнена активност на развитието на икономиката на региона (Gu, Chaolin 2019). Нивото на живот на социално-икономическия сектор в населените места, също така ниво на икономическа активност на населението, оценка на локализационен индекс и ниво на диференциация на населеното място (територия). Препоръчително е да се комбинират частни стойности на показателите в един интегриран, като се получи средно аритметичното. Използването на тази техника на линейна комбинация от частични показатели се обяснява с факта, че всички използвани индикатори са взаимозаменяеми и намаляването на стойността на един от тях в общата оценка е напълно компенсирано от друга положителна промяна в стойността на индикаторите. Степента на значимост за всеки конкретен показател

поотделно трябва да се разглежда чрез съотношението на действителните и праговите стойности на индикаторите. За системата от използвани показатели с различни мерни единици е важно индикаторите да се приведат в една стойност и да се нормализира праговата стойност, приета за 1, което съответно позволява да се направи такава техника на изчисление.

Коефициентът на значимост на показателя за жизнената активност на икономиката на населеното място (I_i) или **коефициента на стабилност на населеното място** се определя като съотношението на действителната стойност на показателя към прага:

$$I_i = P_i / S_{p_j} \times S_{in_i} (S_{f_i} / S_{p_i})$$

където

P_i - коефициенти на значимост на действителните и праговите стойности на индикатора;

S_{f_i} - действителната стойност на показателя-фактор;

S_{p_i} - прагова стойност на показателя-фактор;

S_{in_i} е тегловният коефициент на индикатора-фактор спрямо други показатели-фактори в системата от критерии-фактори в рамките на даден регион;

S_{p_j} е коефициентът на тежест на показателя-фактор спрямо други показатели-фактори в системата от критерии-фактори в рамките на даден регион по отношение на регионите на изследваната държава.

Така чрез определяне на нивото на диференциация на региона (територията) - Dr - както следва по метода, описан, както следва:

$$Dr = K_o \times (Gep / VAre),$$

където K_o - обратен коефициент на трептене $K_o = 1 - R / GRP$, където

R - обхват на вариация,

GRP - средната стойност на GRP на глава от населението съвкупно

$$R = GRP_{max} - GRP_{min},$$

където GRP_{max} и GRP_{min} са съответно максималните и минималните стойности на GRP на глава от населението в съвкупността, индекс на локализация, показващ колко локализиран в региона (територия) производството на GRP се определя по формулата:

$IL = GRP_i / GRP_o$, където GRP_i е GRP на глава от населението в региона (територия).

GRP_o - средното ниво на GRP на глава от населението за по-доминиращата териториална единица.

Като последваща оценка е необходимо да изведем и мащабът на индикатора на нивата на жизнената активност. Това може да стане като

проверим населеното място като обект на икономиката, икономическата жизнена активност на населението, нивото на диференциация на региона (територия) на жизнената дейност на региона. Напоследък обаче важно значение и управление на риска в развитите териториални системи. Ефективността присъства пряко или косвено в оценката на всяка стопанска, социална или екологична дейност, а от там и в състоянието на всяка урбанизирана система. Това произтича от неограничените потребности и ограничените ресурси (Glaeser, Edward 2011).

Постигането на общи интереси на национално и регионално равнище е заложено в стратегиите за регионално развитие, но тяхната реализация е дълъг и сложен процес.

Сложността му произтича от комплексността на регионалната ефективност и трудността за намирането на точен показател за получения полезен ефект, тъй като разходите обикновено имат стойностно измерение. Ние обаче приемаме да изведем критериална оценка на коефициента на стабилност.

Таблица № 1 Коефициент на стабилност на населеното място

Стойност на индикатора	Критерии и фактори за оценка коефициента на стабилност				Обща тенденция	Състояние на прилежащата селищна система
	Социални дейности	Екологична ситуация	Политическа стабилност	Демографски фактор		
До 0,50	критичен	критичен	критичен	критичен	критична	критичен
0,51-0,69	криза	криза	криза	криза	проблемна	малък
0,70-0,79	предкризисен	предкризисен	предкризисен	предкризисен	подобряваща	средно аритметично
0,80-0,85	нормално-предкризисно	нормално-предкризисно	нормално-предкризисно	нормално-предкризисно	Стбилизираща	остър
0,85-0,99	нормално	нормално стабилен	нормално стабилен	нормално	нормална	нормално
Над 0,99	Високо	Силно устойчив	Силно устойчив	Високо	развиваща	Стабилна

Забележка: Таблицата е адаптирана от авторите по примера на други изследвания

Чрез настоящата методологическа рамка в рамките на териториалните системи може да постигне определяне на нивото на стабилност на населените места, тестван въз основа на изследователски анализ на синтезиран модел на социално-икономическите системи в рамките на националната държава, като се вземат предвид взаимното влияние на социалните, икономическите, технологичните, политическите и други регионални подсистеми.

Това позволява да се формира оптималните входни параметри на регионалната система по отношение на дадени изисквания за осигуряване на живота на индивида, обществото, държавата с условията за бърза реакция на промените, както в националните макроикономически параметри и институционални условия. Аспектната новост на методологията за оценка се състои в единен сравнителен анализ на емпирични интегрирани показатели, получени чрез изчисляване на конкретните стойности тези на критериите, коефициенти по метода на

цели конвергентни цели числа, използвайки методите на граничните уравнения в комбинация с метода на функциите в населените места в сравнение с праговите стойности на съответните интегрални показатели (Mitchell, 1995). В същото време интегралните показатели отговарят на изискванията за: количествено измерване; формиране на базата на приоритетни основни показатели за развитието на региона. В тази посока като се вземат предвид основните компоненти на развитието и развитието на системите е възможно да се изведат група проблеми, които имат институционален, екологичен, икономически и социален характер. Тези проблеми може да се изведат с показатели и прилагане на метод, който се характеризира с оценка и анализ на жизнеспособността. Моделът на Едуард Алтман е линейна комбинация от четири или пет общи бизнес съотношения, претеглени с коефициенти. Коефициентите биват оценени чрез идентифициране на съвкупност от фирми, обявени в

несъстоятелност, и след това събиране на съпадаща извадка от функциониращи фирми, също така със съпадение по региони и отрасли с приблизителен размер на активите и оценка на резултатите.

Тенденции в развитие на пространствената структура на населените места

Като се има предвид значителното ниво на териториалната и между регионалната диференциация в социалното и икономическото развитие на българските региони ние можем да очакваме да има качествена структура на населените места, а от там и промяна в количествената характеристика на човешките ресурси и демографския потенциал на регионите и населените места. Това означава, че за прилагане на политики за регионално развитие са необходими усилия не само от регионалния бизнес, но усилия от държавните органи за насърчаване на инвестициите, както в частния сектор, така и в публичната среда. Подходите за териториално развитие преминават през оценки на редица характерните икономически и други особености на регионите, които налагат необходимостта от подкрепа и подпомагане селищната мрежа и оценка на инвестиционна среда. Така се обосновават потребностите на ниво населени места, които да инвестират, на основните насоки на научно и технологично развитие, които могат да се превърнат в насока за разработване на стратегически приоритети за развитие. (Malik, A. A. 2016). Това значи да се направи и оцени пространствената и секторна структура на региона и градския ареал включително и под влиянието на специфичните нови глобални предизвикателства на Индустрия 4.0. В тази връзка става целесъобразно да се разработят нови методологични подходи за формиране на стратегически приоритети за развитие на пространствената и секторна структура на селищата. Това означава реализацията на нови градски проекти по отношение на това, къде да се ситуират общите и икономическите дейности, местата за отход и местата за развлечения. така в условията на глобалните и технологични предизвикателства на четвъртата индустриална революция (Patel, S., Indraganti, M., & Jawarneh, R. N. 2024). В нашите условия общините и населените места разполагат с Общи устройствени планове (ОУП) и Планове за интегрирано развитие на общините (ПИРО), но позоваването на експертна оценка се оказва, че през последните 20 години реализацията на тези проекти

и превръщането им в реалност не са повече от 50-60%, голямата част от проектите остават недовършени или лошо изработени. Така в новите условия е необходимо да се дефинират следните проблеми:

а) основните характеристики и видове планова структура на градовете (възникващи например под влияние на микролокацията, възрастта на града, неговия размер, функционален профил);

б) естеството на градското развитие (архитектурен стил е завършен, качество на жилищата, ниво на развитие, озеленяване, форми на собственост); модели на разполагане на икономически и икономически функции в градовете;

г) основните видове функционални микрорайони на градовете и най-често срещаните видове крайградски селища;

д) Характеристики на социално-териториалната структура на градовете (степен на социална диференциация на техните жилищни квартали; естеството на тяхната диференциация според етническата принадлежност, социалната структура на етническите райони и др.).

Този подход показва, че градовете вече се нуждаят от нов тип планиране и програмиране, защото този от постпреходния период е видно, че не работи. Това означава да се премине към оценка и моделиране на структурно-йерархичния подход. При него се прави оценка на йерархичната подреденост на населените места, също така и как се формират стратегически приоритети за пространствено и секторно развитие на населените места с фокус върху подобряване на ефективността на връзката между производственото и технологичното развитие на икономиката. Системата на местно и регионално ниво има връзка с останалите икономически системи, но трябва да бъде съобразена с фискалната политика на държавата. Тя на практика играе ролята на всички би позволило приоритетите на развитие да изградят регионална пространствена, жилищна и секторна структура, която да отговаря на устойчива жизненост на градските системи. Съществен елемент на регионалното развитие и развитието на селищата е запазване на функционалната среда на съществуване на населените места и същевременно да се търсят възможности за тяхното благоустрояване, достъп до качествено електричество, питейна вода и сметосъбиране. Това налага използването на няколко методически подхода при определяне на стратегическите приоритети за

развитие на пространствената и секторна структура на населените места в условията на Индустрия 4.0. така населените места от една страна, трябва да усвояват новостите и иновациите, а от друга страна да отчитат особеностите на научното и технологичното развитие на регионалното пространство. Тук вече важно значение има и процесът на извеждане на приоритетите и организацията на регионалните политики на ниво населени места с цел решаване на редица възникващи, потенциални и нерешени проблеми от структурен и йерархичен характер. Това налага в рамките на населените места да се приемат редица стратегически документи, които да очертават стратегически приоритети за развитие на икономиката на региона включва отчитане не само на глобалните предизвикателства на Индустрия 4.0, но и на ключовите приоритети на научното и технологичното развитие (Parker, Geoffrey 2004). В допълнение градовете и селищата в България няма как да се развиват отделно, което води до постепенно отваряне на градовете и селищата към коопериране и междаселищно сътрудничество. Проблемите на връзките между населените места през последните години се задълбочат. Една от причините за спада в търсенето на услуги от градския транспорт е слабото управление на градския транспорт, който работеше в по-голяма или по-малка степен в по-голяма степен в повечето български градове преди много години, днес вече не е привлекателен и изглежда на практика неспособен да се справи с променящите се времена. В същото време трябва да отбележим, че наред с поскъпването на електроенергията, покачването на цените на горивата се увеличават разходите за организация на градския транспорт, което води до повишаване на цените на транспортните услуги. Поглеждайки през призмата на развитието на градските структури и развитието на крайградските зони за жилищни комплекси или други инвестиции, трябва да се отбележи, че комуникационните въпроси трябва да се разглеждат по-широко на ниво общини или агломерации. Тук е важно да не възприемаме града като изолиран от заобикалящата го среда организъм, което поражда множество проблеми, свързани с движението на жителите и широко разбирателната мобилност на потребителите в града. Ето защо трябва да се отбележи, че обществения транспорт е от голямо значение за функциониране на града и прилежащите му околности (Curtis, Simon 2016). Задачите на градския

транспорт са много и трябва да се върви към действия, насочени към намаляване на задръстванията, както и към намаляване на емисиите на отработени газове и замърсяването на околната среда. За тази цел все повече български общини (градове) инвестират значителни бюджетни средства в обществения транспорт. Организаторите на обществения транспорт трябва да го организират така, че общественият транспорт да се превърне в рационална алтернатива на индивидуалния транспорт. В същото време, това са и места, където мащабът на проблемите като: комуникационни проблеми, високи емисии на отработени газове, замърсяване на околната среда, здравословни проблеми на жителите, са огромни и изискват постоянни ефективни решения. Изпъкналите проблеми с трафика вече са голям проблем, предизвикателство за градските власти. Настоящите тенденции в транспортната политика имат за цел да се реализират съществуващите комуникационни проблеми чрез промяна на модела на мобилност на потребителите в града и промяна на отношението към обществения транспорт. Осигуряването на широк достъп до обществения транспорт, който използва екологични транспортни средства, има реален шанс делът на индивидуалния транспорт да намалее (Petrov, K., & Tsonkov, N. 2025). Подобряването на транспортната ситуация в градовете ще доведе до предизвикателства, които ще бъдат поставени пред градските власти по отношение на устойчивото развитие на градските райони, което ще бъде постепенно прилагано и прилагано.

Развитието на града зависи от много фактори, а същевременно е достатъчно сложен, многостепенен и многостранен процес, но съществено значение освен значението на транспортната достъпност има регионалната икономика и нейното отражение върху градовете. Така градските мениджъри трябва да гледат на процеса на развитие от перспективна гледна точка и да отговарят на нуждите на настоящите и бъдещите жители за създаване на условия за ефективно развитие на локалната икономика. Понякога се случва различните групи да имат различни нужди и целите им да се изключват взаимно, но важно е всяко населено място да има собствен геоикономически профил. В такива ситуации са необходими много мерки, компромиси и търсене на нови решения за да се развие населеното място. Тук е мястото да кажем, че връзката между градска икономика и транспорт е развитието на 15-

минутният град. Тази визия често се цитира като идея, която отговаря на проблемите, пред които сме изправени в лицето на пандемията от коронавирус. По-лесно е да се гарантира безопасността на жителите, когато разполагат с приятелско пространство: достъп до велосипедни алеи и множество зелени площи. Задоволяването на голяма част от жизнените нужди в непосредствена близост също оказва благотворно влияние върху възможностите за развитие и укрепване на местния бизнес (Parker, Geoffrey 2004).. Следователно важен елемент от концепцията за управление на градовете и същевременно отговор на икономическия колапс може да бъде система от стимули и инструменти за предприемачите да създават търговска или услуга за местните общности. Градовете трябва да налагат информационни технологии, до киберфизични системи, които интегрират изкуствен интелект, роботизирани технологии и индустриален интернет и други иновации. (Taylor, 2012). Разбира се трябва да имаме предвид, че градовете са подложени на различни кризи: икономически и социални, природни бедствия – и най-скоро време пандемията от COVID-19. Тези кризи принудиха повечето градове да съсредоточат усилията си върху мерки за адаптиране и прилагане на дейности, насочени към изграждане на устойчивост и гарантиране на безопасността на жителите. Идеята за устойчив град се фокусира върху изграждането на устойчивостта на града към разрушителни събития и капацитета му за възстановяване и по-нататъшно устойчиво развитие. Първата стъпка е правилното идентифициране на заплахите и умело извличане на изводи от кризисни ситуации. От решаващо значение е градският организъм да се разглежда като мрежа от тясно взаимосвързани елементи, които трябва да се разглеждат холистично от гледна точка на управлението на града. Градовете на бъдещето трябва да бъдат устойчиви на всички кризи: бедност, изменение на климата, влошаване на околната среда, престъпност и безработица (Taylor, 2012). Подобен е ребусът със smart градовете. Smart градовете, според предположенията, ще бъдат чисти, безопасни и удобни. На теория те ще се превърнат в естествено продължение на умните домове, пренасяйки много от използваните там решения в по-голям мащаб. Виждайки работещ проект за интелигентен дом в който можете свободно да управлявате дома си от всяка точка на света с помощта на мобилно приложение за добавена

реалност, си представям умни градове, управлявани по този начин. Всяка монета обаче има две страни и в стремежа към по-добро бъдеще е необходимо да се погрижим за важни елементи, като поверителността на жителите и въпроса за сигурността на данните и ресурсите. Идеята е благородна, но със сигурност изисква много работа, за да се гарантира, че всеки може да се чувства спокойно и безопасно в градските райони. Преди всичко не трябва да забравяме наличието на решения за всяка социална група, така че никой да не се чувства изключен в интелигентния град. Всичко това изисква конкретни действия, за които ще отговарят не само властите, но и на компаниите, които предлагат иновациите.

Тенденции за развитие на населените места и селищата

Процесите на урбанизация, които започнаха бързо в началото на 20 век и особено през 21 века, допринесоха за по-широкото и по-задълбочено развитие на териториите на съвременните държави, в по-голямата си част поради притока на селско население. Създадените промишлени производства (гиганти) изискват концентрация на население около тях в размер от няколко десетки до няколкостотин хиляди души. Трябва да се отбележи, че притокът на работна ръка е осигурен главно чрез мерки и внос на работна сила (контингентът от имигранти не се отличава с особено патриотични чувства). Под въздействието на строгата социална политика и създадената от нея разпределителна система в Европа се формират редица моно градове, които получиха възможност да се развиват и хората се привързваха към основния източник на функциониране, това се изразява в - град с образуващото предприятие и формирана социална и обществена среда, която задава специфични стандарти свързана формирането се ниво на благоустройство. Това развитие няма интегрален характер, което води в еднопромишлените до криза поради спирането на дейността на градообразуващите предприятия по различни причини. Несъмнено за селищните система е важно да се изгради модел на пространствено и социално-икономическо развитие, който да е насочен към „развитие“ „управление“ или „разрастване“, както и позициониране на селищата като територии за стратегическо планиране и развитието като регионални пазари (Tsonkov, 2024). Това налага качествено развитие на градоустройството, както и налагане на

териториално планиране. Следващият лост трябва да бъде насочен към създаване на цялата необходима инфраструктура за развитието на общинските населени места (които са основно общинския център и селата). Селищата се нуждаят от необходимата публична среда, която да създава устойчив модел на развитие и възможност за развитие на бизнес инициативи и съответната гражданска активност на населението.. Процесът на развитие и подпомагане на общините трябва да се основава не само на прилагането на система от курси и грантове, но и на базата на пряко стимулиране на активни сегменти от местната икономика и насърчаване на местното население чрез прилагане на специфични инструменти за развитие. Често в публичния сектор се прилага маркетингов подход за стратегическото планиране на населените места. Всеки малък град, който претендира да оцелее, трябва да определи своята мисия и идеалния образ, към който да се стреми (Parker, Geoffrey 2004). Малките градове могат да играят важна и специфична роля в пространственото развитие на страната, притежавайки собствени човешки ресурси, които могат да изведат силни материални, човешки и духовни и модерни приоритети за развитие на населението. Затова е необходимо селищата да получават навременна помощ включваща набор от целенасочени мерки от финансов, организационен, икономически и социален характер. Интегрираната система да включва механизъм за класификация на общините, тяхното моделиране и развитие социално-икономическата самостоятелност (Tsonkov, N. 2020). Това извежда необходимостта от прилагане на мерки за намаляване на миграцията и привличане на инвестиции в малките градове. Крайната цел е създаване на комфортна среда за живот и в по-малките населени места, което е важно условие за социално развитие на населението и цялата територия.

Нови подходи в развитието на градовете и прилежащите им локални територии

Съвременното развитие на всички градските системи се корени в начина на развитие. Разрастването на градът се възприема с нарастване на населението и нивото на застрояване в следствие на което възникват редица въпроси с подобряване на благоустройството. Така във втората половина на XX век започва да се развива ново градоустройство при което се забелязва изграждането на големи

„жилищни комплекси“, това са обикновено група сгради, които се състоят от много фамилни блокове или група от блокове с различна големина и етажност. Бащата на жилищните комплекси е водещият архитект Лео Корбазие (1887-1965). В желанието си да осигури на бедните работници прилично място за живеене, сред зеленина, слънчева светлина и ред, той създава така наречените машини за живеене, или известни повече като големи жилищни комплекси. Нуждата от нови жилища се разраства и така става водеща в редица страни по-света. Блоковете са построени в комплекси, по-големи групи и обикновено се появяват в редове или в свободна композиция. В Източна Европа появата на характерни подобни жилищни блокове датира от 60-те, 70-те и 80-те години на миналия век. По това време имотите с жилищни блокове бяха третирани от местните власти като витрина на модерността. Жилищни блокове бяха построени не само в големите градове, където присъствието им изглеждаше оправдано, но и в малки градове и дори села. Обща черта на това заселване е разделянето на хората по райони, най-вече обитавани от няколко хиляди души и наличието на централен площад с обществени сгради (седалище на градските власти, партия, културни центрове и т.н.) и "главен път", минаващ през него - главната търговска улица и комуникационният гръбнак, който д е пригоден за организиране на големи събития. Този тип градоустройство е отхвърлено в Западна Европа през 80-те години (Parker, Geoffrey 2004). Така се налага подхода към строителство, което се характеризира с връщане към класическите дефиниции на публичното пространство, както и интериора на улицата и площада и градската тъкан. Припомнят се изпитани исторически модели, вкоренени в европейската култура, но тяхното значение е модифицирано и адаптирано към ерата на автомобила. Целта е да се създаде пространство, удобно за човека, но в същото време да не се разделят функциите на пешеходните и автомобилните маршрути (Parker, Geoffrey 2004). Многофамилните жилища най-често се изпълняват като се изграждат редови къщи или жилищни блокове, обаче, много рядко надвишаващи повече от няколко етажа и обикновено разположени по протежение на комуникационни пътища, като по този начин се отнасят до фасадното застрояване. Най-често срещаният тип развитие обаче е еднофамилното жилище, което създава огромни предградия около градовете (Taylor,

2012)..При този подход се извежда значението на възвишенията и ръбовете на пространството, съществували през 19 век, като се разнообразява техният мащаб, въвеждат се стеснения, преходи и др. Сградите получават индивидуален характер, но основният акцент е върху участието им в създаването на пространството.

Наред с достиженията в строителството след 2005 година в Европа започна да излиза на преден план модела на периферното застрояване, отделящо вътрешността на блока от обществената улица. По отношение на състава това са имоти, състоящи се от повтарящи се елементи, изолирани от други клъстери от сгради, под формата на ивици, простиращи се до няколко десетки километра от централната част на агломерацията, с по-ниска плътност, отколкото в случая на планираните предградия, с широки алеи без тротоари, завършващи с лоши възможности за комуникация (Malik, 2016). Отделни сектори от това развитие са хомогенни по отношение на статуса на жителите си. На практика се налага модел на сгради, които се приемат като еднофамилни къщи с различна или разнообразна площ и удобства. Важно е да се отбележи, че в тези случаи услугите са съсредоточени на разстояние, което изисква използването на автомобил за ползването им, като в същото време заедно с жилищното пространство „навлизат“ в ценни за природния ландшафт места. Например в държави като Белгия, Нидерландия, Франция и Германия размерът на крайградските „търговски и обслужващи комплекси“ е ограничен, предотвратявайки създаването на селища около тях. Друга особеност е създаване на зелени пояси, в които не е позволено развитие жилищното застояване. Например създаването на зелени пояси може да става и чрез явлението за контролиране на цените на жилищата и увеличаване на плътността на застрояване.

Други възможни решения са създаване на условия за интелигентен растеж. Най-вече с планиране на компактно развитие на населените места, интегриране на обществен транспорт, създаване на сателитни селища и организиране на възможности за велосипедисти и пешеходци в градските центрове, за да се увеличи привлекателността на централните (Malik, 2016)..

Другият подход е чрез нов урбанистичен модел, който да включва дейности, насочени към опазване на природната среда и културно-историческото наследство, както и

съживяване на градските центрове и трансформиране на разпръснати, изолирани предградия в квартални общности, за да се създаде благоприятно за хората, така и за бизнеса пространство с възможности за качествено развитие на градската среда и рамка ефективно управление на градското пространство.

Заклучение

Нарастващото значение на развитието на градовете показва, че все повече научната мисъл ще търси възможности да решава проблеми на урбанистичното развитие.. Повечето автори акцентират своя фокус на изследване върху инфраструктурата като за тях тя има съществено значение за конкурентоспособността на селищата. От друга страна самият процес на застрояване и плътност на селищата задава нов кръг от проблеми, които оказват съществено значение върху благоустройството на отделната територия.

Анализът на научните източници ни позволява да се изведат общосистемни проблеми във функционирането на населените места и урбанистичната инфраструктура. В допълнение да се изведат дефицитите на регионалното управление в конкретни региони по отношение на управлението на регионалното развитие. За да се подобри регионалното управление и да се подобри неговото качество, трябва да се измерва ефективността на функционирането на градовете. Жизнено важно е управлението на териториалното пространство от гледна точка на фактора развитие на инфраструктурата. Предимството на този подход е яснотата, видимостта и значение на свързаността, както и пропускливостта на градските системи. Методически подход в тази посока може да се използва не само на регионално, но и на общинско и по-специално в селските райони на България. Лошото за българските условия е, че са се увеличили териториите в депресивно състояние, което означава, че има сложни административни, демографски и социални проблеми. Оценката на резултатите от тези констатации могат да се използват и за определяне на ефективността на органите за териториално и секторно развитие. Тук може да се изведе виждането, че регионалното пространство е най-важният обект на управление и място за развитие на местния бизнес. Нормално в нашите условия регионалната икономика да се движи с различна скорост на социално-икономическо развитие в отделните

общини и региони. Това означава, че качеството на живот на населението на региона до голяма степен зависи от състоянието и развитието на икономическото пространство, както и на нивото на постигнати резултати от нивото на качеството на местния бизнес. Това пряко кореспондира като резултат от предприетите мерки за благоустрояване и поддържане на високо качество на живот на населението на ниво община и регион. За да се управлява социално-икономическото развитие на региона, икономическото пространство следва да се тълкува като ресурсно и институционално с възможности за стопанска и публична дейност, които се измерват с количеството на наличните ресурси, съответно обем на производството, както и възможностите за постигане на реални и очаквани доходи. Важно е да подчертаем, че регионалният и местният бизнес са барометър на развитието на дадена територия и те олицетворяват модела на регионално развитие. В тази посока е добре да се работи за постоянни положителни количествени и качествени промени особено в урбанизираната територия (инфраструктурата) и прилежащия пространствен ареал. Това е така, защото всеки град има правна (административна) граница или градска линия, но с нарастването на броя на жителите градското развитие се простира отвъд законовата граница, първо по главните радиални пътища, а след това започва да запълва празнините между тях, развивайки сателитни градове и близките села. Важно стратегическо значение за селищата имат транспорта и комуналните услуги. Те се отнасят не само на жителите на града, но и на хората, живеещи в предградията и често в обсега до 40 километра от общинския център. В допълнение ежедневните трудови миграции и развиването на сателитни градове изискват значителни инвестиции в транспортната инфраструктура - изграждането на нови пътища (градски магистрали), транспортни възли, високоскоростни транспортни линии с жп. транспорт или въжен, тролейбусен или трамваен градски транспорт. Решението на този проблем може да се намери чрез съвместно участие на бизнеса и гражданите в градските разходи на жителите на града и предградията или чрез разширяване на административната граница на града и създаване на градски територии, преходни зони, промишлени зони, зони за селскостопанска дейност, зони за отдих и възстановяване. На практика инфраструктурната на селищните системи е ключът към техните

модел на развитие, но в нейния интегрален характер и тя трябва да бъде чрез съчетаване на интересите на цялото население, публичното управление и бизнеса.

Литература

- Adhikari, Bijaya K.; Barrington, Suzelle F. Martinez, Jose (2009).** "Urban Food Waste generation: challenges and opportunities" *International Journal of Environment and Waste Management*. 3 (1/2)
- Abrahamson, Mark (2004)** *Global Cities*. Oxford University Press ISBN 0-19-514204-7
- Barney Cohen (2015).** "Urbanization, City Growth, and the New United Nations Development Agenda". Vol. 3, no. 2. *Cornerstone, The Official Journal of the World Coal Industry*. pp. 4–7.
- Dutt, A.K.; Noble, A.G.; Venugopal, G.; Subbiah, S. (2006).** *Challenges to Asian Urbanization in the 21st Century*. GeoJournal Library. Springer Netherlands. ISBN 978-1-4020-2531-0
- Dimov, N., Tzvetkov, A., & Zaprianov, A. (2013).** *The rural regions in the regional policy of Bulgaria: advantages and restrictions for development*.
- Gu, Chaolin (2019).** "Urbanization: Processes and driving forces". *Science China Earth Sciences*. 62 (9): 1351–1360.
- Georgieva, M. (2024).** Opportunities for assessing the territorial potential of rural areas through the lens of regional development policy. *Journal of Management Sciences and Applications (JOMSA)*, 3(2), 283-292.
- Glaeser, Edward (2011).** *Triumph of the City: How Our Best Invention Makes Us Richer, Smarter, Greener, Healthier, and Happier*. New York: Penguin Press. ISBN 978-1-59420-277-3.
- Mitchell, Don (1995).** "The End of Public Space? People's Park, Definitions of the Public, and Democracy" (PDF). *Annals of the Association of American Geographers*. 85 (1): 108–133.
- Malik, A. A. (2016).** *Urbanization and Crime: A Relational Analysis*. *J. HUMAN. & Soc. Sci.*, 21, 68-69.
- Patel, S., Indraganti, M., & Jawarneh, R. N. (2024).** Urban planning impact on summer human thermal comfort in Doha, Qatar. *Building and Environment*, 254.
- Parker, Geoffrey (2004).** *Sovereign City: The City-state Through History*. London: Reaktio Books. ISBN 9781861892195.

Petrov, K., & Tsonkov, N. (2025). Trends in the regional development of medium-sized municipalities with a population between 10 and 50 thousand in Eastern Bulgaria. *Edelweiss Applied Science and Technology*, 9(1), 879-895.

Curtis, Simon (2016). *Global Cities and Global Order*. Oxford University Press. ISBN 978-0-19-874401-6

Taylor, Peter (2012). "Extraordinary Cities: Early 'City-ness' and the Origins of Agriculture and States". *International Journal of Urban and Regional Research*. 36 (3): 415–447.

Tsonkov, N. (2024). Opportunities for structuring regional business and utility systems in municipalities. *German International Journal of Modern Science/Deutsche Internationale Zeitschrift für Zeitgenössische Wissenschaft*, (92).

Tsonkov, N. (2020). Regulation of economic activity in the regions as a tool for increasing regional competitiveness and investment attractiveness of municipalities. *Journal of European Economy*, 19(3), 482-492.

Valkov, V. (2024). The role of social factors in economic development at regional level in

Bulgaria. *KNOWLEDGE-International Journal*, 66(1), 49-52.

Vladev, I., & Vladeva, R. (2020). The Demographic Problem-one of the Main Problems of Contemporary. *Acta Scientifica Naturalis*, 7(2).

Wellman, Kath & Marcus Spiller, eds. (2012). *Urban Infrastructure: Finance and Management*. Chichester, UK: Wiley-Blackwell. ISBN 978-0-470-67218-1.

Prof. Dr. Kamen Petrov
UNWE, Department of Regional Development
“ Faculty of Management and Administration”
Email: kpetrov@unwe.bg

Докладът е част от проект:

Регионални изследвания на територията на североизточна България – фаза 2,

Ръководител: проф. д-р Милена Стоянова

МЕТОДИЧЕСКИ АСПЕКТИ ПРИ РАЗРАБОТВАНЕ НА ОБОБЩАВАЩА ЕКСКУРЗОВОДСКА БЕСЕДА

Захарий Дечев

METHODOLOGICAL ASPECTS IN THE DEVELOPMENT OF THE SUMMARY GUIDED TOUR

Zachariy Dechev

ABSTRACT: *The present text examines the methodological aspects in developing the summary guided tour speech, which is released daily (evening and morning) during the tour. In practice, this type of speech focuses on summarizing the main points of the day's trip, systematizing the presented cognitive information and introducing the organization of upcoming activities. The methodological requirements for composing the individual structural parts (introduction, main part and conclusion) are analysed. A detailed algorithm (methodological steps) of the evening and morning summary speech is presented as a purposeful activity and a specific written and oral form of speech in the tour guide's oratorical performance.*

Key words: methodology, excursion, speech, type, generalization, algorithm, skills, elaboration, structural parts

Въведение

В екскурзоводската практика екскурзоводите прилагат различни екскурзоводски беседи. Изясняването на същността и класификацията на беседите е приоритетна задача на методиката на екскурзоводската беседа. Типовете екскурзоводски беседи логически обосновано в методиката на екскурзоводската беседа се диференцират на: *уводна, обобщаваща и заключителна*, а видовете беседи са: *обзорна, тематична и комбинирана*. Класификацията на групите екскурзоводски беседи на *типове и видове* се извършва съобразно *целите, дейностите и спецификата на получаваната маршрутно-организационна и нова познавателна информация* (научни сведения), предоставяна от екскурзовода на туристите. Структурните компоненти и структурните части са еднакви в методичния план за типовете и видовете беседи. Освен това чрез различните типове беседи се реализират всички емпирични (организационни, дейностни, комуникативни) аспекти на екскурзоводската дейност, докато при видовете беседи преобладава предимно *информационно-познавателната* методическа специфика. В тези две групи е отразено прагматичното единство според: *възрастта и състава на пътуващите и*

мястото на провеждане, което задължително се взема под внимание при съставяне на съдържанието на екскурзоводската беседа.

Съвременната екскурзоводска беседа се отличава с:

- методическа и организационна цялостност;
- подреденост на темите на беседите в тематичния план на екскурзията;
- вътрешна връзка на отделните методически структурни компоненти съгласно логиката на изгражданото екскурзоводско съдържание;
- използването на разнообразни методи и методически информационни средства;
- правилно разпределение на отговорностите и дейностите на екскурзовода при устното представяне на типовете и видовете беседи по време на пътуването.

Оптималното протичане на *предварителната методическата подготовка на беседата* се реализира според заложените методически документи, конкретни цели, тематичен план, изисквания и хронологично регламентиране. Процеса на планиране на продуктивния асортимент, както отбелязва Св. Атанасова е необходимо да се свързва с удовлетворяване на специфичните потребности на клиента (Atanasova, 2024, p. 104). Обобщено, тя

включва: изучаване на първичните методически документи; съставяне на тематичен план на екскурзията; предварително запознаване с различните видове информационни източници и изграждане на умения за четене на първична информация; разработване на методичен план на беседата; формиране на умения за задълбочено анализиране, регистриране и систематизиране на екскурзоводското съдържание по темата на беседата; спазване на методическите етапи при разработване на типовете и видовете екскурзоводски беседи.

В методиката на екскурзоводската беседа съставянето на екскурзоводското съдържание заема водещо място. То е основен структурен компонент и една от характеристиките на екскурзоводската беседа. „След като се утвърди маршрутът на екскурзията, се съставя текстът на беседата, за който се подбира само този материал, който може да се използва в разказа на екскурзовода“ (Velikov, 2003). Без наличието на предварително разработено екскурзоводско съдържание по определена тема от екскурзовода, изключително трудно би могло да се осъществи на практика екскурзоводската беседа.

Наред с това, методическите постановки за съставяне на параметрите на екскурзоводското съдържание на беседата се определят от двете базисни понятия: *текст и реч*. Съставянето и структурирането на съдържанието на беседата, като методическа процедура, се основава върху предварителното съставяне на писмен текст и неговото произнасяне чрез устната реч на екскурзовода. От значение е не само да се определи обемът и съдържанието при писменото съставяне на текста на беседата, но и начинът на неговото произнасяне (монологично или диалогично), като устна реч пред публика. Всеобщо е мнението, че екскурзоводите са методически подготвени за участие във вербална комуникация чрез устна реч, но методиката на екскурзоводската беседа отделя специално внимание в тяхната подготовка за предварителното писмено съставяне на съдържанието на самата беседа.

Всяка отделна екскурзоводска беседа, като тип или вид, е продукт на словесното творчество на екскурзовода. По време на нейното писмено съставяне тя трябва да бъде комуникативно (речево-ситуативна) ориентирана. Ангажирането на повече анализатори при възприемане на екскурзоводското слово е от значение за активността на туристите като слушатели. Така те се насочват към разнообразни прояви на комуникативност, познавателност и любознателност, което повишава тяхната туристическа култура.

разни прояви на комуникативност, познавателност и любознателност, което повишава тяхната туристическа култура.

Целта на настоящото изследване е съсредоточена върху извеждането на някои методически проекции при разработване на обобщаващата екскурзоводска беседа, провеждана по време на туристическа екскурзия.

Изложение

Писменото разработване и устно представяне на обобщаващата екскурзоводска беседа е разнообразна и динамична. Обобщаващата екскурзоводска беседа се дели на *вечерна и утринна*. Тя откроява взаимовръзката между общото и единичното, като разкрива най-същественото и систематизира (обединява) обектите на познание и реализираните екскурзоводски дейности за дадения ден от пътуването. М. Янева (2016) подчертава, че се оценява от гостите, ако в края на деня екскурзоводът направи обобщение на посетените културно-исторически паметници и ландшафтни особености, а също така да запознае туристите със следващите програмни събития (Yaneva, 2016, p. 206).

Екскурзоводската практика мотивира необходимостта от въвеждането и реализирането на такъв тип беседа. Всеки ден при многодневно пътуване (сутрин и вечер/ късен следобед), като тип, се извършват само обобщаващи беседи. Те в никакъв случай не бива да се приемат като едно повторение на изминатия ден и на предоставяната екскурзоводска информация (с оглед на нейното запомняне). Темите на обобщаващите беседи са по-обхватни (мащабни) и общи. *Всяка вечерна и утринна беседа си има своя тема.* Вечерната тематика е различна от утринната, като обобщаваща функционалност и в съдържателно отношение, което подчертава, че темата, като формулировка, не може да бъде повторена.

► *Основната цел на обобщаващата беседа* е привеждането на усвоените знания като краен резултат в стройна система. Целите на тази беседа се представят твърде ограничено: обобщаване на основните моменти от пътуването за деня; систематизиране на представената познавателна информация; запознаване с организацията на предстоящите дейности и пр. Обобщаващата беседа допринася за по-задълбоченото и трайно усвояване на познанията за посетените обекти. Актуализират се на-

личните знания на туристите, попълват се пропуските, ориентират се и се активизират по отношение на предстоящите дейности за вечерта и следващия ден. Фактически се извършва кратко систематизиране, повторение и затвърждаване на придобитата основна информация и формирани познания за наблюдаваните туристически ресурси, въз основа на което се създава обобщена картина за изминалия ден, като се върви от по-конкретни представи към по-значителна степен на обобщеност.

При обобщаването маршрутният материал се представя синтезирано и последователно според различните екскурзоводски теми на беседите, с които са запознати през деня. Повторението на представения екскурзоводски материал се извършва на по-високо ниво на абстрактност, с акцент на най-важното и реализирано през деня и установяване на причинно-следствени връзки между посещаваните обекти и наблюдавани процеси и събития. Това дава възможност на екскурзовода да извърши самопреценка, да набележи допуснатите грешки (преценяване на общото психично и емоционално състояние на екскурзоводската група) и да подобри методическата си работа, осъществявана по време на пътуването.

За разлика от останалите типове беседи, обобщаващата беседа се характеризира с предоставянето на неголям обем от информация (сведения). Затова отделените структурни части на обобщаващата беседа се определят в значителна степен от характера на съставеното екскурзоводско съдържание. Те трябва да съответстват на структурата на процеса обобщаване на познанията, като се върви от обобщаване на отделни факти (за посещаваните обекти и отделни етапи от пътуването) към овладяване на нова информация.

Съществен методически белег на този тип беседа е, че предоставяната информация се извършва в нов организационен аспект. Тя се свързва и със съобщаване (осведомяване) на допълнителна организационна информация, отнасяща се за изминалия (за вечерта) и предстоящия (следващ) ден на пътуването. В този смисъл представяното екскурзоводско съдържание е подвижно (извършва се с продължение) и затова то трябва да бъде интересно и вълнуващо представено на туристите. При този тип беседа интересът към предстоящото се създава по различни начини. Преди всичко се обосновава практическата значимост на реализираното пътуване, на придобиваните нови

познания, на опознаването на туристическите ресурси и пр. За целта се посочват конкретни примери, свързани с предстоящите екскурзоводски дейности (напр. къде се отива, какво предстои да се види, с кого ще се срещнат, какво ще могат да закупят и пр.) и с въвеждане в местата за посещение чрез излъчването на екскурзоводски видео филм в автобуса. За създаването на познавателен интерес, може да се приложат методическите принципи историзъм и краезнание, като се представи хронологията на пътуването за следващия ден и се подчертаят придобиваните краеведски познания за посещаваните места. Формалното повторение и обобщаване на данни и факти или възпроизвеждане на преминатите (преживени) ситуации през деня не допринася за тяхната активност.

Обобщаващата беседа изисква от екскурзовода грижлива методическа подготовка и професионални компетенции за нейното практическо (устно) провеждане.

► *Вечерната обобщаваща беседа* се осъществява в автобуса най-малко 1 час преди пристигането на мястото за настаняване (хотел). Тя обхваща обобщено представяне на целия ден на екскурзията.

Целите на вечерната обобщаваща беседа са свързани с постигане на по-голямо осмисляне на изминалия ден, систематизиране на усвоената информация за посещаваните туристически ресурси и уточняване на някои организационни особености, касаещи самото пътуване. Извършва се поясняване и ориентиране за изминалата маршрутна програма за деня, припомняне на посетените интересни забележителности (не всички, само за някои от тях), споделяне на забавни моменти от самото пътуване (интересни случки, куриозни ситуации), с цел създаване на настроение. „В края на дневната беседа, при обобщаването на резултатите от деня, екскурзоводът трябва да съумее чрез изводите си да обедини материала и да го подчини на общата тема на екскурзията“ (Metodika na ekskurzovodstvoto, 1976).

► *Утринната обобщаваща беседа* се реализира сутринта в автобуса и продължава предходната вечерна обобщаваща екскурзоводска беседа. За поддържане на познавателния (любознателен) интерес на туристите е добре да се започне с повторение (кратко припомняне, възпроизвеждане, обобщаване, анализ) на реализираното пътуване в предходния ден, с вмъкване на нови допълнителни факти. Утринната обобщаваща беседа наподобява

уводната, като се съсредоточава върху предстоящото пътуване за деня и обхваща кратко информационно представяне на дневната програма (накратко за предстоящото през деня). Поради тази причина, някои екскурзоводи не правят разлика между тях. Основната разлика се състои в това, че се провежда сутринта във всеки ден от пътуването (в началото на пътуването за деня) и се съчетава с предоставянето на допълнителна информация. Осъществява се предварителна подготовка с мотивиране на туристите за активна екскурзоводска дейност според това, което предстои да се случи през настоящия ден (планирана дневна програма).

Целите на утринната обобщаваща беседа са насочени към информиране за предстоящата дневна програма на екскурзията, създаване на емоционално освежаване, приповдигане на настроението на туристите, за да бъде предстоящият ден весел, усмихнат и забавен.

Използването на обобщаващата беседа в методическата работа на екскурзовода дава възможност да се повиши степента на осъзнатост и обобщеност на изгражданите познания (актуализирани и нови) и по-подробно запознаване с предстоящите дейности (за вечерта и за следващия ден) чрез даване на указания и напътствия за ефективно управление на екскурзоводската група.

Практически умения за разработване на структурните части на обобщаващата екскурзоводска беседа

- *Уводна (въстъпителна) част.* В уводната част на *вечерната* беседа се извършва обобщаване на маршрутната програма за деня. Припомнят се на някои интересни сведения за посетените обекти. Уводната част на *утринната* обобщаваща беседа започва с поздрав към туристите, създаване на настроение и ободряване със споделяне на някои интересни моменти от тематичната вечеря и припомняне на инструктажните акценти за безопасност на пътуването.

- *Главна (основна) част.* При *вечерната* обобщаваща беседа вниманието на туристите се съсредоточава върху онова, което предстои през вечерта, като: *настаняване в хотела, панорамна обиколка на града, тематична вечеря с музика и танци или свободно време за отдих.* За всяко отделна ситуация (мероприятие) се отделя необходимото време за изясняване на най-важното, което да се запомни от туристите. Това е същностната част, в която се

поставят за разглеждане въпросите, които се отнасят до вечерната организация на екскурзията. При представяне на хотела, в който ще се ношува, е задължително да се конкретизират услугите, които са включени в цената на нощувката. „Някои туристи пропускат да използват предоставените от хотела услуги, защото екскурзоводът не ги е споменал предварително в краткото изложение за хотела; други клиенти са разтревожени, когато има произшествие – например при пожар в хотела, защото екскурзоводът е пропуснал да обясни как трябва да се процедира в случай на опасност“ (Yaneva, 2008, p. 145). Задължително се информират и се дават указания за закуската и тръгването от хотела на следващия ден. Основната част на *утринната* обобщаваща беседа обхваща кратко синтезирано представяне на маршрутната програма за деня и даване на указания за първата почивка. Тази обобщеност на информацията, отнасяща се до самоорганизирането на туристите, е необходима за създаване на обратна връзка, уточняване и коригиране на някои пропуски. Освен това в автобуса може да се използват и разнообразни аудиовизуални материали, които да разширят словесните обяснения на екскурзовода и да активизират сетивните възприятия на туристите.

- *Заклучителна (апелираща) част.* При *вечерната* обобщаваща беседа заключителната част се насочва към предстоящото пътуване на следващия ден с обобщено информиране за обектите, които ще бъдат посетени, и завършва с пожелание за приятна вечер. В своята заключителна част *утринната* обобщаваща беседа има предимно развлекателен характер и включва някои анимационни прояви, като музикален поздрав, информация за времето през деня, кратки и интересни новини, ползването на минибара в автобуса.

Методически алгоритъм при обобщаваща (вечерна) екскурзоводска беседа

- 1) Отправяне на приветствие към туристите и припомняне на програмата за деня.

- 2) Извършване на кратка анотация (резюме) на посещаваните обекти през деня: къде сме били, какво са видели, кое е значимото, което трябва да се запомни за всеки от посетените обекти (представят се тези обекти, които са определящи за самото пътуване, не всички, които са посетени).

- 3) Предоставяне на информация за това, какво все още предстои по програмата за ве-

черта: настаняване в хотел (час на настаняване), автобусна панорамна обиколка на града или вечерна пешеходна разходка (ако има такава), тематична вечеря (по желание и срещу допълнително заплащане) или свободно време за отдих.

4) Представяне на хотела, в който ще се ношува: име, къде се намира, кога е построен и пр. Туристите се запознават накратко с правилника на хотела, какви са изискванията за неговото ползване, права и задължения на гостите на хотела, услугите, които са включени в цената на нощувката (wi-fi, фитнес, басейн, магазини, закуска), за пренасянето на багажа (пиколо, бакшиш). Предоставя се информация за допълнителните услуги, които предоставя хотела срещу заплащане (спа, джакузи, сауна, минибар, рум-сервиз и др.). Посочва се часа на настаняване, уточнява се списъка със стаите, дават се основните инструкции за регистрация на рецепцията в хотела (как ще протече настаняването), какви документи да приготвят (лична карта), обяснява се къде и как да попълнят регистрационната карта (при необходимост). Посочват се процедурите в случай на бедствена ситуация.

5) При планирана панорамна обиколка на града с автобус или вечерна пешеходна разходка се дава инструкции как ще бъде организирана (или тя е неорганизирана). Уточнява се с колко време разполагат за освежаване в хотела преди срещата за вечерна разходка. Посочва се колко време ще продължи (30 мин. или 60 мин.), къде ще се реализира, както и свободното вечерно време за шопинг на туристите. Определя се мястото за среща (пред хотела или във фойето) и в колко часа.

6) При предварително организирана тематична вечеря: уточнява се къде ще бъде, ако е в хотела се определя в колко часа ще отвори ресторанта и къде се намира той. Ако тематичната вечеря е извън хотела се налага допълнителна информация за организацията на придвижване (пеш или с автобуса). Туристите се инструктират къде (пред хотела или във фойето) и в колко часа трябва да се съберат заедно, за да се придвижат до ресторанта.

7) Предоставяне на информация за следващия ден: уточнява се мястото на закуската (ако е включена в цената) и в колко часа ще отвори ресторанта на хотела за закуска на гостите.

8) Дават се инструкции в колко часа трябва да бъдат пред хотела и в колко часа ще бъде автобуса пред хотела. Туристите се уведомяват, че трябва да бъдат готови с багажа си (ако

е необходимо и предстои да се ношува на следващия ден в друг хотел).

9) Кратко осведомяване какво предстои на следващия ден, назовава се първия град и обект на посещение.

10) Обобщаващата беседата завършва с пожелания за една изключителна и запомняща се вечер (слушане на приятна, спокойна отпускателна инструментална музика за релаксация преди пристигане в мястото за настаняване).

Методически алгоритъм при обобщаваща (утринна) екскурзоводска беседа

1) Пред автобуса се проверява по списък дали всички са налице, шофьорът помага с багажа, местата се заемат от туристите в автобуса.

2) Отправяне на специален поздрав за добро утро и отново се представят имената на екскурзовода и шофьора на туристическия автобус. Предаване на поздрав от името на собственика или (само от името) на туристическата фирма. Изразяване на благодарност към всички участници в пътуването за точността и дисциплината.

3) Изразяване на положителна увереност за нощувката и закуската („Вярвам, че сте се починали и сте се наспали в нежността и мекотата на олекотените завивки и пухкави възглавници“ или „Вярвам, че закуската е задоволрила вашите гастрономически вкусове“). Споделяне на някои мигове от вечерта (разходка, вечеря, свободно време за шопинг). Обръщане на внимание на инструктажните напътствия.

4) Припомняне на названието на туристическата екскурзия и отправяне на сърдечни пожелания за хубав и изпълнен с настроение, емоции и нови познания ден.

5) Представяне на маршрута и маршрутната програма за деня, първите посещавани обекти и някои от предстоящите за посещение туристически забележителности включени в програмата.

6) Информиране относно пътуването и продължителността на трансфера (колко време ще продължи). Даване на указания за първата почивка (кога и къде ще почивката), храненето на обяд и т.н.

7) Обявяване на първи утринен музикален поздрав.

8) Предоставяне на кратка информация за времето през деня. Споделяне на кратки и интересни новини (новинарска емисия), за които екскурзовода се е подготвил по-рано като част от екскурзоводската анимация.

9) Напомняне за ползване на минибара в автобуса и с какви топли и студени напитки разполага. Кратка музикална пауза за поднасяне на напитки и обслужване на туристите в автобуса.

10) Продължава с първата за деня обзорна екскурзоводска беседа (за преминаващите селища, туристически места и природна среда).

Представеният методически алгоритъм при обобщаващата екскурзоводска беседа се осъществява съобразно екскурзоводското обслужване на туристи в автобусен транспорт за многодневно туристическо пътуване.

Обобщаващата екскурзоводска беседа може да се съчетава с екскурзоводската анимация, реализирана в автобуса. Планираните за провеждане анимационни прояви създават допълнителен комфорт и настроение на пътуващите (напр. чрез предварително възлагане на диференцирани занимателни игри за търсене, намиране, откриване на предмети и обекти, използване на карта за ориентиране и пр., в зависимост от предразположеността на туристите). Представяното съдържание на обобщаващата беседа е с различна продължителност, а екскурзоводската анимация разведрява и не бива да отегчава самите туристи.

Заклучение

Овладените практически умения за писмено разработване на структурните части на обобщаващата екскурзоводска беседа е част от професионалната и методическата компетентност на екскурзовода. Ефективното управление на този процес е „преди всичко правилен избор на това, което следва да се представи на потребителите“ (Atanasova, 2024, р. 112). Успешното справяне с писмената работа върху определена тема на беседата изисква от него постоянен умствен труд, разширяване на интелектуалния потенциал и активна мисловна дейност. Липсата им е сериозна пречка за извършване на успешна и резултатна работа.

Съзнателно овладяваните практически умения са насочени към структуриране на проблема, търсене и обработване на научната информация, подбор на факти, търсене на аналогии, извършване на обобщения, решаване на различни по съдържание ситуации, избор на методи, методически похвати и методически средства, предприемане на определени начини на действия и пр. Всичко това предполага съобразяване и изпълняване на методическия алгоритъм на обобщаващата беседа за постигане на поставените цели.

Литература

1. Atanasova, Sv. 2024. *Teoretichna etimologiya za planiraneto na produktoviya asortiment posredstvom modela na Portar za pette konkurentni sili*. Sp. „Upravlenie i obrazovanie“, „Menidzhmant, marketing, Turizam. Tom 20 (2). UI „Prof. d-r Asen Zlatarov“, Burgas.
2. Atanasova, Sv. 2024. *Teoretichna ramka za upravlениeto na produktoviya asortiment posredstvom matritsata dibba-simkin*. Sp. „Upravlenie i obrazovanie“, „Menidzhmant, marketing, Turizam. Tom 20 (2). UI „Prof. d-r Asen Zlatarov“, Burgas.
3. *Metodika na ekskurzovodstvoto*, 1976, Izd. KOT, Sofiya.
4. Velikov, V., M. Stoyanova, 2003. *Ekskurzovodstvo*, UI „Episkop Konstantin Preslavski“, Shumen.
5. Yaneva, M. 2016. *Ekskurzovodsko obsluzhvane*, Izd. Avangard Prima.
6. Yaneva, M. 2008. *Ekskurzovodsko obsluzhvane*, UI „Stopanstvo“, Sofiya.

Доц. д-р Захарий Дечев
БДУ „Проф. д-р Асен Златаров“
Катедра „Туризм“
Адрес Бургас, бул. „Проф. Яким Якимов“ 1

e-mail: prkrai_bs@abv.bg

ТЕОРЕТИЧНИ ПРОЕКЦИИ НА МЕТОДИКАТА НА ЕКСКУРЗОВОДСКАТА БЕСЕДА

Захарий Дечев

THEORETICAL PROJECTIONS OF THE GUIDED TOUR METHODOLOGY

Zachariy Dechev

ABSTRACT: *The present text discusses the main theoretical projections of the methodology of the guided tour speech as a thematic section and subsystem within the methodology of tourist guiding. The essence of the methodology of the guided tour as a leading methodological component actively involved in the preparation, organization and implementation during the tourist excursion is clarified. The main scientific research tasks of the guided tour methodology are outlined. The independent thematic sections of the methodology are presented: preliminary preparation, written development and oral presentation of the speech. The content outlines of the thematic sections and the importance of the guided tour methodology are analyzed.*

Key words: methodology, excursion speech/talk, sections, preparation, development, presentation, significance

Въведение

При осъществяване на всяка туристическа екскурзия у нас и по света ежедневно се изнасят стотици екскурзоводски беседи. „Като част от комплексния туристически продукт, екскурзоводското обслужване е форма на представяне на туристите на дадена туристическа дестинация и нейните природни и културно-исторически забележителности. Това се реализира чрез посещението им и чрез представяне от страна на екскурзовода на съответните беседи според предварително уточнената тематика на екскурзията от организатора на пътуването“ (Yaneva, 2016, p. 280). Посещението на туристическите ресурси (обекти) в дадена страна или туристически район (край) е свързано и с тяхното опознаване чрез предоставяната екскурзоводска информация от екскурзовода. Екскурзоводската беседа има редица теоретични и методически преимущества и затова се поставя в центъра на екскурзоводската дейност. Ето защо интересът на екскурзоводите методици към изследваната проблематика е напълно оправдан.

Теоретичната и методическа обосноваост на екскурзоводската беседа, като част от явленията от обективната туристическа действителност, са многоаспектни и динамични. Гносеологическото проучване на методиката на

екскурзоводската беседа разкрива нейната теоретична същност и методически специфики в дълбочина и от различни страни, с прилагане на обоснован научно-изследователски инструментариум. За определяне на мястото на методиката на екскурзоводската беседа в системата на методиката на туристическото екскурзоводство важно значение има начинът на систематизиране на научно-методическите знания, като относително устойчива цялост. Обогащането и задълбочаването им в областта на методиката на туристическото екскурзоводство оказва благотворно влияние и върху развитието на методиката на екскурзоводската беседа.

Съвременните тенденции за обновяване на екскурзоводската теория и в частност на методиката на екскурзоводската беседа са тясно свързани с преоценка на съществуващите теоретико-методически знания, възгледи и стратегии и поставяне на нови акценти. В това отношение промяната се насочва към обосноваването приложение на нови методически подходи, принципи, методи и средства при подготовката и реализирането на екскурзоводската беседа в туристическата практика.

Словосъчетанието „екскурзоводска беседа“ е нещо ясно като смислов обем и натрупани възприятия в съзнанието на всеки човек. Личните преживявания, запазените добри спомени и впечатления при срещата с екскурзовода и неговото живо слово (красноречие, словесно

майсторство), вдъхновяваща вокално-артикулационна изява (капацитет на индивидуалния глас) и личностно излъчване най-убедително може да създадат осмислена картина и определение на това понятие.

Целта на настоящото теоретично изследване се съсредоточава върху изясняване същността на отделните раздели в методиката на екскурзоводската беседа като самостоятелен тематичен дял в методиката на туристическото екскурзоводство.

Изложение

Понятието „беседа“ има гръцки произход и се изяснява като слово, устна реч, разговор, общувам, беседвам, диалог, обмяна на мнения или приятно и душевно общуване с приятели. С тази дума си служим, когато искаме да изразим общуването помежду си по определена тема чрез осъществен разговор. В този смисъл беседата се определя като въпросно-отговорна форма на взаимодействие между самите общуващи. Нейното практическо реализиране в процеса на комуникация се състои в задаване на въпроси и съответно отговаряне на поставените въпроси. Затова се приема, че беседата е диалогичен начин за оптимизиране на комуникацията и за въвличане и активно включване на участниците в нея.

Беседата може да се обясни и като текст, произнесен устно пред публика, с цел получаване на информация от слушателите на основата на вербалната комуникация. „В беседата участниците затвърждават, разширяват и задълбочават знанията си, без да си противоречат и да влизат в спор. Беседата предполага добронамереност, стремеж към взаимно разкриване и опознаване, желание да се проявят предимно положителните страни, обединяващите мнения“ (Boteva, 1999, р. 50). По своята същност екскурзоводската беседа е комуникативен акт, който протича под формата на устно словесно общуване. В този аспект на мисли всяка изречена дума (фраза, изречение) в изложението, заедно с придружаващите невербални комуникативни средства (поза, жестове, интонация на гласа и пр.), е част от начина на протичане на беседата и показва отношението на екскурзовода към произнасяното от него слово. В екскурзоводството в туризма с понятието „беседа“ се нарича устното общуване между екскурзовод и туристи при представяне на информация за особеностите на посещава-

ния и наблюдаван на място туристически ресурс, както и предварително подготвен и писмено разработен текст на представяната информация.

Същност на методиката на екскурзоводската беседа

Съвременната екскурзоводска теория разглежда и обосновава *методиката на екскурзоводската беседа* като теоретико-приложна част от методиката на туристическото екскурзоводство. Тя изследва закономерностите и методическите ракурси на подготовката и практическото осъществяване на беседата. Методиката обединява теоретичните и практико-приложни знания, формиращи професионалната компетентност на бъдещите и настоящи екскурзоводи в туризма.

► *Методиката на екскурзоводската беседа е специфична част – тематичен дял (едно от подразделенията) от методиката на туристическото екскурзоводство и общото екскурзоводско познание, която изучава правилата за построяване и реализиране на екскурзоводската беседа в туризма. Тя възниква като йерархично подразделение (като израз на диференциация) в екскурзоводската наука във връзка с необходимостта от методическо обосноваване (класификация, тематика, цели, подходи, принципи, източници, съдържание, методи, средства), писмено съставяне и прилагане (устно произнасяне) на екскурзоводската беседа в сферата на туристическата екскурзоводска практика.*

В методиката на туристическото екскурзоводство екскурзоводската беседа се обосновава като един от методическите компоненти, участващи активно при *подготовката, организирането и реализирането* на процеса на туристическата екскурзия. Тя може да бъде охарактеризирана като ръководена от екскурзовода дейност, изградена върху конкретни цели и методически подходи и принципи на основата на определено екскурзоводско съдържание и прилагани екскурзоводски методи с променлив състав на слушателите, протичаща в рамките на определено време. „Екскурзоводската методика служи като своеобразен лост, който помага на екскурзовода да прехвърли за кратко време голям обем от знания в съзнанието на екскурзиантите. Методиката помага на екскурзиантите да видят, запомнят и разберат много повече, отколкото една лекция на същата тема“ (Aksel'rod, 2015, р. 52). С помощта на

екскурзоводската беседа се представя (интерпретира) устно от екскурзовода информация и усвоява от туристите точно определена тема и нейното съдържание съобразно наблюдавания туристически ресурс.

Под *методика на екскурзоводската беседа* разбираме съвкупността от процеси на подготовка, разработване, произнасяне и анализ на беседата, като част от методическата работа на екскурзовода. Методиката разглежда рационалното използване на методите и методическите похвати за съставяне на екскурзоводското съдържание и използваните методически средства съобразно начина на организационна дейност на екскурзовода с туристите при реализирането на екскурзоводския процес. Важно значение при планирането на дейността на екскурзовода има формулирането на темата, определянето на целите, съставянето и представянето на екскурзоводското съдържание съобразно подбора на методическите подходи и принципи.

► *Методиката на екскурзоводската беседа се опира* на научните данни на екскурзоводската теория, методиката на туристическото екскурзоводство и екскурзоводската психология. Методиката разработва проблемите на теорията и практиката на екскурзоводската беседа, а нейната теоретична основа е многоаспектна. Тя извървява дълъг и сложен път, развива се интензивно и теоретически обобщава практическия екскурзоводски опит, формулира правилата, определя избора на екскурзоводски методи и методически средства за по-лесно възприемане и разбиране на представяното устно съдържание на беседата. Определя методическия модел, структурни компоненти и структурни части на типа или вида екскурзоводска беседа. На тази основа методиката изгражда свой тезаурус (речник), с който тя не дублира понятия и термини от други сходни науки и не произлизат от тях (например: екскурзия, екскурзовод, екскурзоводска услуга, екскурзоводско обслужване и др.) (Dechev, 2014, p. 87-88).

► *Методиката на екскурзоводската беседа е комуникативно-ориентирана методика*, основана на осъществяването живо и не принудено екскурзоводско общуване, смислова устна комуникация (говорене и аудирание/слушане с разбиране, или т. нар. „импресивна реч“) за посещаваните и наблюдавани туристически ресурси. Говоренето и слушането са основа на общуването и са две взаи-

мосвързани страни на устната реч. Това е реална, естествена, познавателна и емоционално въздействаща дейност за участниците в туристическото пътуване. Методиката е приоритетно подразделение (част) в контекста на методиката на туристическото екскурзоводство. Методиката на екскурзоводската беседа може да се оприличи като кръстовище, на което се пресичат пътищата на цялата провеждана практическа екскурзоводска дейност.

Цел и задачи на методиката на екскурзоводската беседа

► *Целта на методиката на екскурзоводската беседа* е да систематизира и структурира научно-теоретичните и методически знания за подготовката и протичането на беседата в туристическата практика. Целта на методиката, от друга гледна точка - професионалната компетентност на екскурзовода (обучаван, начинаещ или практик), е да го подготви и квалифицира като специалист с формирани професионални способности за самостоятелно извършване на устно произнасяне на екскурзоводски беседи при екскурзоводското обслужване на екскурзианти/ туристи в сферата на туристическата професионална дейност.

► С декомпозирането на целта на методиката на екскурзоводската беседа могат да се очертаят и някои от нейните *основни изследователски задачи*:

- да обогати и изясни своя понятийно-категориален апарат;
- да изследва методиката на екскурзоводската беседа като субсистема на методиката на туристическото екскурзоводство;
- да разкрие закономерностите и методическите специфики и проекции на екскурзоводската беседа;
- да подпомогне образователната подготовка и професионална квалификация на екскурзовода;
- да изведе методическата структура, подходи и принципи при разработване на екскурзоводската беседа;
- да разработи класификацията на екскурзоводските беседи;
- да обоснове методиката на работа с различни информационни източници;
- да аргументира методиката на писменото разработване на беседата;
- да изведе модел на методичен план и алгоритъм на беседата;

- да подбере, адаптира и изгради собствен методически базис на екскурзоводските методи при устното произнасяне на беседата;

- да класифицира методическите информационни средства, прилагани в практиката на беседата в туризма;

- да очертае методическите особености на ораторските изяви на екскурзовода при произнасяне на беседата;

- да представи методическите особености на устното произнасяне на беседата;

- да опише методиката на наблюдение, анализ и оценка на екскурзоводската беседа;

- да приобщи и внедри постиженията на други научни области в теорията, методиката и практиката на екскурзоводската беседа;

- да обобщи теоретико-методическия опит при реализиране на беседата в екскурзоводската практика;

- да обоснове методическите особености на протичане на беседата в екскурзоводската практика;

Изведените основни изследователски задачи на методиката на екскурзоводската беседа определят в известна степен и тематичния кръг на проучваната методическа проблематика. Насочеността на екскурзоводите методици към изследването (изучаването) на основните задачи, като отделни методически въпроси, се определя (зависи) от равнището на тяхната теоретична обобщеност (разработеност) в екскурзоводската теория и начина им на прилагане (използване) в екскурзоводската практика. В действителност основен източник, който поражда необходимостта от разработване на методическите проблеми на екскурзоводската беседа, се явява екскурзоводската практика. От друга страна, може да се каже, че това е степента на развитие на собствения теоретичен базис на методиката на туристическото екскурзоводство. Разширяването на методическата проблематика на екскурзоводската беседа, като теория и методика, извежда на преден план процесите на интеграция и диференциация, протичащи в единство в методиката на екскурзоводската беседа.

Тематични раздели на методиката на екскурзоводската беседа

► *Методиката на екскурзоводската беседа, като субсистема*, има теоретичен и приложен характер и дава диференцирано методическо познание за нейното ефективно протичане в екскурзоводската практика. Теоретичният базис на методиката на туристическото

екскурзоводство се разглежда като обобщена теория на методиката на екскурзоводската беседа. В този смисъл тя може да бъде разглеждана като „*частна методика*“, отнасяща се до изучаването и реализирането на конкретна научно-съдържателна проблематика, приложима в сферата на туристическата екскурзоводска дейност (използва същия понятийно-категориален апарат). Освен това тя заема едно от водещите места (номинант) като функционален компонент в единната методическа система на туристическото екскурзоводство.

Методиката на екскурзоводската беседа теоретически обобщава практиката и опита (живия процес на устно представяне на беседата) в сферата на туризма и е като самостоятелна част от методиката на туристическото екскурзоводство. Тя подпомага професионалната и методическа подготовка на учещите - бъдещи екскурзоводи, и професионалната квалификация на екскурзоводите практики в туризма.

► Методиката на екскурзоводската беседа има три *тематични раздела*, или съставни подчасти:

- *Методика на предварителната подготовка на екскурзоводската беседа.*

- *Методика на писменото разработване на екскурзоводската беседа.*

- *Методика на устното представяне на екскурзоводската беседа.*

Подчертаването на спецификата и взаимосвързаността (или разграничението) между отделните йерархически подредени раздели (подчасти) на методиката на екскурзоводската беседа откроява нейния ясно изразен методически облик и самостоятелна теоретико-методическа структура (конструкция). Всеки един раздел очертава своя методика и се изгражда върху конструктивна основа, взаимосъгласуваност, емпирични същности и логическа цялост в системата на методиката на екскурзоводската беседа. Всяка методика поотделно е незаменима страна на екскурзоводската беседа, открояваща принципното теоретико-методическо единство при: *планиране, разработване, представяне и анализ*. Това е конструктивната база, върху която методиката на екскурзоводската беседа систематизира своите подразделения (подчасти), като разкрива структурата на отделните типове и видове беседи съобразно състава на пътуващите и мястото на провеждане, за да бъде ефективно реализирана в екскурзоводската практика. Мето-

диката също така отразява йерархичното движение на действащия механизъм за обусловена и последователна дейност на екскурзовода при реализация на екскурзоводската беседа.

Съдържателни очертания на тематичните раздели на методиката на екскурзоводската беседа

► *Методиката на предварителната подготовка на екскурзоводската беседа* е основополагаща в методическата работа на екскурзовода при разработване на писмения текст на беседата. Познаването на методическата структура, подходи, принципи, класификация и етапи на екскурзоводската беседа е свързано с функционалните аспекти и методическите умения на екскурзовода при планирането, съставянето и представянето на съдържанието на беседата. Запознаването с писмени източници от различни научни области изгражда и систематизира екскурзоводското съдържание върху по-широка познавателна основа. Самото знание за тематиката на представяния обект се обвързва с екскурзоводското общуване (социална комуникация) и реалната екскурзоводска практика. Разнообразието на използвани писмени източници не променя съществено характера на екскурзоводската беседа, а я прави по-стабилна, авторитетна и аргументирана. Успешното провеждане на беседата твърде много зависи от предварителната подготовка на екскурзовода, а системното (комплексно) планиране подпомага процеса на нейното практическо осъществяване. За постигане на максимално удовлетворение за него и туристите, като слушатели, екскурзоводската беседа е задължително да бъде предварително обмислена, планирана и подготвена.

Естествено, оптималното протичане на предварителната методическата подготовка се реализира според заложените методически документи, конкретни цели, тематичен план, изисквания и хронологично регламентиране. Обобщено, тя включва: изучаване на първичните методически документи; съставяне на тематичен план на екскурзията; предварително запознаване с различните видове информационни източници и изграждане на умения за четене на първична информация; разработване на методичен план на беседата; формиране на умения за задълбочено анализиране, регистриране и систематизиране на екскурзоводското съдържание по темата на беседата; спазване на

методическите етапи при разработване на типове и видове екскурзоводски беседи.

► *Методиката на писменото разработване на екскурзоводската беседа* е процес, който изисква време и прилагане на подходящи методически решения. Писменото съставяне на беседите според тематичния план на екскурзията се реализира заедно с разбирането и осмислянето на усвоената информация от различни информационни източници. Съставянето на екскурзоводското съдържание е непостоянно, то се променя при всяка беседа поради представяната нова забележителност по време на пътуването. Екскурзоводът е този, който в зависимост от равнището на усвоените книжовни правописни норми (правописни знания и умения) ще ги приложи при писменото разработване на беседите.

Проблемът за писменото съставяне на екскурзоводската беседа и нейния съдържателен периметър не е бил обстойно и цялостно теоретично аргументиран в методиката у нас. Въпреки това всеки екскурзовод предварително се стреми да планира и писмено да състави своите беседи в ежедневната си работа. В този случай може да се твърди, че екскурзоводската практика е изпреварвала теорията с възможните негативни последици, поради неясно дефинирани методически изисквания. Като форма на речта, екскурзоводските беседи са: *устни и писмени*. Прави впечатление, че в екскурзоводската практика е естествено да се отдава приоритет на устната реч пред писмената. И това е така, защото екскурзоводската беседа се реализира като устна реч пред публика. Всяка отделна екскурзоводска беседа, като тип или вид, е продукт на словесното творчество на екскурзовода. По време на нейното писмено съставяне тя трябва да бъде комуникативно (речево-ситуативна) ориентирана. Ангажирането на повече анализатори при възприемане на екскурзоводското слово е от значение за активността на туристите като слушатели. Така те се насочват към разнообразни прояви на комуникативност, познавателност и любознателност, което повишава тяхната туристическа култура.

Писмената разработка на беседата е част от предварителната подготовка на екскурзовода, за която туристите придобиват представа и се впечатляват чрез установеното устно красноречие (устно произнасяне на беседата) и широките научни и организационни познания на екскурзовода. Писменото разработване на типо-

вете и видовете екскурзоводски беседи обхваща задълбочено представяне на събраната налична научна информация по определена тема за конкретен туристически ресурс или транзитен обект. Предварителното писмено разработване е гаранция за успех при нейното устно представяне.

► *Методиката на устното представяне на екскурзоводската беседа* все повече се възприема като процес на рационално запознаване на туристите с миналото и настоящето на посещаваната или наблюдавана туристическа забележителност, основан на интерпретативната връзка с множество сведения и данни от различни писмени източници. Методиката се ориентира към схващането, че представяното екскурзоводско съдържание трябва да води до познание, съобразно спецификата на наблюдаваната туристическа забележителност (туристически ресурс), аргументиране и разбиране, основано на доказателства. Говоренето и слушането са в основата на устната екскурзоводска комуникация (екскурзоводско общуване). Ключова фигура при провеждане на екскурзоводската беседа остава екскурзоводът, който е главен носител на представяната екскурзоводска информация. Той преценява как ще използва екскурзоводските методи в методическата си работа при устното произнасяне на предварително разработения писмен текст на беседата. Езикът (речта) на екскурзовода, който говори пред публика, трябва да бъде образец (изискан в литературно и фонетично отношение), с правилен и звучен говор, артикулация и интонация. Той вдъхва на живото слово ритъм и мелодичност, което го задължава да има добре поставен глас с ясна дикция. Владееенето на изкуството на словото (устна реч) изисква владееене на методическите комуникативни средства и умение за правилно изразяване чрез говора, гласа и изговора (произношението).

Л. Гръчка посочва като важно условие за провеждане на екскурзоводската беседа умението на екскурзовода да говори и свободно да излага материала. Това поставя определени изисквания към *културата на речта на екскурзовода*, а именно: тя трябва да е построена грамотно, логично, давайки най-пълна представа за обектите, историческите събития и конкретните лица. Речта трябва е точна и образна и да постига умело съчетание на сравнения, епитети, метафори, пословици и поговорки. Екскурзоводът трябва да говори икономично, като намира нужните думи и точните формулировки за анализ на екскурзионните

обекти и разказва за свързаните с тях събития (Grachka, 2009, p. 241).

Говоренето при произнасяне на беседата се характеризира със сложна мисловна дейност, тъй като то е основен източник на информация при представяне на туристическите ресурси на място по време на туристическото пътуване. Това е активна реч, при която говорещият излага конкретно екскурзоводско съдържание. Отговорното отношение към поддържане на *говорната култура* е смислена и осъзната необходимост за екскурзовода, като публично говорещ (оратор) и изявяващ се в областта на устната реч, словесното общуване и екскурзоводското красноречие. Разглеждано като комуникация, словесното общуване (устна реч) при реализиране на екскурзоводската беседа се определя като размяна (предаване и приемане) на информация чрез употребата на вербални и невербални изрази (параезикови) средства.

Заключение

Авторите Т. Рассохина, Ж. Жираткова, Х. Очилова (2020) разглеждат екскурзоводската методика в няколко аспекта: като основа на професионалните умения на екскурзовода; като механизъм, който подобрява „представянето“ на материала; като процес на рационализиране на дейностите на екскурзовода. Екскурзоводската методика изпълнява ролята на лост, който помага на екскурзовода за кратко време да прехвърли голям обем от знания в съзнанието на екскурзиантите. Методиката помага на екскурзиантите да видят, запомнят и разберат много повече, отколкото на лекция, разкриваща същата тема. Методиката на екскурзоводската беседа е построена върху общуването на екскурзиантите с обекти, различни видове анализи, визуални сравнения, като се отчита използването (по възможност) на всички сетива на туристите (Rassokhina, 2020, p. 32).

Комуникативният акт за наблюдаване на реална природна или социокултурна среда е отправна точка и е определящ за същността на екскурзоводската беседа. Като практика, туристическото екскурзоводство предполага широки възможности за привличане, провокиране, познание, емоции и доставяне на удоволствие на туристите. В съвременната методика се осъществява интеграция на традиционните начини за устно представяне на беседата с ин-

струментариум от иновационни за реализиране методически подходи, методи и средства. За *теорията, методиката и технологията на екскурзоводството в туризма* определящо значение има установяването на обективната или субективна реалност за реализираното туристическо пътуване (екскурзия), насочено към непознати места и визуално-комуникативно овладяване на интеркултурното пространство.

Съвременното туристическо екскурзоводство поражда един нов ценностен смисъл на отношение и преживяване (мисъл и поведение), в центъра на който стои поканата за пътуване и общуване, посещение на забележителности и визуална комуникация. Екскурзоводството в туризма се обосновава като съвместна дейност, изграждаща партньорски взаимоотношения между екскурзовода и туристите (екскурзиантите) в екскурзоводския процес. В основата на този процес е практическото реализиране на екскурзоводската беседа. Тя се осъществява, като екскурзоводът предава и споделя своите познания, мисли и опит, в резултат на което туристите опознават и анализират наблюдаваните туристически забележителности и придобиват нови познания и опит в процеса на общуване.

Литература

1. Aksel'rod, V., G. Leskova, O. Savel'yeva, E. Arkhipova i dr. 2015. Vvedeniye v ekskursovedeniye. Izd. GBNOU, Sankt-Peterburg.
2. Boteva, M. 1999. Retorika. Dialogat ot Sokrat do dnes. Izd. „Nova zvezda“, Sofiya.
3. Dechev, Z. 2014. Teoretichni problemi na turisticheskoto ekskurzovodstvo. Izd. „Dimant“, Burgas.
4. Grachka, L. 2009. Ekskurzovodska deynost. – V: Ribov, M., M. Stankova, S. Mileva i dr. Turoperatorska, agentska i transportna deynost. Izd. „Trakiya-M“, Sofiya.
5. Rassokhina, T., Zh. Zhiratkova, Kh. Ochilova. 2020. Organizatsiya ekskursionnoy deyatel'nosti. Izd. „Yurayt“, Moskva.
6. Yaneva, M. 2016. Ekskurzovodsko obsluzhvane. Izd. „Avangard Prima“, Sofiya.

Доц. д-р Захарий Дечев
БДУ „Проф. д-р Асен Златаров“
Катедра „Туризм“
Адрес Бургас, бул. „Проф. Яким Якимов“ 1

e-mail: prkrai_bs@abv.bg

ПРОСТРАНСТВЕНОТО РАЗВИТИЕ НА СЪВРЕМЕННИТЕ ГРАДОВЕ КАТО ЕКОЛОГИЧНИ ЦЕНТРОВЕ И МОДЕРНИ ИНОВАТИВНИ ЕКОПОЛИСИ

Михаела Георгиева – Петрова

FEATURES OF THE SPATIAL DEVELOPMENT OF MODERN CITIES AS ECOLOGICAL CENTERS AND MODERN INNOVATIVE ECOPOLIS

Mihaela Georgieva – Petrova

ABSTRACT: *This report is dedicated to the problems related to the modernization of modern cities as modern ecological centers. The article examines problematic moments of the attempt to transform the modern city as an eco-territory creating conditions for the implementation of innovative ecological policies and models of transformation. Depending on the chronology of the development of territorial systems, it brings to the fore the need to derive the relevant regularities and application of ecological policies. In practice, it is important to present a methodological framework for the study, and from there to apply new moments that can be used to test the possibility of cities becoming centers of ecological balance and modern regional development. In this process, the relevant trends and policies for regional development have been derived. In practice, the new regional policy is becoming increasingly dependent on regional problems and opportunities for spatial development of the Plovdiv region.*

Key words: development, systems, urbanization, area, territory, regional, science, method

Увод

Нашата цивилизация породила такова явление като технологичен (модерен) град с мощната си инженерна и технологична инфраструктура. Днес в света има голямо разнообразие от градове, които са малки населени места с дълга история и технологично развитие до огромните мегаполиси, които са възникнали през XX век, но вече с значително влияние върху глобалната икономика и търговия. Градът в новото столетие е основен източник на технологично развитие особено значение в него имат не само екологичните политики, но и съсредоточаването на университетите и пазарите, които задават нова потребителска култура на населението. Още повече, че по експертна оценка може да се каже, че малко над половината от населението на света живее в градовете. В допълнение градовете генерират много проблеми и се нуждаят от технократично управление и иновативни решения. На практика техническите постижения, научните, състоянието на образователните и културните центрове се нуждаят от силни местни политики, от друга страна бедните квартали, сметищата и всички видове източници на социално

напрежение и политики за ефективно управление на града. В тази посока градовете се явяват своеобразен източник на развитие на цивилизацията и в същото време те са се превърнали в един от основните виновници за деградацията или трудностите в състоянието на околната среда. През 2007 г. Екологичното отражение на човечеството (нуждата на човечеството от екосистемата на планетата) е 18 милиарда глобални хектара, или 2,7 хектара на човек. В същото време биопродуктивността на Земята е само 11,9 глобални хектара, или 1,8 хектара на човек. Тоест нуждите на хората надвишават капацитета на планетата с 50 процента. Това налага в рамките на градските системи да се провеждат серия от мерки и политики, които да позволяват успешна трансформация на градовете така, че да не унищожават околната среда. Така целта на нашата статия е да се покажат онези особености на градското развитие, че да могат да се изведат постулати на екологичното развитие на градовете. Те от своя страна да се превърнат в центрове за устойчиво развитие и съвременната цивилизация. Важно е да се подходи целево и градивно като израз на провеждане на качествени екополитики. Това определя значението на подобна

трансформация на градовете, когато за поддържане на живота ще се използват само екологично чисти технологии, доколкото те са достижения на екологичното развитие на градовете (Sibly, R. M., Brown, J. H., & Kodric-Brown, 2012). За да се развият по-нататък, за съвременните градове и техните сателити неизбежно ще е необходимо да се извърши „екологична“ реконструкция на градове и селища, така че те да станат екологични както за хората, така и за цялата околна среда. Особено важно е да може да се изгради структура на екополис, който ще има своя специфика и особености в зависимост от различните части на света, където се изграждат. Тук можем да подчертаем, че регионалното развитие на градовете е друго ново предизвикателство, но живота в малките населени места трябва спешно да догони принципите и визията за модерно градско развитие в големите градове с цел да осигурят високо качество на живот на хората без вреда. природата на планетата (Archibugi, F. 2019)..

Изложение

За да се насочи към природата трябва ясно да имаме предвид, че схващането развитието и околната среда са взаимно изключващи се понятия е невярна констатация. На първо място живот природата има своите закономерности и въпреки, че се променя от човека винаги показва необходимостта човека да коригира съответните политики и дейности, които нанасят щети върху нея. Същевременно комфортния начин на живот включващ всички на този свят удобства свързани с достъп до удобства като жилища, вода и канализация, не означава, че трябва да унищожим околната среда за тези цели. Предоставянето на тези нужди на няколко милиарда души в развиващите се страни, използващи натрупан опит, знания и използването на нови екологични технологии, които отчитат местните традиции и климатичните условия, вероятно ще струва по-малко за околната среда, отколкото екологично безотговорният начин на живот на няколко стотици милиони в развитите страни. Така светът през новото столетие започва да търси реализация на нов начин на строителство и енергийно ефективно, екологично локализиране на редица публични и обществени обекти и преместване към екологична реконструкция на градове и селища (Dou, X., Li, S., & Wang, J. 2013). Това е новият градивен модел по-който тръгва са се развива Европа, Азия и Северна Америка

през последните 15 години. Същевременно от двадесет години има успешни примери, които демонстрират възможностите, потенциала и перспективите на този процес. В България може да развие този процес чрез архитектурата, строителството, регионалното развитие и екологичните науки. В нашата страна екологичните постижения засега имат частичен успех, но това е важно за постигане на ефективно екологично развитие на българските населени места. тази тема засега се обсъжда много помалко (Vladev, D. 2022).. Необходимо е университетското образование да насочи част от тези знания към умения на младите специалисти, които да ги прилагат в реалното икономическо развитие на населените места и прилежащите им региони. Все още технологично и методологически много малко се знае, че много решения могат да бъдат реализирани сега, в съвременни икономически условия. Тук големите са възможностите на регионалните науки и науките за земята да предлагат нови решения и практики. Внедряване на нови екологични технологии е важно да бъдат прилагани в 256 български града. Затова е необходимо да бъде изграден регистър на приложения екологични мерки и дейности в рамките на българските градове. Това малко усложнява задачата, защото екологичните проблеми на градовете са различни и цената за тяхното реализиране е различна. По правило големите градове в България са градове с претоварена производствена структура и остри екологични проблеми. Сложните комунални услуги са ориентирани към централизирани системи, а в повечето градове на България комуналните услуги приближават границата на сроковете за прогнозна експлоатация, което влошава настоящата ситуация. В малките градове и селските райони този проблем също ще бъде на дневен ред, но като правило няма комфорт и екологично ниво в тях, отговарящо на съвременните изисквания. От друга страна жилищния фонд в България основно е строен в периода 1954-1989 година и след 2020 година вече е един от проблемите на градовете. На практика няма ясна философия за развитието на жилищния проблем и неговото решаване в настоящия или бъдещ периоди. Един от ефективните механизми за екологизиране на градовете може да бъде масовото изграждане на екологични жилища базирани на съвременни екологични стандарти и ефективно финансиране на градоустройството (Vladev, Stoyanova 2021).

Възможности за екология на градското планиране

След коронависурската пандемия е видно, че са необходими нови тип жилищно строителство, а също така намаляване на плътността на застрояването. В рамките на България през последните години се наблюдава обратния процес, увеличава се застояването в градските части на височина и същевременно нараства плътността на застроената площ. Тук е мястото законодателно да търсим решение, чрез въвеждането на нови екологични норми на плътност на застояването, височина на сградите и забрана на строителството в определени части на градовете, в които се намират туристически важни обекти. Това означава да се обединят направелният архитектурен, екологичен и регионален разволен в градовете новонаправление в градската теория и практика – **„градска и регионална екологична архитектурна политика“**. Това е възможно да се получи ако архитектурната, екологичната и регионална наука обединят знания и усилия, като ново преосмисляне от гледна точка на взаимодействието на човека и природата, града и биосферата.

Основна роля в развитието на градската екология като приложна наука играеха познанията от различни раздели на екологията. Методиката на новата посока и нейният категоричен апарат все още не са се установили и са в етап на развитие. Даваме основните понятия и определения, открити в творбите, посветени на тази нова посока. От регионалното развитие е важно да се даде насока на процеса на регулиране на взаимодействието на човека и природата, антропогенната и природната среда с цел създаване на благоприятни условия за тяхното опазване, възпроизводство и съвместно хармонично развитие.

Различни автори предлагат своите определения на термина „градска екология“, за нашият анализ ще използваме това общовалидно определение, което да се позовава на смисъла, че **екологията на градското планиране изучава регионалните особености на територията, архитектурни и планиращи модели на регулиране на взаимодействието на човека и природата, антропогенната и природната среда с цел създаване на благоприятни условия за тяхното опазване, възпроизводство и съвместно хармонично развитие**. Разбира се регионалният подход означава допълването на понятията пространствено, регио-

нално и локално и икономически обосноваване на пространствените процеси в регионален план (Archibugi, F.2019).

Като синоним на градската екология се използва терминът „градска геоекология“, където под градската геоекология се приема територия, която има специфична посока в градската наука, предмет на която е изучаването на законите на взаимодействие на градските структури с естествената среда и разработването на предложения за нейното оптимизиране в териториален и локален план. Как съседната посока развива архитектурна геоекология, където основната цел на архитектурната геоекология е търсене, проучване и внедряване в дизайнерската практика на принципите за създаване на архитектурна и ландшафтна среда, в която хармонично се съчетават интересите на природата и човека. По време на масовото индустриално жилищно строителство и градско развитие екологията на града се разбираше доста тясно, само като опазване на околната среда, осъществявана в процеса на градско развитие. Днес приоритет се дава конструктивното и преобразуващото значение на това понятие, което се тълкува като конструктивна екология се разбира теорията и практиката на ръководната съвкупна еволюция на природата и обществото.

Концепцията за съвместната еволюция на природата и обществото като алтернатива на едностранните подходи към проблемите на урбанизацията според авторите е доста научно обоснована. На по-високо ниво тези проблеми се разглеждат в регионалната градска екология, която е се приема за специфична насока в науката, предмет на която е изучаването на законите на взаимодействието на системите за градоустройство от най-висок ред (системи от населени места, градски агломерации и по-горе) с природната среда.

Регионалната градска екология е тясно свързана с хигиената, географията, редица технически дисциплини, опазването на природата и общата екология. Разбира се можем да обобщим, че обект на изследване на градската екология е градската среда - динамично развиваща се система, която включва естествени, архитектурни и планиращи, инженерни и социални подсистеми (Archibugi, F.2019). В този случай основната цел е да се постигне екологичен баланс между града и природата, изкуствената и естествената среда на планетата. Осигуряването на такъв баланс, когато основните жизнени и невъзобновяеми ресурси

на планетата в близко бъдеще могат да бъдат изчерпани, придобива основен характер и особено значение.

Екологичният баланс в градоустройствената екология се разбира като такова състояние на естествената среда на региона, което осигурява саморегулация, правилна защита и възстановяване на основните й компоненти - атмосферен въздух, водни ресурси, почвено и растително покритие, дивата природа. Резултатът от дейностите по развитие на околната среда и градското развитие и еволюцията на населените райони се предлага да отчита реалната среда с нейната способност за самосъхранение и саморегулация в условията на управлението на градовете; нейното рационално и компетентно развитие и висок жизнен стандарт в рамките на икономическия капацитет на екосистемата. За да се постигне екологичен баланс, трябва да бъдат изпълнени следните условия се възпроизвеждат основните компоненти на околната среда, осигуряване на баланса им в междукръжните потоци на материя и енергия (Dou, X., Li, S., & Wang, J. 2013).

Основната цел на екологичния дизайн е да създаде екологична среда за живот. Такава полезност може да бъде постигната в процеса на динамично равновесие между всички съставни елементи, основното условие на което е необходимата степен на саморегулация на жизнения процес. Друга важна цел на градската екология е да подобри качеството на живот на места за преселване и жилищни сгради чрез екологизиране на човешкия живот и дейности в града, възстановяване на естествената среда, приближаване до естествената среда, фитомелиорация и създаване на привлекателен образ на града. Сред задачите, решавани от екологията на градоустройството, са подобряване на микроклимата на градската среда чрез архитектурни средства, защита на основните компоненти на природната среда: атмосферен въздух, повърхностни и подземни води, сухоземни покрития и диви животни, както и опазване на особено ценни природни пейзажи.

Основната задача за опазване на околната среда в областта на градската регионална екология се предлага създаването на „добри практики“, които да извеждат на преден план прогресивна урбанизация със сигурност биха повишили устойчивостта на излагане на хора на тях. В този случай е необходимо да се научим как да конструираме и разработваме плани-

рани, доста сложни, високопродуктивни и следователно устойчиви на физически и химически натоварвания биогеоценози, да се гарантира разнообразието и мозайката на ландшафта, да се подбират умело естествените, видовия и възрастовия състав на растителността в зоните за отдих (Archibugi, F. 2019).

В екологията на градското планиране се счита за ползотворно използването на резултатите от проучвания на икономическите и географски аспекти на проблема с обмена на материя в обществото и природата. Отбелязва се, че процесът на такова взаимодействие има сложен характер. На ниво районно планиране се определя демографският капацитет на нововъзникващите групови системи на населените места, и физическата стабилност на ландшафтите и региона като цяло.

Сред другите важни принципи на екологията на градското планиране може да се нарече регионализъм и съображение при проектирането и изграждането на културни особености и местни традиции в региона. „Днес методологичната основа за подобряване на развитието на околната среда и градовете е регионализъмът, който изисква внимателно разглеждане на местните градоустройствени фактори и условия, формиращи градовете (Petrov, 2021). Процесът на формиране на градското пространство в този случай се разглежда въз основа на възраждането на изгубените възможности на човека и природата, културните традиции, свързани с него.

Системата „човек-природа“ трябва да бъде интегрирана в културата, селищата от всички видове трябва да съответстват на духа и характера на хората, органично - жизненоважната основа на тяхното съществуване, моралната и религиозна структура на българския народ. Моралната поетика и ценностната символика на руския пейзаж трябва да станат основата на ново морално отношение на човека към природата. Смята се, че хармонията на отношенията между тях е включена в целостта и единството на природно-градския комплекс и културния комплекс. Методите и категоричният апарат на екологията на градското планиране са в етап на формиране. Сегашният етап на развитие на тази посока се характеризира с кристализацията на нейните участъци и интензивното прилагане на екологични идеи в практиката на проектиране на населените места.

Методи за градския екологичния апарат

Регионалният фокус на екологията в градското планиране изисква да се прилага преди всичко количествени измерители, които да формират синтез от научни и практически знания, които описват взаимодействието на изкуствените (градски) системи и природните екосистеми в заобикалящата ни среда. Фактически за първи път подобен опит е правен в древността, където е направен опит за обяснение на необходимостта от екологично развитие на градските системи. В този подход се съчетава познатата до тогава теория и практиката на градското планиране за да се продължат някои решения в градоустройството от ученият Витрувий (**Марк Витрувий Полион**), който е творил в периода от около 80-те до 15 година пр.н.е. Той се приема за първия теоретик на тази наука. Така архитектурните и градоустройствени компоненти на градската екология имат повече от две хиляди години история на развитието (Bolker, 2008). Разбира се по-късно се развива и екологията, за която можем ад приемем едно общо определение, където тя се възприема като науката за връзката на живите организми, условията на тяхната среда и всички функционални процеси, които правят средата подходяща за живот, и тя се налага като такава в средата на XIX век.

Терминът „екология“ е въведен в науката от Е. Хекел през 1869 г. Така приемаме, че екологията включва в себе си **изучаването на природата**, от която част са също така живите организми (растенията и животните), както и природата, почвата и въздухът и ефектите, които имат върху развитието на хората и тяхното поведение. Определяна е също и като наука за икономиката на живата природа. Екологията се е развила от връзката „организъм-среда“ до връзката „човек-природа“ и „общество-биосфера“. В обществения ум днес екологията се разбира като наука за начините за оцеляване на човека (Tsolakis, N., L Anthopoulos,. 2015). Развитието на градската екология датира от 20-те години. XX век.

Изследователите предлагат следната периодизация на развитието на градската екология.

Първи етап 20-50-те години на XX век - установяване на връзки между социалната екология и човешката екология с териториите, натрупването на знания за околната среда в градоустройственото планиране, разработването и прилагането на концепциите за регули-

ране на отношенията между човека и природата: „индустриален град“, „градински град“, „голям град“, „динамичен град“, „ансамбъл град“.

Втори етап през 60-те години на XX век. прилагане на принципите на системните, екологични подходи в градоустройственото планиране. (Hagan, S. 2014). При проектирането и изграждането са използвани моделите „оптимален град“, „биотехнологичен град“, „град в природата“.

Трети етап включва годините от 70-90-те на XX век, когато са формирани на основните концепции и методологични подходи на екологията на градоустройството, разработването и прилагането на модели: „град - групов форма на селище“, „екологичен град“ (екополис), „научен и индустриален град“ (технополис). Към този период екологичните и градоустройствени концепции са разделени на четири групи, както следва системна среда, пейзаж на околната среда, архитектурна и екологична и социални и екологични (Ostfeld RS, Keesing F. 2020).

В края на XX век и първите 15 години на нашият век е най-новия (четвърти) етап, през който се задълбочаван на знанията за околната среда в градоустройството при нови социално-икономически и регулаторни условия, формулиране на изисквания за устойчиво и ноосферно развитие на населените райони и техните системи; засилване на водещата роля на социално-екологичния подход при формирането на градската среда.

Трябва да се отбележи, че терминът „градска и регионална екология“ и нейният синоним „градска регионална екология“ започват да се появяват в литературата едва през 70-те години на XX век, което може да служи като знак, че съзнателното развитие на тази посока и нейните методи е започнало оттогава. Но реално процесите на развитието на градската екология започват да имат отражение към края на века, защото тогава се случват основните екологични катастрофи като Чернобил, ядрените опити в Полинезия, совалката Чаланджър и други много тъжни моменти за човечеството. Важно е да се отбележи, че в зависимост темпа на социално-икономическо развитие на страните и тяхното екологично развитие се дава различна периодизация на развитието на екологичните строителни практики. Тези научни виждания и политики свързани с прилагане на нови подходи в строителната практика,

паркостроителството, както и друго иновативно строителство, а не върху разработването на теория за нова посока като такава.

Концепцията за устойчиво развитие: плюсове и минуси

Противоречивата ситуация в света в първите 25 години на XXI век се крие в необходимостта, от една страна, да се осигурят на хората нови икономически възможности, а от друга, да се намали тежестта върху околната среда в резултат на което да се намали социалното неравенство. За разрешаването на това противоречие беше изложена концепцията за устойчиво развитие на човешката общност, която предполага свързване на темпото на икономическото развитие на държавите с възможностите и производителността на екосистемите на техните територии и на планетата като цяло, така че развитието да не е вредно за природата и бъдещите поколения хора.

Както отбелязват редица автори, концепцията за устойчиво развитие се възприема нееднозначно в научните и обществените среди, но в повечето държави се приема като положително явление. Опонентите критикуват остро, интерпретират го като мит, утопия, метафора, но устойчивото развитие е път на цели поколения към опити да съхрани природата и да я направим устойчива във времето. Критиката посочва липсата на научна обосновка на отговора на въпроса за фундаменталната възможност за създаване на равновесна и устойчива екосистема на човешкото обитаване. Това със сигурност не такъв модел, защото цикличността е част от социално-икономическото развитие и то допринася за състояние на обществото да бъде развиващо със съответните цикли.

Известният руски икономист Николай Кондратиев (188-1938) в статията си „Дългите вълни на конюнктурата“ представя сбито своите концепции за циклите. Името им идва от тяхната форма при графичното им изобразяване. Циклите на Кондратиев са 45 – 60 годишни, които той определя от значителни технологични промени, социални катаклизми и периодично обновяване на основните капиталови стоки. Предвижда шест цикъла, обхващащи историческия период от 1803 до 2060 година.

Друг американски изследовател Д. Р. Уинър се позовава на митовите идеята за постигане на абсолютна екологична стабилност.

Може да приемем, че някои учени защитават концепцията от общо философски позиции, а други от гледна точка на архитектурата. Някои изследователи с право изтъкват, че признаването на идеята за устойчиво развитие като утопия, мит или метафора не изключва използването му в градоустройственото планиране (Kilanowski, 2017). Митологичните и метафорични идеи често се появяват в дизайна като основна художествено-фигуративна тема, ядрото на архитектурния и композиционен дизайн и отправна точка на процеса на синтетично проектиране. Тази позиция води до идеята за възможността да се интерпретира концепцията за устойчиво развитие на града като идеална система, която е комбинация от архитектурен, художествен и функционален утилитарен дизайн, принципите за проектиране на „устойчив град“.

Всъщност в историята на архитектурата има достатъчно примери, когато идеализираната система от представителства значително влияе върху развитието на процеса на градско планиране на цели периоди и епохи. Например идеята за „градински град“ от Е. Хауърд, изразена в края на 19-ти век, доведе до факта, че през 20-ти век архитектите и градоустройствените някак се опитват да го реализират. Въпреки че не е реализиран в своята първоначална чистота, той все пак оказва голямо влияние върху подобряването на устройствената структура на съвременните градове, предопредели засиленото внимание към развитието на системите за озеленяване и решаването на екологичните проблеми в градската среда (Bolker, 2008). По този начин можем да предположим, че концепцията за устойчиво развитие и устойчиви градове, колкото и да се възприема от някои експерти като идеализирана или метафорична, дори в този случай може да окаже голямо положително въздействие върху процеса на градско развитие в света. Тъй като тя определя дългосрочни цели и цели, които отговарят на настоящите и бъдещите нужди на човечеството, то е в състояние за дълго време да послужи като стимул за по-нататъшни търсения в областта на екологизирането на човешката среда.

Напоследък се обръща специално внимание на формирането на нова система за екологично образование. Чрез нова система от екологични знания ще стане възможно постепенно да се промени отношението към околната среда, да се формира нова ценностна

скала, нов мироглед или нова философия - еко-софия. Идеята за хармонизиране на връзката между човека и околната среда трябва да доведе човека до разбиране на ролята му на творец, със значителното развитие на социалната екология като научно направление, с помощта на което е необходимо да се формира екологично мислене. Решението на основния проблем - търсенето на пътища за последователно (устойчиво) развитие на обществото - се вижда в преодоляването на потребителско-собствените подходи в икономиката, които пораждат хищническо използване на природните ресурси, запасите от които на Земята са ограничени.

Друг интересен модел е идеята за „Екополис, това е град с най-близките му предградия, където хората и дивата природа се подкрепят взаимно. Това е човешко селище от нов тип, то се развива, разширява и е свързано с хода на природните процеси. Екополис е малък град на бъдещето, в който параметрите на околната среда се определят в контролирани условия, а жителите са готови за постоянни промени както в начина им на живот, така и в природата. Екополис непрекъснато експериментира върху взаимното приспособяване на природата и човека.

Създаването на Екополис е непрекъснат процес, един от ежедневните аспекти от живота на гражданите - от децата до пенсионерите. Без участието им в изграждането на екологична и социално-психологически благоприятна градска среда, Екополис няма да може да изживее ден. Следователно, най-важният принцип на разработване на програмата е участието на гражданите, администрацията и учените в съвместни дейности в изследванията, вземането на решения и тяхното практическо прилагане (Ma, C., Deng, J., Zhao, X., & Zhang, Y. 2018).

Създаването на модели на екологично съвместимо поведение, грижата за човешката среда (естествена и културна), въвеждането на тези модели в ежедневието на гражданите е основният начин за постигане на социално-културните цели на програмата. Новите модели на човешко поведение трябва да станат социална реалност и съответно да са част от новата градска култура.

Първи опити за налагане на този тип програми са свързани с реализирането на политики с екологичен и социокултурен характер. В нашият период градът се оказва в центъра на вниманието на социалните науки. Това внимание

към него е свързано преди всичко с интензифицирането на процесите на урбанизация, с рязката промяна в средата на живот в условията на урбанизираните системи. Например в скандинавските страни е широко разпространено планирането на градовете без отпадъци, изградени по аналогия с производството на отпадъци. Интерес представлява разработена концепцията за „биотичен град“. Според тази концепция „биотичен град“ е селище, в което се създават благоприятни условия за съществуването на всички живи същества: флора, фауна и хора. Пълното развитие на флората и фауната в града се счита за необходимо условие за пълноценното развитие на човека, който също е част от дивата природа. За решаването на тези проблеми се предлага по-специално да се придадат на сградите и конструкциите свойствата на „биоположителност“, която се състои в способността на сградите да се вписват органично в естествената среда, да бъдат адаптирани за съществуването на елементи от дивата природа на повърхността на сградите, да се пестят ресурси и да не се изискват невъзобновяеми ресурси за строителство и други (Bolker, 2008).

В глобален мащаб се предлагат някои модели градски системи, които са удобни за решаване на екологични проблеми в градовете, но те неса приложими във всички градове и населени места. В един от тях елементите на града са разделени въз основа на „естествена среда - изкуствена среда“ и са представени под формата на естествената рамка на града, техногенна рамка на града и градска материя. На други места се разчита само на естествената рамка, която е естествена система за поддържане на живота на града, състояща се от озеленени и водни обекти, други ландшафтни елементи на територията на града (паркове, площи, градини, булеварди, резервоари, реки и др).

В някои градове техногенната рамка служи като изкуствена система за поддържане на живота на града и се състои от транспорт и инженерна инфраструктура. Важно е да се определи една рамка, която да включва градската тъкан на цялостното развитие на града. Но най-голямата трудност, която поражда всички останали, е липсата на екологично образование на всички нива и най-вече градска екологична култура. Трябва да изпратим едно просто послание до всички: нашият град трябва да има две категории природни територии - първата, където можете да се насладите

на всички съвременни градски елементи на от-
дих, и втората - специално защитени природни
територии (SPNA), където хората идват да вза-
имодействат с дивата природа. Вторите тери-
тории трябва да бъдат напълно премахнати от
икономическа употреба и рекреационното на-
товарване върху тях трябва да бъде намалено.
Междувременно винаги има жители, които
изискват всички живи същества около тях да
бъдат подобрени - което означава изгражда-
нето на бетон пътеки, поставяне на пейки и
лампи на всеки 30 м., често обаче градската
структура така е разположена, че не са въз-
можни всички добри решения. Разбира се мо-
гат да се решават градските и екологични
проблеми, но те често са част от други групи
проблеми и с тяхното решаване се решават
още важни за населените места проблеми. В
тази посока градската екология е едно то най-
важните елементи на развитието на съвремен-
ния град. Тяхната естествената рамка трябва
да се формира под формата на холистична и
непрекъсната структура, която прониква в ця-
лото пространство на града и преминава в
крайградската среда. Качеството на градската
среда като цяло ще зависи от хармоничното
съчетание и елиминиране на противоречията,
възникващи между техногенните и естестве-
ните рамки на града. Както беше отбелязано
по-горе, сред най-важните задачи за рацио-
нално управление на околната среда. Така се
откроява проблемът за постигане на еколо-
гичен баланс между града и природата, както и
за задоволяване на човешките потребности на
гражданите.

Принципи за екологизиране на града

Редица автори формулират принципите за
екологизиране на градовете и селищата, които
се основават на различни вече описани или
споделени концепции. По експертна оценка
принципите изложени имат своята целесъоб-
разност и близост до философски обобщения,
до много специфични, близки до практиката
на строителството термини и заключение. Въз
основа на синтеза на европейския опит в съз-
даването на устойчиви населени места може
да дефинираме следните жалони на еколо-
гично градско развитие. Всеки елемент от
околната среда има свой собствен смисъл и
трябва да бъде внимателно оценяван от гледна
точка на неговите нужди и подобряване на ка-
чеството на живот. Това се отнася за всички
представители на животинския свят, растени-
ята, хората, всички елементи от естествената и

създадена от човека среда. Необходимо е в
градската система се да се оценят не от гледна
точка на спазването на определени стандарти
и концепции екологичните норми, а да се при-
емат такива, каквито са сами по себе си, и да
се работи с тях за подобряване на общото със-
тояние на околната среда.

Следващото направление е свързано с ре-
шаването на всеки екологичен проблем като
възможност за оптимизация на средата. Ако
има някакви недостатъци, тогава те вероятно
трябва да съдържат и предимства. Колкото по-
вече проблеми, толкова повече възможности
за промяна на ситуацията. Например „кри-
зата“ на китайския характер съдържа и двете
понятия: опасност и възможност. Следова-
телно архитектите и регионалистите трябва да
се опитат да превърнат проблема в възмож-
ности за създаване на по-голям баланс, хармо-
ния, устойчивост.

На следващо място търсене на съчетава-
нето на „последователност“, „действие“ и „ус-
тойчивост“ е фундамента на ключа към еколо-
гичното планиране и изграждането на еколо-
гични градове. Моделът на устойчива архи-
тектура и селище ще бъде разработен въз ос-
нова на баланса между възвръщаемостта и
потреблението между земята и нейните жи-
тели. Това ще изисква повишаване на жизнес-
пособността на всички съставни елементи на
околната среда. В следващият случай се из-
вежда градска система всеки елемент изпъл-
нява много различни функции и всяка функ-
ция се осигурява от много елементи. С този
подход може да се създаде най-висока степен
на гъвкавост и стабилност. Ако единият еле-
мент в системата отсъства, другият ще поеме
функциите му. Другата фаза е свързана с рам-
ката на устойчивата система, която е внима-
телна на основните човешки потребности:
чист въздух, чиста вода, здраве и адекватна
храна, тишина, контакт с растения, животни и
други образувания, сигурност, участие, твор-
чество, лична идентичност, свобода, любов,
красота.

Не на последно място е извеждане на ста-
билната система ще бъде отворена и гъв-
кава. Той ще разпознава прояви на индивиду-
ални и колективни различия. Тя ще интерпре-
тира конфликта като компонент и здравос-
ловна част от всеки растящ процес. В тази сис-
тема човек вижда себе си не като наемодател
за кратко ограничено време или като експлоа-
татор на земята, а като пазител и управител на
система, която започна да съществува дълго

преди него и ще действа дълго след него. Въз основа на тези принципи авторът предлага например да върне някои елементи на селскостопанската дейност, като производство на храни, обратно в града, а от друга страна, да се търси някаква автономия на провинцията в политическо, икономическо и културно отношение (Tsonkov, N., Petrov, K., & Berberova-Valcheva, 2022).. Това ще помогне за привеждане на двата типа селища в по-стабилно и хармонично състояние.

На първо място, трябва да пренасочим градовете си към хората и само като започнем от тях, можем да изградим среда, в която да живееете с удоволствие. Това понякога означава предприемане на контра интуитивни мерки. Например, трябва да спрем да развиваме нашата градска среда чрез прилагане на технологии и принципи от 50-те години на миналия век, както се прави сега в нашите големи градове, където градските власти изграждат нови булеварди, наземни паркинги и надлези за отделни автомобили (или не толкова). Трябва да спрем и безумната агресия срещу зелените площи и да убедим гражданите, че съжителството не става от автомобил, а в проветриви, безопасни и зелени пешеходни зони.

Второ, трябва да свържем града с неговите жители и обратно. Знае във всеки един момент къде са големите потоци от автомобили и пешеходци, какво е качеството на въздуха, къде има дупки и къде е унищожено общественото достояние, кои са зоните с престъпност, къде трябва да се намеси за ремонт на осветлението и др. Но жителите също могат да намерят същата информация на собствените си мобилни телефони, независимо дали става дума за времето за чакане на автобус или маршрутите, които могат да вземат, за да стигнат по-бързо до работа.

Трето, устойчивият град е проектиран да издържа на природни катастрофи: в нашия случай това са по-специално земетресения. Технологиите могат да помогнат за описване на опасни сгради и градските власти трябва да се намесят бързо и да ги укрепят през следващите няколко години, в противен случай голямо земетресение ще доведе до хиляди смъртни случаи и десетки хиляди ранени в България. В други градове, като Лом, който се наводнява почти всяка пролет, решенията се крият в разбирането, че наводненията – които се случваха веднъж на няколко десетилетия – се случват по-често поради изменението на климата и екстремното време.

На следващо място като архитектурен елемент, проектиран с помощта на много функции, екологичния град трябва да позволява да се произвеждат продукти в малък мащаб, децентрализирани, което ще намали общата нужда от изкуствени торове, пестициди, транспортване, съхранение и опаковане. Постоянно да се търсят възможности за намаляване на енергийните нужди, когато използвате оранжерии за отопление на къща (отопление на входящия въздух) или охлаждане (изтегляне на студен въздух от фундамент или засенчени помещения и изпомпване през цялата къща). Поради своята многофункционалност, оранжерията е неразделна част от еко-къщата. Така че един елемент позволява много функции. И всяка от тези функции се изпълнява от много елементи, в случая оранжерии, прикрепени към къщи, ако това решение се разшири до значителна част от жилищното развитие на селището. Това създава основата за висока степен на стабилност на селището и процесите на живот в него (Petrov, K., & Borisov, P. 2021). Не на последно място изграждане на интелигентни енергийни мрежи с доставчици за рационално използване на електрическа мрежа, която намалява потреблението, предотвратява прекъсвания на електрозахранването, може да адаптира общественото осветление и климатизацията в основните сгради, както и да се справи със захранването на електрически автомобили, които използват като батерии на колела, за да се стабилизира.

Когато се правят планове за нови квартали, първо трябва да се проектират пътища за достъп, които позволяват обществен транспорт и пешеходно движение, защото отчуждаването ще бъде по-евтино преди, отколкото след като кварталът вече се оформя. Също така трябва да се планира подходящ брой детски ясли, детски градини, училища, гимназии и болници, които да са лесно достъпни за новите жители. Зеления град да общува със своите жители и обратното. Няма нужда от скъпи и разградими панели, достатъчно е да създадете мобилни приложения, които доставят тази информация.

Заключение

Създаването на екологични условия в градовете не е лесен процес. Той изисква задълбочен анализ на първоначалното състояние, за да се формулират основните проблеми и план за действие за тяхното решаване. Градовете, в които живее почти половината от населението

на света, като от една страна са центрове на човешките постижения, от друга, се оказват мястото, където социалното неравенство и свързаните с него социални проблеми са най-остри.

През следващите три десетилетия градското население на България ще нарасне с 50%. Това означава, че имаме както огромен проблем, така и огромна възможност. Концентрацията на промишлеността и комуналните услуги създава широк спектър от екологични проблеми. Градовете имат голяма инерция по отношение на иновациите в околната среда. Но с всичко това градовете имат най-голям потенциал за разработване на начини за устойчиво развитие.

През последните десетилетия световната общност направи много работа, за да разбере ситуацията, в която се озова нашата цивилизация. Те бяха определени ключови въпроси, които направиха програмата се приемат от световната общност, "Дневен ред за XXI век". Градското развитие и жилищният проблем в бързо урбанизиращ се свят, като два основни проблема, се превърнаха в основни теми на втората най-важна глобална програма за хабитат (Steiner, F. 2011). След приемането на тези програми етапът започва да търси различни механизми за тяхното изпълнение.

Един от механизмите, позволяващи екологично възстановяване на градовете, е жилищното строителство. Всеки в този свят трябва да има достъп до удобства като жилища, вода и санитария, без да унищожава околната среда. Самостоятелността на жилищата е постоянна тенденция в много страни. Основната задача на администрациите на всички нива е да създават условия, когато хората ще изграждат екологични жилища за себе си, като използват нови, екологично ефективни технологии, които отчитат местните традиции и климатичните условия. Това ще ни позволи да започнем сложна и дългосрочна екологична реконструкция на градовете.

Настоящата статия е част от Научно изследователски проект РД-08-105/05.02.2025 г. Регионални изследвания на територията на Североизточна България – Фаза 2; Ръководител проф. д-р Милена Стоянова

Литература

Archibugi, F. (2019). The ecological city and the city effect: Essays on the urban planning requirements for the sustainable city. Routledge.

Bolker, B. M. (2008). Ecological models and data in R. In *Ecological models and data in R*. Princeton University Press.

Dou, X., Li, S., & Wang, J. (2013). Ecological strategy of city sustainable development. *apcbee procedia*, 5, 429-434.

Hagan, S. (2014). *Ecological urbanism: the nature of the city*. Routledge.

Kilanowski, J. F. (2017). Breadth of the socio-ecological model. *Journal of agromedicine*, 22(4), 295-297.

Ma, C., Deng, J., Zhao, X., & Zhang, Y. (2018, September). Theory and practice of ecological city construction. In *IOP Conference Series: Earth and Environmental Science* (Vol. 186, No. 3, p. 012058). IOP Publishing.

Ostfeld RS, Keesing F. (2020) Species that can make us ill thrive in human habitats. *Nature*. 2020 Aug;584(7821):346-347. doi: 10.1038/d41586-020-02189-5. PMID: 32760034

Petrov, K. (2021) The Regional Development of the Rural Areas in Bulgaria and the Support of the European Union. *European Countryside*, 13(1), 208-221.

Petrov, K., & Borisov, P. (2021). Prospects for strategic development of viticultural enterprises in Bulgaria. *Scientific Papers Series Management, Economic Engineering in Agriculture & Rural Development*, 21(1).

Sibly, R. M., Brown, J. H., & Kodric-Brown, A. (Eds.). (2012). *Metabolic ecology: a scaling approach*. John Wiley & Sons.

Steiner, F. (2011). Landscape ecological urbanism: Origins and trajectories. *Landscape and urban planning*, 100(4), 333-337.

Vladev, Iv. M. Stoyanova, (2021). European Green Capitals. Symbol of environmental protection and model for sustainable urban development. *Revista Inclusiones Vol: 8 num Especial* (2021): 223-233, ISSN 0719-4706, WoS Web of Sciences, ESCI of WoS, Emerging Sources Citation Index.

Vladeva, R., I. Vladev (2022) contemporary aspects of geographical education in Bulgaria In the context of globalisation. *European scientific e-journal* 84-93.

Vladev, D. (2022). Geomorphological characteristic of the plateaus in Northeastern Bulgaria. *Actual Issues of Modern Science*. European Scientific e-Journal, 22, 63-83. Ostrava: Tuculart Edition, European Institute for Innovation Development

Tsonkov, N., Petrov, K., & Berberova-Valcheva, T. (2022). Adoption of information technologies for black sea region municipalities'

smart development. Int. J. Inf. Technol. Secur, 14(1), 87-96

Tsolakis, N., & Anthopoulos, L. (2015). Eco-cities: An integrated system dynamics framework and a concise research taxonomy. *Sustainable Cities and Society*, 17, 1-14.

White, R. R. (2002). *Building the ecological city*. Woodhead Publishing.

Asisstant Dr. Mihaela Georgieva-Petrova

University: Shumen University "Ep. Konstantin Preslavski",

Department of Geography, Tourism and Regional Development,

e-mail: m.georgieva-petrova@shu.bg

СЪТРУДНИЧЕСТВО С БИЗНЕСА ПРИ ОРГАНИЗИРАНЕТО НА ПРАКТИЧЕСКО ОБУЧЕНИЕ

Силвия Тонева, Ивана Караджинска

COOPERATION WITH THE BUSINESS IN THE ORGANISATION OF PRACTICAL TRAINING

Silvia Toneva, Ivana Karadzhinska

ABSTRACT: *The report summarises the results of a study on cooperation with business in dual training. The study measures the attitudes of different stakeholders regarding the effectiveness of partnerships between educational institutions and companies. The survey data offer good guidance for the formulation of concrete recommendations to increase the effectiveness of organising apprenticeships in real workplace.*

Keywords: cooperation, dual system, mentor

Въведение

В периода ноември 2024 г. - януари 2025 г. беше проведено проучване по проект Balkan WBL Cooperation на програма Еразъм+, за да се анализира сътрудничеството между институциите за професионално образование и обучение и предприятията в контекста на обучението на работното място. Проучването имаше за цел да проучи как професионалните училища, центровете за ПОО, работодателите и създателите на политики в България си сътрудничат в областта на стажовете, да идентифицира основните предизвикателства и да проучи възможностите за подобряване на тези партньорства.

Изследването събра информация от 22 професионални гимназии (12 чрез онлайн проучване и 10 чрез лични интервюта), представители на 10 фирми, 4 центъра за професионално обучение и 10 експерта от институции, отговорни за политиките в сектора. Отговорите отразяват широк спектър от гледни точки, като предлагат подробен поглед върху функционирането на системата за дуално обучение в страната.

Проучването се фокусира върху четири ключови области: модели на партньорство и управленски структури, механизми за комуникация и координация, наставничество, както и правна рамка и политическа подкрепа. Констатациите подчертават съществуващите прак-

тики на сътрудничество, ролята на националните, регионалните и местните институции и ефективността на актуалните политики за поддържане на продуктивни партньорства в областта на организирането на стажове.

Заинтересованите страни изразяват сериозна загриженост относно неравномерното участие на предприятията в програмите за професионално обучение и обучение, като много от тях посочват като пречки пред участието административната сложност, неясните очаквания и финансовите ограничения. Работодателите често се борят с липсата на гъвкавост в образователната система. Освен това, въпреки че правната рамка осигурява здрава основа, нейното прилагане остава непоследователно и за много фирми е трудно да се ориентират в наличните стимули и механизми за подкрепа.

Проучването посочва и предизвикателства в комуникацията и координацията между институциите за ПОО и индустрията. Някои партньорства работят със структурирана отчетност и редовни срещи, докато други разчитат на неформален обмен, което води до разминаване в очакванията. По подобен начин ролята на наставниците в мониторинга на учениците варира, като някои предприятия инвестират в структурирано наставничество, докато други предоставят само минимална подкрепа поради липса на обучение, времеви ограничения или неясни отговорности.

Отговорите на респондентите показват, че за по-нататъшното укрепване на сътрудничеството може да са необходими допълнителни мерки, като например опростени административни процедури, данъчни облекчения и подобрени механизми за финансиране.

Настоящият доклад представя преглед на настоящото състояние по отношение на сътрудничеството в областта на дуалното обучение в България, като идентифицира силните страни, пропуските и възможностите за подобрене. Прозренията, събрани от институциите за ПОО, бизнеса и политиките, предлагат цялостна основа за бъдещи промени на политиката и практически препоръки, насочени към повишаване на ефективността и устойчивостта на партньорствата за провеждане на стажове.

1. Модели на партньорство и структури за управление

До голяма степен българската правна рамка, включително Законът за професионалното образование и обучение и Наредба № 1 от 8 септември 2015 г. за условията и реда за осъществяване на обучение чрез работа, осигурява солидна основа за партньорства в областта на дуалното обучение. Тези документи определят ролите на различните заинтересовани страни, като осигуряват стандартизация и правна защита за всички страни.

Законът за професионалното образование и обучение изисква официални споразумения между институциите за ПОО и работодателите. Тези споразумения структурират сътрудничеството между образователната система и бизнеса. Законът задължава учебните програми да бъдат съобразени с нуждите на индустрията, като насърчава училищата за ПОО да работят в тясно сътрудничество с работодателите. Той също така определя конкретни изисквания към работодателите, участващи в дуалното ПОО, като гарантира, че учениците получават качествено практическо обучение.

В Наредбата за дуалното обучение са определени допълнителни условия. В нея се посочва, че WBL трябва да се основава на писмени споразумения и се разширяват задълженията на работодателите. Те включват осигуряване на учебни помещения, назначаване на наставници и поддържане на безопасни условия на труд. Институциите за ПОО наблюдават подбора на учениците, проследяват напредъка и гарантират качеството на обучението.

Съгласно нормативната уредба партньорствата се установяват чрез писмено заявление от работодател до директора на институцията за ПОО. Това предполага, че предприятията играят активна роля в търсенето на партньорства. Официалните споразумения очертават правата и отговорностите, като осигуряват структуриран подход. Работодателите осигуряват среда за обучение и наставници, училищата управляват теоретичното обучение и координацията, а учениците участват в практическото обучение и в обучението в клас.

Правната рамка подкрепя сътрудничеството между доставчиците на ПОО и предприятията. Официалните споразумения и ясно определените роли насърчават прозрачността и отчетността. Въпреки това резултатите от проучването показват необходимост от подобрене в редица области.

Анализ на проучването:

Отговорите на анкетите, проведени от училищата за ПОО, работодателите и центровете за обучение, показват разнороден опит. Повечето институции за ПОО инициират сътрудничество, макар че малко компании предприемат първата стъпка. Организации, като например търговски камари, понякога оказват съдействие, но ролята им е минимална.

Институциите за ПОО са водещи в дуалното обучение, докато работодателите често играят пасивна роля. Някои предприятия помагат за разработването на учебни програми, но много от тях ограничават ролята си до практиката на работното място.

Официалните договори за партньорство се прилагат, но имат различен резултат. Някои партньорства функционират добре, докато в други липсват ключови подробности, включително стандарти за обучение, финансови отговорности и задължения на работодателя. Респондентите посочват като основен проблем строгите договорни задължения. Много от споразуменията не се адаптират към нуждите на индустрията, което намалява тяхната ефективност.

2. Механизми за комуникация и координация

Съществуващата рамка за учене на работното място осигурява основата за комуникация и координация между институциите за професионално образование и обучение и предприятията. Наредбата за дуалното обучение

ние определя общите очаквания за сътрудничество, като изисква от работодателите да участват в координацията на обучението и в осигуряването на качеството. Назначаването на учител-методист от институциите за професионално образование и обучение, който да поддържа връзка с работодателите и да контролира практическото обучение, подчертава намерението за структурирана комуникация.

В нормативната уредба обаче не се уточняват изрично честотата или естеството на комуникацията между институциите за ПОО и предприятията извън първоначалното споразумение и ролята на учителя-методист. Макар че рамката осигурява солидна основа, в нея липсват подробни насоки за поддържане на активна и постоянна комуникация и координация през целия период на партньорството.

Анализът на данните разкрива различия в начина, по който институциите за ПОО и предприятията комуникират. Някои партньорства имат утвърдени практики за сътрудничество, докато други разчитат на неформален обмен. В повечето случаи училищата за ПОО иницират комуникацията, но отзивчивостта на работодателите се различава значително.

Анализ на проучването:

Основният механизъм за комуникация и координация между институциите за ПОО и предприятията са срещите. Тези срещи често са недостатъчни, за да осигурят ефективно сътрудничество. Проучването подчертава, че за тези предизвикателства допринася липсата на осведоменост на бизнеса за дуалната образователна система. Необходима е по-честа и структурирана комуникация, включително редовно отчитане на напредъка на учениците и механизми за обратна връзка за двете страни.

Ключово предизвикателство, идентифицирано в проучването, е липсата на стандартизирани механизми за измерване на напредъка. Някои училища за ПОО изискват от предприятията официална документация за напредъка на учениците, докато други разчитат на неформална обратна връзка. Работодателите, които участват в планирането на учебните програми и оценяването на учениците, помагат за създаването на обучение, което по-добре съответства на нуждите на пазара на труда. Когато обаче комуникацията е нередовна или непоследователна, координацията страда, което се отразява на цялостната ефективност на програмите за дуално обучение.

За да се подобри комуникацията и координацията, следва да се използват възможностите на съвременните цифрови инструменти, като например онлайн платформи за проследяване на постиженията на учениците и планиране на срещите.

Подобренията следва да се съсредоточат и върху създаването на редовни сесии за обратна връзка между институциите за ПОО и предприятията, на които да се обсъжда практиката на учениците, да се разглеждат предизвикателствата и да се гарантира, че програмата отговаря на нуждите и на двете страни.

3. Наставничество и подкрепа

Фирмите са длъжни да назначат наставници, които да осигурят практическото обучение на учениците на реално работно място. Тези наставници трябва да имат съответната професионална квалификация и опит и да завършат програма за обучение, одобрена от Министерство на образованието и науката. Това гарантира, че наставниците притежават както технически опит, така и педагогически умения, за да ръководят ефективно учениците. Въвеждането на ролята на учител-методист допълнително укрепва връзката между институциите за ПОО и предприятията, като улеснява комуникацията и координацията по отношение на напредъка на учениците и качеството на обучението.

Важността на структурираното наставничество е подчертана в множество документи и насоки за учене на работното място. В тях се изтъква необходимостта от програми за обучение на наставници, които да им предоставят необходимите умения за ефективна подкрепа на учениците. Програмата за обучение на наставници от 2019 г., има за цел да предостави на наставниците основни педагогически и психологически познания, за да подпомагат учениците по време на стажовете им. Тя обхваща планиране и провеждане на обучението, ефективна комуникация и оценяване на учениците. Тази програма обаче не е актуализирана през последните години, което поражда опасения дали тя напълно отговаря на променящите се нужди на предприятията и учениците.

Анализ на проучването:

Резултатите от проучването показват значителни разлики в начина, по който се прилага наставничеството в различните компании. Някои предприятия осигуряват структурирани менторски програми и редовна обратна

връзка, докато други прилагат по-неформален подход с ограничено взаимодействие между наставник и ученик. Няколко респонденти отбелязват, че наставниците понякога нямат официално обучение, като разчитат единствено на професионалния си опит, а не на структурирани насоки. Работодателите съобщават и за предизвикателства, като например ограничения във времето и неясни очаквания, които възпрепятстват способността им да предоставят ефективно наставничество.

Сътрудничеството между институциите за ПОО и предприятията при наблюдението на напредъка на учениците е непоследователно. Някои училища активно си сътрудничат с предприятията чрез посещения на място и дискусии с наставници, докато други разчитат на неформална обратна връзка без системно проследяване. Предприятията често смятат, че училищата не оказват достатъчна подкрепа на наставниците или не се справят с предизвикателствата, които възникват по време на обучението.

Подобряването на наставничеството в дуалното обучение изисква редица промени. Програмата за обучение на наставници трябва да бъде преразгледана и актуализирана, за да отразява актуалните нужди на индустрията и образованието. По-структурирана подкрепа, включваща редовни обучения, постоянни насоки и достъп до ресурси, би подобрила наставничеството. Ясното дефиниране на ролите и очакванията към наставниците в споразуменията с компаниите също би подобрило ефективността на стажовете.

4. Правна рамка и политическа подкрепа за сътрудничеството в областта на практическото обучение

Правната рамка осигурява основата за сътрудничество между институциите за ПОО и предприятията в областта на обучението на работното място. Законът за професионалното образование и обучение, Наредбата за дуалното обучение, Кодексът на труда и различни национални политики определят ролите и отговорностите на заинтересованите страни. Тези нормативни актове налагат сключването на официални споразумения между институциите за ПОО и работодателите, което гарантира структурирано партньорство при провеждането на обучение на работното място. Кодексът на труда определя правния статут на учениците в дуално обучение, като уточнява условията на труд, правата и задълженията,

които играят решаваща роля за осигуряване на защита на учениците и спазване на трудовите стандарти.

Държавната подкрепа за дуалното обучение е чрез национални и регионални политики, като Кодексът на труда допълнително засилва задълженията на работодателите, свързани с условията на труд, възнаграждението и безопасността на учениците. Кодексът определя рамката, в която учениците могат законно да участват в обучение на работното място, като се гарантира спазването на трудовото законодателство. Министерството на образованието и науката играе централна роля в мониторинга на дуалната образователна система, разработването на учебни програми и осигуряването на съответствие със стандартите за обучение.

Участието на местните власти е различно, като някои общини активно подкрепят партньорствата, докато в други липсват специални политики или ресурси за улесняване на сътрудничеството между предприятията и образователните институции.

Анализ на проучването:

В отговорите на респондентите се открояват пропуски в политическата подкрепа, които възпрепятстват участието на бизнеса в дуалната система. Работодателите посочват прекомерните административни изисквания, неясните механизми за финансова подкрепа и липсата на целенасочени стимули като пречки пред участието им. Някои предприятия изразяват загриженост относно строгите договорни задължения, които не позволяват гъвкавост при адаптирането към променящите се нужди на индустрията, както вече беше подчертано по-рано в доклада.

За да се засили сътрудничеството в областта на стажовете, създателите на политики трябва да опростят административните процедури и да подобрят достъпа до финансова подкрепа. По-прозрачните и гъвкави механизми за финансиране, включително преки безвъзмездни средства и данъчни облекчения, биха могли да насърчат по-голямото участие на работодателите. Укрепването на сътрудничеството между националните, регионалните и местните власти би гарантирало ефективното прилагане на политиките и съобразяването им с нуждите на различните сектори.

По-нататъшните усилия следва да се съсредоточат върху актуализирането на регулаторната рамка, за да се отрази настоящата динамика на пазара на труда. Предоставянето на

по-голяма гъвкавост в споразуменията за партньорство и рационализирането на изискванията за отчитане ще улеснят предприятията при участието им в програмите за УРБ. Освен това по-добрата комуникация между създателите на политики, институциите за ПОО и работодателите ще гарантира, че правните и политическите реформи са съобразени с реалностите в отрасъла.

Заклучение

Извършеният преглед на данните от изследването на модела на сътрудничество с бизнеса при организирането на практическо обучение служи за основа при формулиране на конкретни препоръки за неговото усъвършенстване.

Препоръки за подобряване на сътрудничеството с бизнеса в организирането на стажове

1. Предоставяне на възможност за провеждане на онлайн обучение на наставниците, за да се оптимизира времето на наставника извън предприятието.
2. Понастоящем не е позволено обучението на обучители да се извършва от самия работодател, който е най-заинтересован, въпреки че често големите предприятия разполагат със солиден експертен опит за провеждане на обучение.
3. За да се гарантира качеството на предлаганото практическо обучение, е необходимо да се преразгледат критериите, на които трябва да отговаря работодателят, и ролята на базата данни, поддържана от Министерството на икономиката и индустрията.
4. Спешно трябва да се осигури електронно разпространение и достъп до информация за организацията и прилагането на системата за дуално обучение, което ще гарантира прозрачност и видимост на данните и резултатите.
5. Следва да се създадат механизми и стимули за работодателите от малкия и средния бизнес в малките населени места, които

осигуряват реални работни места за учениците в дуалната система на обучение.

6. Необходимо е да се въведат стимули за работодатели, които осигуряват работно място за практическо обучение на лица от уязвими групи.

7. Предоставянето на достъп на бизнеса чрез публично достъпни доклади за анализите на качеството и реализацията на обучените до момента в дуална форма ще повиши доверието към дуалната система.

8. Когато компанията-партньор има офиси в други държави от Европейския съюз следва да се предвиди възможност за включване на стажантите в програми за обмен на опит в чужбина, за да се повишат уменията и способностите в съответната професионална област в межкултурна среда.

Литература

1. Закон за професионалното образование и обучение <https://lex.bg/laws/ldoc/2134673921>
2. Наредба № 1 от 8 септември 2015 г. за условията и реда за осъществяване на обучение чрез работа (дуална система на обучение) <https://www.navet.government.bg/bg/media/naredba-dualno-obuchenie.pdf>
3. Заповед № РД09-997 от 2 април 2019 г. относно обучението на наставници за системата за дуално обучение https://www.navet.government.bg/bg/media/zap997_nastavnitsi.pdf
4. Кодекс на труда <https://lex.bg/laws/ldoc/1594373121>

Silvia Toneva, PhD

E-mail: silviant@uni-sofia.bg

Ivana Karadzhinska, PhD student

Faculty of Management and administration
University of National and World economy

E-mail: ivana.karadzhinska@unwe.bg

АНАЛИЗ НА МАРКЕТИНГОВИ СТРАТЕГИИ ЗА ПОВИШАВАНЕ НА ТЪРГОВСКАТА РЕАЛИЗАЦИЯ НА ПРОДУКТИ СЪС ЗДРАВЕН ХАРАКТЕР В ИНТЕРНЕТ ПРОСТРАНСТВОТО

Стефан Додевски, Румяна Стоянова

ANALYSIS OF MARKETING STRATEGIES FOR ENHANCING THE ONLINE SALES PERFORMANCE OF HEALTH-RELATED PRODUCTS

Stefan Dodevski, Romyana Stoyanova

ABSTRACT: This report examines and analyzes key digital marketing strategies for enhancing the online commercialization of health-related products. It explores consumer behavior, content creation, SEO, social media marketing, influencer collaborations, email campaigns, and paid advertising. Emphasis is placed on the importance of transparency, scientific validation, and ethical communication. Through case studies, the report illustrates effective approaches that improve visibility, trust, and customer engagement in the health product market. The findings support the integration of personalized, content-driven, and technology-based methods as essential tools for success in the digital health commerce landscape. In conclusion, the dominant market position of companies is a result of the consistent implementation of innovative marketing strategies, which support the development of sustainable customer relationships and lead to improved financial performance.

Key words: digital marketing, health-related products, content marketing, social media marketing, email marketing, influencer marketing, AI.

Въведение

В условията на динамично развиваща се дигитална среда и засилено потребителско търсене на продукти със здравна насоченост, онлайн търговията се превръща в стратегически канал за дистрибуция. Повишаването на здравната култура и информираността на потребителите налага прилагането на целенасочени маркетингови стратегии, които съчетават дигитални инструменти с висока степен на персонализация и доверие. В тази нова реалност традиционните рекламни методи се оказват недостатъчни и се налага разработване на специализирани дигитални стратегии.

Целта на настоящото проучване е да анализира основните дигитални маркетингови стратегии, насочени към повишаване на онлайн търговската реализация на продукти със здравен характер.

1. Характеристика на продуктите със здравен характер

Продуктите със здравен характер обхващат широка гама от стоки, насочени към

подобряване, поддържане или възстановяване на човешкото здраве. Те включват хранителни добавки, витамини и минерали, натурални и био продукти, медицински изделия, козметика с лечебни свойства и др. Потребителите проявяват засилен интерес към състава и произхода на тези продукти, като особено внимание се обръща на качеството, ефективността и безопасността. Необходимостта от изграждане на доверие към марката и високото значение на експертното мнение, както и законовите регулации в областта на рекламата, поставят тези продукти в особена маркетингова категория.

Общи характеристики на тези продукти са: повишена чувствителност на потребителите към състава и произхода, необходимост от изграждане на доверие към марката, силно влияние на експертното мнение (лекари, фармацевти, инфлуенсъри с авторитет), наличие на регулаторни изисквания и ограничения в рекламата [1], [2], [5]. Продуктите често се възприемат като инвестиция в дългосрочното здраве и качество на живот. Това налага маркетинговите послания да бъдат изградени върху прозрачност, обосновани твърдения и участие на специалисти в комуникационните

кампании. Брандовете трябва да предоставят достъпна информация относно клинични изпитвания, сертификати за качество и стандарти за безопасност, за да изградят доверие и лоялност при потребителите.

2. Онлайн потребителско поведение и здравни продукти

Поведението на онлайн потребителите при закупуване на продукти със здравен характер се характеризира с високо ниво на проучване преди покупка. Критериите, които потребителите поставят при избор, включват яснота на информацията, наличието на препоръки, експертни мнения и доказателства за ефективност [3], [4]. От съществено значение е и потребителското преживяване при онлайн пазаруване – навигация, бързина на зареждане на сайта, лесна поръчка и сигурни методи на плащане. Доверието се изгражда чрез безупречно обслужване, ясно посочени условия за доставка и връщане, както и своевременна комуникация. Най-често използвани източници на информация са: уебсайтове на производители и търговци, онлайн аптеки и платформи за електронна търговия, форуми, блогове и социални мрежи, мнения и оценки от други потребители [4]. Потребителите търсят прозрачност, доказателства за ефективност и безопасност, както и лесен достъп до информация за продукта. Брандовете, които предоставят подробна, научно обоснована и достъпно поднесена информация, печелят по-висока степен на доверие.

3. Основни дигитални маркетингови стратегии

3.1. Съдържателен маркетинг (Content Marketing)

Съдържателният маркетинг е сред водещите стратегии, тъй като осигурява добавена

стойност чрез образователни материали, които ангажират потребителя и го превръщат в лоялен клиент. В основата на доброто съдържание стои силното заглавие – такова, което не само привлича вниманието, но и отговаря на конкретни въпроси или проблеми на потребителите. Заглавията, съдържащи ключови думи и насочени към реални нужди, подобряват и видимостта в търсачките. Визуалното оформление също играе съществена роля за задържане на вниманието. Използването на изображения, инфографики и особено видеа, които показват продукта в реална употреба, допринася за по-висока ангажираност и по-добро разбиране от страна на аудиторията. Съдържанието придобива по-голяма стойност, когато е представено с авторитет – подписано от специалист и подкрепено с линкове към научни източници. Това изгражда доверие, особено в сферата на здравето, където потребителите търсят надеждна информация. Призивът към действие трябва да бъде ясен, ненаатрапчив, но достатъчно убедителен, за да насочи потребителя към следващата стъпка – независимо дали това е прочитане на още информация или крайна покупка. Накрая, включването на подкаст съдържание дава допълнителна стойност, като предоставя експертни мнения или клиентски преживявания в достъпен и доверен аудио формат [5]. Подобни формати изграждат емоционална връзка и позволяват по-дълбоко ангажиране с бранда. Компаниите създават блогове, видеа и подкасти, в които обясняват ползите от продуктите си в контекста на по-доброто здраве.

На таблица 1 са обобщени основните характеристики на добри практики в съдържателния маркетинг за здравни продукти.

Таблица 1. Добри практики в съдържателния маркетинг за здравни продукти

Елемент на съдържанието	Добра практика	Пример
Заглавие	Въпрос, решаващ проблем, ключови думи	„Как да засилим имунитета естествено?“
Визуално оформление	Инфографики, снимки с високо качество, видео	Видео с показване на продукт в реална употреба
Авторитет	Подписано от специалист, линк към проучване	„д-р Касабие – диетолог“ + линк
Призив към действие (СТА)	Ясно, ненаатрапчиво	„Научи повече“, „Поръчай сега с 10% отстъпка“, „Гребни офертата“
Подкаст	Интервю с експерт или клиент, фокус върху решение на проблем	„Здравето говори“ – разговор за детокс програма

3.2. Оптимизация за търсачки (SEO)

Продуктите със здравен характер често се търсят чрез конкретни ключови думи (например „витамин D при дефицит“ или „натурална паста за зъби“). Оптимизирането на съдържанието, мета описанията и структурата на сайта е от съществено значение за повишаване на видимостта и трафика. SEO оптимизацията е силен инструмент за постигане на устойчив органичен трафик и изграждане на доверие при потребителите, но изисква продължителна работа и експертно знание [6].

3.3. Маркетинг чрез социални мрежи

Социалните платформи като Facebook, Instagram, YouTube и TikTok позволяват насочване към специфични аудитории. Чрез инфлуенсър маркетинг, брандовете могат да достигнат до широк кръг от потребители с персонализирани послания и препоръки. Кратки видеа тип „преди и след“, направени от реални потребители или инфлуенсери, често предизвикват силна ангажираност и повишават доверието към продукта. Предоставят възможност за визуално въздействаща комуникация и точен таргетинг, като същевременно поддържат висока ангажираност. Въпреки това, изискват постоянна активност и крият риск от разпространение на недостоверна информация [7].

3.4. Имейл маркетинг

Имейл кампаниите, включващи полезна информация, промоции и нови продукти, допринасят за изграждането на дългосрочни отношения с клиентите. Автоматизирани поредици (drip campaigns) позволяват поддържане на интерес и лоялност. Позволява персонализиран подход и изграждане на дългосрочни взаимоотношения с клиента, но може да загуби ефективност при лошо таргетиране или да бъде възприет като спам [8].

3.5. PPC реклама и ремаркетинг

Платените рекламни кампании чрез Google Ads и социални мрежи предоставят възможност за бързо и ефективно достигане до таргетирани потребители. Те осигуряват бързи, лесно измерими резултати и позволяват оптимизация в реално време. Въпреки това, тези кампании могат да изискват значителни инвестиции, особено в условия на силна конкуренция при определени ключови думи и таргет групи.

Ремаркетингът представлява ефективен инструмент в платения дигитален маркетинг, който позволява насочване на реклами към потребители, вече проявили интерес към конкретни продукти или страници. Тази стратегия повишава шансовете за конверсия, като поддържа интереса на аудиторията и я насърчава към завършване на покупката.

На таблица 2 са представени предимствата и недостатъците на различните видове маркетингови стратегии.

Таблица 2: Сравнение на маркетингови стратегии при продажба на здравни продукти в интернет пространството

Маркетингова стратегия	Предимства	Недостатъци
SEO оптимизация	Устойчив трафик, висока достоверност на резултатите	Изисква време и експертизъм
Социални мрежи	Висока ангажираност, визуално въздействие, точен таргетинг	Потенциал за дезинформация, изисква постоянна активност
Имейл маркетинг	Персонализирана комуникация, лоялност	Риск от попадане в спам, ниска ефективност при слаба сегментация
PPC реклама	Бързи резултати, измеримост	Висока цена при конкурентни ключови думи
Инфлуенсър маркетинг	Социално доверие, натурално представяне	Трудна преценка за ефективност, етични рискове

4. Доверие и етика в дигиталния маркетинг на здравни продукти

Изграждането на доверие е критичен фактор за успех при продажбата на здравни

продукти в онлайн среда. За постигането на това е необходимо:

- предоставяне на научнообоснована информация и препратки към клинични изследвания;

- ясно обозначавање на противопоказания и инструкции за употреба;
- съобразяване със законовите разпоредби относно рекламата на здравни продукти;
- наличие на прозрачна политика за защита на личните данни.

Публичността, прозрачността и отговорното представяне на информацията са основополагащи принципи в етичния дигитален маркетинг. Брандовете следва да предоставят доказателства в подкрепа на своите твърдения, включително научни публикации, сертификати, клинични изпитвания и мнения на медицински специалисти. Етичният подход също така изисква яснота относно противопоказания, възможни странични ефекти и ограничения в употребата на продуктите. Спазването на нормативната уредба, свързана с реклама на здравни продукти, е от ключово значение. Компаниите, които демонстрират социална отговорност и подкрепят здравни инициативи, печелят допълнително доверие [1], [2], [3], [4].

5. Казуси и добри практики

В практиката съществуват редица успешни примери за интегрирани маркетингови стратегии. Компании, които комбинират онлайн съдържание с експертно мнение, създават сериозно конкурентно предимство. Инвестициите в обучителни уебинари, чатове на живо с лекари и фармацевти, както и предоставянето на персонализирани препоръки, значително повишават доверието на потребителите. Други добри практики включват използването на технологии за проследяване на потребителското поведение и адаптиране на съдържанието спрямо индивидуалните нужди на аудиторията [2], [5], [11].

Брандовете, които интегрират изкуствен интелект в обслужването, като чатботове и системи за препоръки, демонстрират иновационен подход и постигат високи нива на удовлетвореност сред клиентите. Отличен пример в тази насока е компанията **Tata 1mg** – водеща онлайн аптека в Индия. Предизвикателство пред компанията е било да подобри обслужването на клиентите, като предоставя бързи и точни отговори на техните запитвания, особено в контекста на чувствителна здравна информация. Като решение, компанията разработва собствен AI чатбот, интегриран със Sendbird Chat, който автоматично предоставя на клиентите опции за избор, за да разбере тяхната нужда и да предложи незабавен отговор

чрез самообслужване. Ако чатботът не може да отговори на запитването, разговорът се пренасочва към жив агент в същия чат канал [9], [10].

Постигнати са били следните резултати:

- **70% задържане на клиенти:** **Tata 1mg** постига 70% задържане на клиентите, което е значително над средното за индустрията [9].

- **600% увеличение на ангажираността:** През последната година компанията отчита 600% ръст в ангажираността на потребителите и изтеглянията на приложението [10].

- **65.7% ръст на приходите:** През финансовата година 2022 г. приходите на **Tata 1mg** нарастват с 65.7%, достигайки 222.10 крора INR [10].

Тези резултати подчертават ефективността на интеграцията на AI чатбота в подобряване на клиентското обслужване и бизнес резултатите на **Tata 1mg**.

Процесът на онлайн покупка на здравни продукти е последната стъпка, която в значителна степен зависи от достъпа до надеждни и разнообразни информационни канали, които играят ключова роля в изграждането на потребителско доверие и осведоменост. Чрез тези източници купувачите получават информация относно състава, ефективността и безопасността на продуктите, което е особено важно при стоки, свързани със здравето.

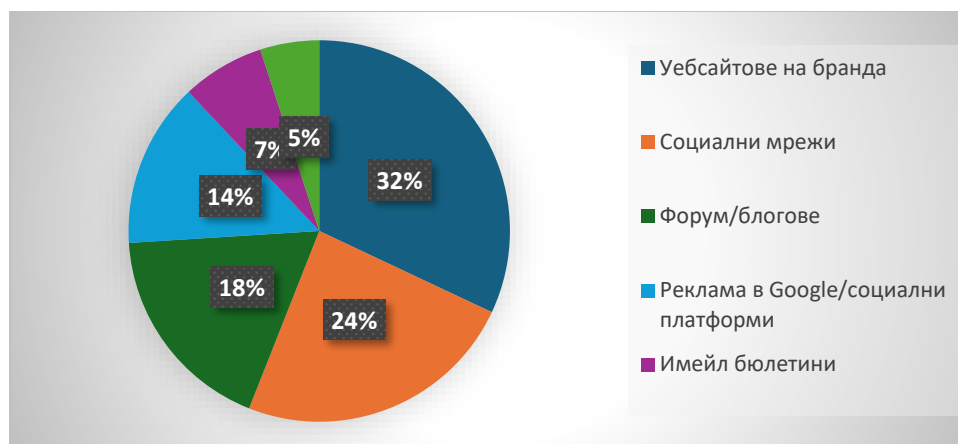
Добре структурираната и достоверна информация, представена чрез подходящи комуникационни канали, е в основата на успешните маркетингови стратегии в дигитална среда. Тя подпомага потребителя при вземането на информирано решение, като същевременно изгражда дългосрочни взаимоотношения между марката и клиента [12], [13], [14].

Според проучването “Global Digital Health Market Size 2020–2028”, най-голямо значение за потребителите имат уебсайтовете на марките, които предоставят надеждна и изчерпателна информация за продуктите и услугите си (виж фигура 1). Социалните мрежи също играят важна роля, тъй като позволяват взаимодействие и обмен на мнения между потребителите. Форумите и блоговете допринасят чрез споделяне на лични отзиви, които обогатяват дигиталното съдържание с личен опит и засилват доверието в продуктите.

От друга страна, рекламата чрез Google и социалните медии оказва положително влияние, но в по-ограничена степен. Имейл

бюлетините могат да бъдат ефективни, но тяхната резултатност зависи от добре проведена сегментация. От особена важност е информационният канал да бъде не само надежден, но

и лесен за достъп, за да окаже реално въздействие върху потребителското решение за покупка [6].

Фиг. 1. Канали за информираност при онлайн покупка на здравни продукти (Данни от проучване, „Global Digital Health Market Size 2020–2028“).

6. Тенденции в дигиталния маркетинг на здравни продукти

С развитието на технологиите и променящите се потребителски навици, маркетингът на здравни продукти в интернет пространството също претърпява трансформация. Някои от основните тенденции, които се очаква да определят бъдещето на този сектор, включват:

6.1. Изкуствен интелект и автоматизация

Все по-широкото използване на AI технологии позволява създаване на персонализирани маркетингови съобщения, автоматичен анализ на поведението на потребителите и прогнозиране на нуждите им. Интелигентните чатботи не само отговарят на въпроси, но и дават препоръки, базирани на здравни данни, което значително подобрява потребителското изживяване.

6.2. Умни устройства и носима електроника

Интеграцията на маркетинга с данни от смарт часовници и фитнес тракери отваря възможности за персонализирани кампании – например, напомняния за добавки при установена липса на физическа активност или лош сън.

6.3. Видео съдържание и кратки формати

Кратки видеа във формата на Reels, TikTok и YouTube Shorts ще продължат да бъдат водещи в комуникацията със здравна насоченост. Те позволяват визуално демонстриране на

продукта, представяне на резултати и потребителски истории в динамичен формат.

6.4. Влияние на микроинфлуенсъри и наноинфлуенсъри

Потребителите все повече се доверяват на личности със специфично, нишово влияние. За здравните продукти това означава работа с нутриционисти, фитнес треньори или дори пациенти, които споделят личен опит.

6.5. Повишена прозрачност и ангажираност с устойчивост

Потребителите на здравни продукти вече не се интересуват само от ефективност, но и от произход, устойчиво производство, биоразградими опаковки и етични практики. Брандовете, които показват прозрачност и социална отговорност, печелят дългосрочно доверие.

6.6. Гласово търсене и нови SEO практики

С нарастването на използването на виртуални асистенти като Alexa, Siri и Google Assistant, се появява нужда от адаптиране на съдържанието за гласово търсене. Това предполага използване на разговорен език и точни отговори на конкретни здравни въпроси.

Препоръки

За успешна реализация на продукти със здравен характер в интернет пространството е необходимо прилагането на интегрирани

маркетингови стратегии, които съчетават технологични решения, съдържателна стойност и етична отговорност. Компаниите, опериращи на дигиталния пазар за здравни продукти, следва да възприемат цялостен стратегически подход, който съчетава съдържание, технологии и етика. Качественото съдържание, добрата оптимизация за търсачки и активното присъствие в социалните мрежи са от съществено значение за ефективното позициониране на здравни продукти онлайн. Персонализираната комуникация и автоматизацията на маркетинговите процеси не само повишават ефективността, но и спомагат за изграждането на потребителска лоялност. Същевременно, спазването на законовите изисквания – особено в областта на рекламата – е от критично значение, като трябва да се гарантира прозрачност и защита на личните данни.

За постигането на тези цели, следва да бъдат предприети следните стъпки:

- **Инвестиране в качествено съдържание и SEO**, което ще повиши видимостта на продуктите и ще доведе до по-добри резултати в търсачките.

- **Активно присъствие в социалните мрежи**, като е важно да се обръща внимание на партньорства с инфлуенсъри, които могат да увеличат доверието и ангажираността на потребителите.

- **Прилагане на автоматизирани инструменти за персонализирана комуникация**, които ще подобрят взаимодействието с клиентите и ще увеличат лоялността им.

- **Редовно проследяване на ключови показатели**, като степен на конверсия, CTR (Click Through Rate – честота на кликуване) и потребителски отзиви, за оптимизиране на кампаниите.

- **Спазване на етичните и законовите норми в рекламата на здравни продукти**, като гарантиране на прозрачност и защита на личните данни.

В динамичната дигитална среда компаниите трябва да демонстрират висока адаптивност към новите технологии и променящото се потребителско поведение, за да останат конкурентоспособни и да отговарят адекватно на нарастващите очаквания на потребителите.

Заклучение

Онлайн средата предоставя уникални възможности за достигане до информирани и заинтересовани крайни потребители на здравни

продукти. Възможностите за използване на изкуствен интелект, персонализирано съдържание и социални мрежи, като основни канали за комуникация, ще продължат да нарастват, предоставяйки нови отворени врати за брандовете в здравния сектор. Наблюдава се тенденция на нарастващо значение на информираността и образованието, които могат да подпомогнат покупките на продукти със здравен характер, като същевременно се изграждат дълготрайни отношения с потребителите. Компаниите, които успешно прилагат иновативни и отговорни маркетингови стратегии, могат не само да увеличат своите продажби, но и да изградят устойчиво доверие и лоялност сред клиентите си, отличаващи се от останалите конкуренти. За да се възползват пълноценно от тези възможности, компаниите следва да демонстрират висока степен на адаптивност към новите технологии и динамично променящото се потребителско поведение, като по този начин гарантират своята дългосрочна конкурентоспособност в дигиталната здравна екосистема.

Литература

1. Найденова, Ж. 2024. Електронната търговия в България. Тенденции. София: Bianex. <https://bianex.bg.com/index.php/s/WXdbtWRjcjywpPH?dir=/&openfile=true>
2. Parkinson, J., & Davey, J. 2023. The importance of health marketing and a research agenda. *Health Marketing Quarterly*, 40(4), 347–351. <https://doi.org/10.1080/07359683.2024.2271780>
3. Ang, J.Y., Ooi, G.S., Abd.Aziz, F., et al. 2023. Risk-taking in consumers' online purchases of health supplements and natural products: a grounded theory approach. *Journal of Pharm Policy and Pract.*, 16, 134. <https://doi.org/10.1186/s40545-023-00645-x>
4. *Think with Google*. 2017. *Path to Purchase: Over the Counter*, 19-25. https://www.thinkwithgoogle.com/qs/document/s/6109/Path_to_Purchase_Healthcare.pdf
5. Vinerean, S. 2017. Content marketing strategy: definition, objectives and tactics. *Expert Journal of Marketing*, 5(2), 92-98. <https://www.zbw.eu/econis-archiv/bitstream/11159/1982/1/1024921999.pdf>
6. O'Neill, S., & Curran, K. 2011. The Core Aspects of Search Engine Optimisation Necessary to Move up the Ranking. *International Journal of*

Applied and Computational Intelligence (IJACI), 3, 62-70. <https://doi.org/10.4018/jaci.2011100105>

7. Statista. 2024. *Global Digital Health Market Size 2020–2028*. <https://www.statista.com/statistics/1092869/global-digital-health-market-size/>

8. Chen, Y.-H., & Lin, Y.-Q. 2012. Email marketing management strategies in e-commerce. *International Journal of e-Education, e-Business, e-Management and e-Learning*, 2(3), 232–235. <https://www.ijeeeee.org/Papers/116-CZ02024.pdf>

9. *Img Success Strategy*. <https://www.productmonk.io/p/1mg-success-strategy>

10. *Tata 1mg Case Study*. <https://www.leadpreneurs.in/news-1/tata-1mg-case-study>

11. Dewhurst, T. 2005. Brand strategy and integrated marketing communication (IMC): A case study of Player's Cigarette Brand Marketing. *Journal of Advertising*, 34(4), 81–92.

12. Jones, L., & Chilya, N. 2014. The influence of website content on the purchase of pharmaceutical health products. *Mediterranean Journal of Social Sciences*, 5(25), 128. <https://www.richtmann.org/journal/index.php/mjs/article/view/5356>

13. Holtgräfe, C., & Zentes, J. 2012. Multifaceted determinants of online non-prescription drug information seeking and the

impact on consumers' use of purchase channels. *Health Informatics Journal*, 18(3), 167–180. <https://doi.org/10.1177/1460458212439487>

14. Ward, M.R., & Morganosky, M. 2002. Consumer acquisition of product information and subsequent purchase channel decisions. In M. R. Baye (Ed.), *The Economics of the Internet and E-commerce* (Advances in Applied Microeconomics, Vol. 11, pp. 231–255). Emerald Group Publishing Limited. [https://doi.org/10.1016/S0278-0984\(02\)11034-0](https://doi.org/10.1016/S0278-0984(02)11034-0)

Стефан Додевски - докторант
Медицински университет – Пловдив
Катедра Здравен мениджмънт и икономика
на здравеопазването
Бул. Васил Априлов 15а
Гр. Пловдив – 4002
e-mail: d.stefan@abv.bg

Доц. Румяна Стоянова, дм
Медицински университет – Пловдив
Катедра Здравен мениджмънт и икономика
на здравеопазването
Бул. Васил Априлов 15а
Гр. Пловдив – 4002
e-mail: rumyana.stoyanova@mu-plovdiv.bg

ПАТЕНТНАТА АКТИВНОСТ В Р. БЪЛГАРИЯ: ПАТЕНТНО БАЗИРАН АНАЛИЗ

Венцислава Николова-Минкова

PATENT ACTIVITY IN THE REPUBLIC OF BULGARIA – A PATENT LANDSCAPE ANALYSIS

Ventsislava Nikolova-Minkova

ABSTRACT: *The potential for technological development of a nation largely depends on the capacity of inventors and researchers to embody their knowledge in the creation of innovative products and technologies. In this regard, we aim to establish the development of patent activity in the Republic of Bulgaria, using patent statistics as an indicator of the result of the creative and innovative activity of the participants in the innovation process. The object of research is the technological development in the Republic of Bulgaria. The subject of the study is the patent activity of applicants and patent holders in the Republic of Bulgaria, which indicates the degree and directions of technological development. By applying patent landscape analysis (PLA), we examined 61,925 patent documents and 52,959 single patent families in the period January 1, 1970 – December 31, 2024, obtained through the Lens database. As a result of the patent analysis, we highlight the leading technological areas and areas in which we establish the highest concentration of rights, as well as the patents that report the highest citation among other patent documents.*

Key words: patent landscape analysis, patent activity, patent.

Introduction

The fields of human knowledge have expanded enormously in recent decades using new technological possibilities in scientific research. Of course, technological innovations themselves are also the result of research developments, which mediates the relationship between innovation and expanding the boundaries of human knowledge.

A person's continuous pursuit of development is the driving force of the research activities of individuals and organizations, but the potential for technological development of a nation largely depends on the capacity of inventors to embody their knowledge in the creation of innovative products and technologies. In this regard, we set ourselves *the goal* to establish the development of patent activity in the Republic of Bulgaria, using patent statistics as an indicator of the result of the creative and innovative activity of the participants in the innovation process.

The object of research is the technological development in the Republic of Bulgaria.

The subject of the study is the patent activity of applicants and patent holders in the Republic of Bulgaria, which indicates the degree and directions of technological development.

To achieve this goal, we will perform the following within the study:

1. We define the essence and scope of application of patent statistics.
2. We analyze the data on patent statistics in the period January 1, 1970 – December 31, 2024.
3. We derive the leading technological areas and classification codes according to the International Patent Classification (IPC), in which the largest number of patent documents are concentrated.
4. We analyze the currently active patent documents issued in the period 2005-2024.
5. We analyze the leading applicants and inventors with the most significant participation in the innovation process.
6. We derive the leading technological areas and classification codes according to the IPC, in which the largest number of patent documents are concentrated.
7. We provide information about the most frequently cited patent documents.

The restriction introduced in this paper is about the source of the data used – the patent information database The Lens. Data on all applications and patents for inventions filed and issued on the territory of the Republic of Bulgaria are extracted from it.

The contribution of the study is to outline the historical development of patent activity in the Republic of Bulgaria and to identify the priority areas for technological development in the period of analysis.

Literature review

Patent statistics are a powerful tool in modern analysis. Patents are protective documents granted by a specific national or international patent office in assurance that the invention for which protection is sought meets the requirements set by the relevant legislation. Legal protection is granted to inventions that are the latest achievements of innovative creativity in a certain technological field and meet the criteria for patentability, namely novelty, industrial applicability, and inventive step. The novelty as a requirement for patentability of inventions ensures that the patent documentation that is issued in the patenting process contains information about all significantly improved or uniquely new technological solutions at a particular time. This information, falling within the scope of patent statistics, is a rich collection of data for analysis and provides a wide range of areas for research and preparation of forecasts for the future technological development of individual technological areas or directions, economic sectors, or, as in the case of the present study, the development of patent activity in a particular country.

An additional stimulus for researchers, which is also an impetus for the development of research based on patent statistics, is the digitalization process, which has provided access to online patent databases containing information on millions of patent documents.

The above, along with the use of new methods for searching and processing patent statistics, has greatly expanded the scope of opportunities for patent analysis and its application in various fields of scientific, research and management activities.

One of the methods of patent analysis – *patent landscape analysis (PLA)* has been widely used in the last two decades. The method applies a retrospective approach, as it is based on secondary information from already published patent documents. At the same time, since in most cases recent technologies are protected before they are embodied in innovative products, patent documents are also an early indicator of upcoming technological innovations (van Rijn, & Timmis, 2023).

For the purposes of this study, we adopt the definition derived from Bubela et al., according to which: „*A landscape is an analysis of the relationships between multiple sets of indicators or of those indicators measured against temporal, technical or spatial dimensions. Indicators might include scientific articles, patents, clinical or field trials, regulatory approvals, and actors or institutions. Additional analyses can represent network connections or the density of clusters of scientific or technological fields.*“ (Bubela, Gold, Graff, Cahoy, Nicol, & Castle, 2013, p.202) The broad scope of that definition expresses the possibilities of using patent statistics to conduct patent analyses of various natures, from the quantitative analysis of the number of patent documents to the preparation of complex patent analyses of specific technological areas (Heines, 2010) or the creation of patent citation networks (Oxley, 2009).

The possibilities for applying PLA were considered by Lai, Lin, Chang, & Hsu (2007), who systematized the trends identified in 24 years of research. Bubela et al. outline the areas in which patent analysis can be applied, defining a range of problems and the possibilities for solving them with the help of PLA, and proposing a methodology for its implementation. An extensive review of the specialized literature exploring the possibilities of PLA application was also conducted by Grant, Van den Hof, & Gold (2014). They further develop the approach of Lai, Lin, Chang, & Hsu (2007) by finding that while certain methodological norms apply to conducting PLA, they are not universal, and there are limitations to patent data that researchers must comply with. More recently, van Rijn, & Timmis (2023) develop basic guidelines for conducting patent landscape analysis using the online database Espacenet, and Smith, Arshad, Trippe, Collins, Brindley, & Carr (2018) summarize the minimum required elements that a scientific development applying PLA should contain.

In summary, for the purposes of this paper, we assume that the guidelines for implementing PLA are, but are not limited to, identifying:

- technologies in which the greatest inventive capacity is concentrated.
- the development of a specific technological area or direction.
- the regions/countries where specific technologies are most widely used.
- the most significant patents for a certain period or at a certain date.
- the source of patent activity.

- links and citations between patent documents and others.

Data and methodology

This study is based on the patent landscape study approach (van Rijn, & Timmis, 2023; Grant, Van den Hof, & Gold, 2014; Trippe, 2015). Through it, we can identify not only the current trends in technological development, but also the main participants and innovators in Bulgaria. The data obtained through the patent landscape study approach indicate both the technological areas with a high concentration of patent rights and the existing areas with low innovation activity, which represents an investment opportunity.

To conduct patent landscape analysis, we use data from The Lens. After applying an online search conducted in April 2025, we examined 61,925 patent documents and 52,959 single patent

families issued between January 01, 1970, and December 31, 2024.

To present the results of the analysis, we use:

- *Graphical method* to illustrate the studied indicators and to reveal the dynamics and trends in their development.
- *A comparative method* to compare the patent activity conducted in the Republic of Bulgaria based on quantitative data during the analyzed period, as well as to identify the proportions of the leading technological areas and directions.

Results

1. Patent activity in the period 1970 -2024

For the period January 1, 1970 – December 31, 2024, 61,925 patent documents were issued, the dynamics of patent activity for which are presented in Figure 1.

Source: The Lens Database

Fig. 1. Dynamics of the total number of patent documents issued in the period 1970 – 2024

The graph clearly outlines the intensity of patent activity characteristic of the beginning of the analyzed period and the established decline at the end of the period, which underlines the strong dynamics in the issued documents. In 1971, the lowest number of patent documents was reported ($n=5$), and the highest number was in 1975 ($n=2,395$). Of course, we must also consider the fact that during the period falling within the scope of the study, the Bulgarian national legislation was changed with the adoption of the modern Patents Law of 1993. and its last amendment by State Gazette No. 102 of 8 December 2023. Until 1993, the Inventions and Rationalizations Act of 1969 and the Decree on Cost-Effective Proposals, adopted in 1974 г., were in force.

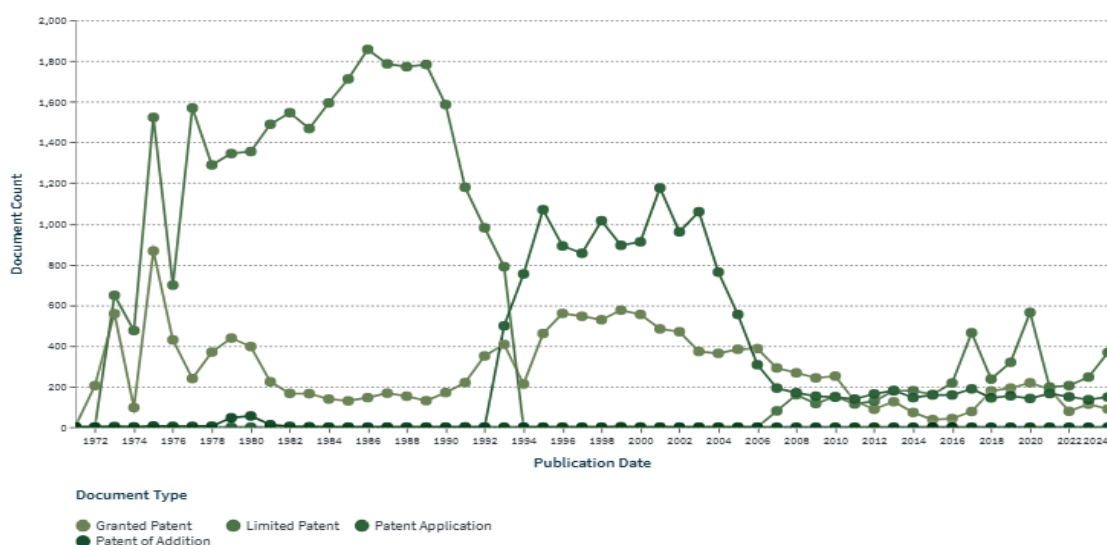
More detailed information on the type of patent documents granted can be obtained from Figure 2. For the entire period studied, 14,530 applications were filed, 14,724 inventions were patented, 32,528 limited patents and 143 additional patents were granted.

The graph allows us to highlight the so-called “limited patents.” According to The Lens database, these are patents restricted based on numerous factors and limitations in the scope of their protection. These patents include the so-called. “Copyright certificates” provided to Bulgarian inventors under the Inventions and Rationalizations Act, which was in force in the period until 1993. Their total number from 1970 to 1994 was 28,447.

Limited patents have also been granted since 2006 ($n=4,089$), and they refer to registered utility

models which, after the amendment of the Patents Act 1993, renamed in 2006 to the Law of Patents

and Utility Model Registration, are protected by a registration certificate.

Source: The Lens Database

Fig. 2. Dynamics of patent documents issued in the period 1970 – 2024

Since 1993, after the adoption of the new Law on Patents, the filing of patent applications under the new legislation has started, and by 1995 an increase of 46.59% has been reported on average. The next few years until 2003 saw periods of increase and decrease in activity, with the highest number of patent applications filed in 2001 ($n=1,176$). Since 2003, there has been a sharp decline, the lowest expression of which was in 2011, when 138 patent applications were filed. Since 2011, patent activity has normalized and ranged from 135 to 188 patent applications per year.

The patents granted during the research period (1970–2024) are a total of 14,724, with an average annual change of 93.94%. Figure 2 clearly shows the strong activity at the beginning of the period, when in 1973 ($n=558$) and in 1975 ($n=866$) were granted the highest number of patents on an annual basis. Prerequisites for high activity can be found in the desire of inventors to protect their inventions under the texts of the Paris Convention for the Protection of Industrial Property, which guarantees them exclusive rights over the patented invention, in contrast to the Law on Inventions and Rationalizations adopted in 1969, according to which the exclusive right over the invention belongs to the state. Later, from 1978 to 1980, we again saw growth, on average by 21.17% per year, after which the number of patents granted normalized and by 1992 ranged from 129 to 223 patents. Growth in the number of patent grants has been observed again since 1995 (116.98% compared to

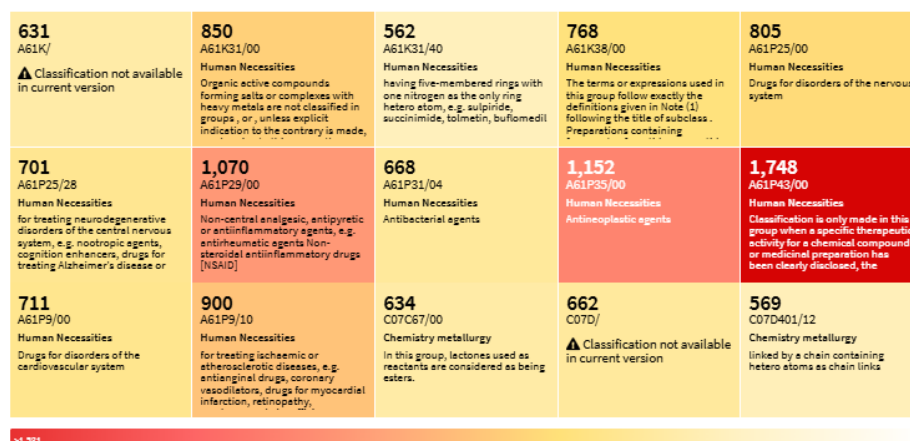
1994), which has gradually decreased, most strongly in the years after the World Economic Crisis. From 1995 to the end of 2024, the average annual change in the issued security documents is an increase of 4.61%.

Of interest to the present development are also the technological directions and classification codes under the IPC, to which the patent activity of patent applicants and patent holders is directed (see Figure 3).

In the analyzed patent documents ($n=61,925$), the most common patents are in Section *A Human Necessities*, Class *A61, Medical or veterinary science; Hygiene* as follows:

- Subclass *A61P Specific therapeutic activity of chemical compounds or medicinal preparations*, main group *A61P43/00 Drugs for specific purposes, not provided for in groups A61P1/00–A61P41/00* ($n=1,748$), followed by main group *A61P35/00 Antineoplastic agents* ($n=1,152$) and main group *A61P29/00 Non-central analgesic, antipyretic or antiinflammatory agents, e.g. antirheumatic agents; Non-steroidal anti-inflammatory drugs* ($n=1,070$). In separate groups of subclasses *A61P*, other patent documents have been issued in addition to the above, the total number of which is 3,785.

- Subclass *A61K Preparations for medical, dental or toiletry purposes* is present with four separate groups in the most frequently specified classes under the IPC, the total number of which is 2,811 documents.

Source: The Lens Database

Fig. 3. Top 10 IPC Classification Codes 1970 – 2024

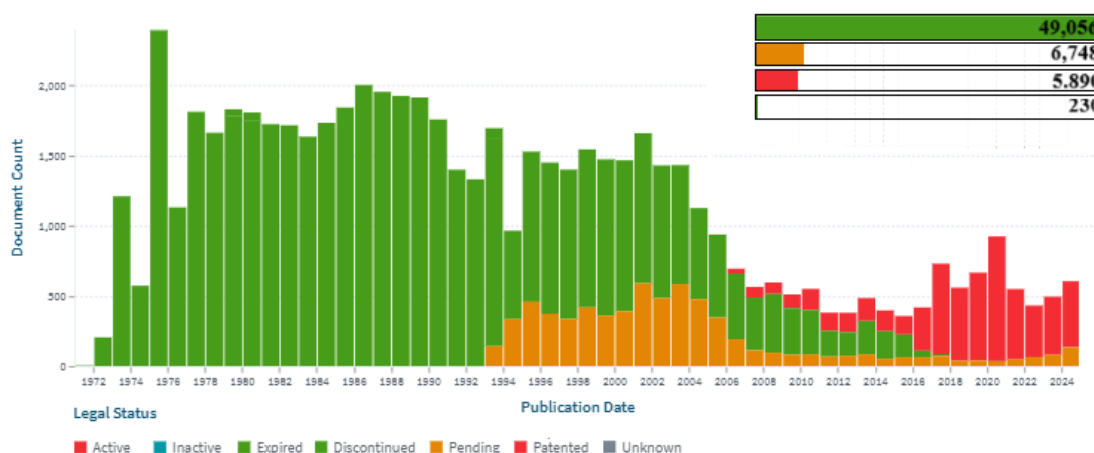
Another direction in which the inventive activity is developing is section *C Chemistry; Metallurgy*; class *C07 Organic Chemistry*:

- Subclass *C07D Heterocyclic compounds (macromolecular compounds C08)* (n=662).
- Sub-group *C07D401/12 Heterocyclic compounds containing two or more hetero rings, having nitrogen atoms as the only ring hetero atoms, at least one ring being a six-membered ring*

with only one nitrogen atom – linked by a chain containing hetero atoms as chain links (n=569).

- Main group *C07C67/00 Preparation of carboxylic acid esters* (n=634).

A summary of all patent documents issued according to legal status to date (April 2025) is presented in Figure 4.

Source: The Lens Database

Fig. 4. Legal status of patent documents as of April 2025 (issued in the period 1970 – 2024)

The largest number of patent documents are expired invention rights (n=49,056), while the still active invention rights are 5,890.

Based on the patent activity for the period 1970-2024, in the subsequent analysis we focus on the patent documents currently in force.

2. Patent analysis of the currently valid rights to inventions

Information on the dynamics of patent applications (n=1585) and granted patents (n=1602) for inventions that are still legally protected is shown in Figure 5.

Source: The Lens Database

Fig. 5. Dynamics of the applications filed for granted patents as of April 2025

Limiting this analysis to patent documents where the legal protection of inventions is still in force, we find a stable growth in application activity from 2005 to 2021 (a decline in this period was reported from 2008 to 2010 because of the global economic crisis). This reflects the inventive capacity of applicants to transform acquired knowledge into innovative products and economic benefits. At the end of the period from 2021 to 2024, we observe a decrease in the number of applications submitted, which we associate with

the COVID-19 pandemic and the sharp deterioration of the business climate not only in Bulgaria, but also globally.

In contrast to the application activity in Bulgaria in the last 20 years, which has been stable and positive until 2021, we report a highly dynamic environment in the granted patents, which we explain by the fact that not every application has received a positive opinion from the patent examination. The general trends we find are a period of growth from 2005 to 2010 with an average annual rate of 277.34%, followed by a decline until 2015, with an average annual rate of 16.25%. From 2015 to 2020, we again report growth, the strongest expression of which is in 2018 compared to 2017 (140.54%), followed by a decrease in the number of patents issued by the end of 2024, on average by 12.08% per year.

Focusing our attention on the source of patent activity (see Figure 6), we find that of all the patents currently in force, Dobromir Alexandrov (n=119) has the largest number of applications filed, followed by the Institute of Robotics at the Bulgarian Academy of Sciences (n=109) and the Institute of Systems Engineering and Robotics at the Bulgarian Academy of Sciences (n=105).

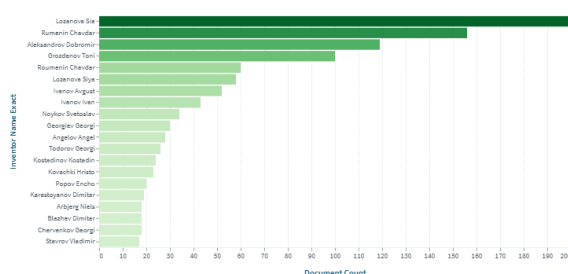
119 Aleksandrov Dobromir	16 Aleksandrov Yanko	20 Almott Ood	20 Amg Tehnologdshi Ood	16 Arsenal Ad
16 Blazhev Dimitar	28 Danfoss Power Solutions Aps	33 Grozdanov Toni	16 Hyunday Hevi Ind Ko Bulgaria Ad	18 Inst Po Mehanika Ban
109 Inst Po Robotika Ban	105 Inst Po Sistemno Inzhenerstvo I Robotika Ban	23 Institut Oupravlenie I Sistemni Izsledvaniya Pri Ban	22 Kovachki Hristo	38 Tehnicoski Univ Sofia

Source: The Lens Database

Fig. 6. Top 15 applicants

From the data on the activity of applicants, we also establish the institutional structure of patent activity, as among the Top 15 applicants, the largest share (42.57%) is occupied by the institutes of the Bulgarian Academy of Sciences (BAS), followed by the activity of individuals (34.39%) and the business sector (16.69%). In last place is the education sector with 6.34%. The public sector (excluding BAS) has no reported activity among the top 15 applicants.

Information on inventors (see Figure 7) specified in patent documents (patent applications and patents) also provides an interesting perspective for analysis.

Source: The Lens Database

Fig. 7. Ranking of inventors by number of patent applications

The largest number of patent documents includes Siya Lozanova (n=199), followed by Chavdar Rumenin (n=156), Dobromir Alexandrov (n=119) and Tony Grozdanov (n=100).

Among the patent documents still in force with the highest concentration of patent rights, we distinguish the following sections, classes, groups, and subgroups under the IPC:

- Section *G Physics*, class *G01 Measuring; Testing*, subclass *G01R Measuring electric variables; measuring magnetic variables (indicating correct tuning of resonant circuits H03J3/12)*, sub-group *G01R33/07 Hall-effect devices* (n=150). Main group *G01R33* is once again found

among the Top 15 IPC classes in which there is the highest concentration of patent rights, with twenty-five patent documents.

- Section *H Electricity*, occupies six positions among the Top 15, with the highest concentration of rights distinguished by class *H10 Semiconductor devices; Electric solid-state devices not otherwise provided for*, main group *H10N52/00* (n=133) and class *H01 Electric elements*, group *H01H9/00 Details of switching devices, not covered by groups H01H1/00-H01H7/00* (n=93). In the different classification codes of section *H*, we report the highest activity among the other sections (n=309).

10 A01K47/00 Human Necessities Beehives	11 A61B5/00 Human Necessities In this group, the following term is used with the meaning indicated: "measuring" covers also detecting or recording.	14 A61K35/56 Human Necessities Materials from animals other than mammals	12 A61K35/74 Human Necessities Bacteria therapeutic use of a bacterial protein	21 B62D5/06 Performing Operations transporting fluid, i.e. using a pressurised fluid for most or all the force required for steering a vehicle
10 C02F1/48 Chemistry metallurgy with magnetic or electric fields takes precedence	10 F03D9/00 Mechanical Engineering lighting heating weapons blasting Adaptations of wind motors for special use Combinations of wind motors with apparatus driven thereby Wind motors specially	25 G01R33/06 Physics using galvano-magnetic devices	150 G01R33/07 Physics Hall-effect devices	32 H01F29/04 Electricity having provision for tap-changing without interrupting the load current
10 H01F7/06 Electricity Electromagnets Actuators including electromagnets	93 H01H9/00 Electricity Details of switching devices, not covered by groups	11 H01L29/82 ⚠ Classification not available in current version	30 H02K17/16 Electricity having rotors with internally short-circuited windings, e.g. cage rotors	133 H10N52/00 Electricity Hall-effect devices integrated devices or assemblies of multiple devices

Source: The Lens Database

Fig. 8. Top 15 IPC Classification Codes

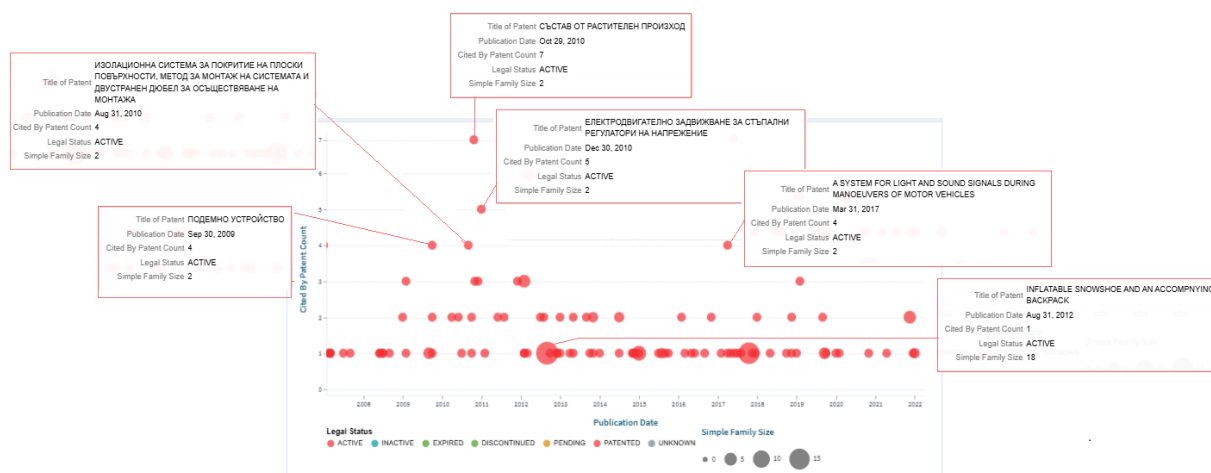
Other classification codes (see Figure 8) that complement patent activity are:

- Section *A Human Necessities*, class *A61, Medical or veterinary science; Hygiene* (n=37) and class *A01 Agriculture; Forestry; Animal husbandry; Hunting; Trapping; Fishing* (n=10).
- Section *B Performing operations; Transporting* class *B62 Land vehicles for travelling otherwise than on rails* (n=21).
- Section *C Chemistry; Metallurgy* клас *C02 Treatment of water, wastewater, sewage, or sludge* (n=10).
- Section *F Mechanical engineering; Lighting; Heating; Weapons; Blasting* клас *F03 Machines or engines for liquids; Wind, spring, or weight motors; Producing mechanical power or a reactive propulsive thrust, not otherwise provided for* (n=10).

As a result of the patent analysis, we also highlight the patents that report the highest citation among other patent documents (see Figure 9). Of the patents falling within the scope of the analysis, the largest share is of one-time cited patent documents (n=67), 21 patents have two citations, 6

patent documents have 3 citations, four documents have been cited 4 times, one has been cited 5 times and one has been cited 7 times. This reflects the importance of the inventions developed and patented by Bulgarian applicants. Of course, it should be noted that it is necessary to invest more funds in research activities in the Republic of Bulgaria so that Bulgarian inventors can deepen and expand their research and patent innovative technologies that will find wide realization and recognition among foreign inventors.

Other information that we find from Figure 9 concerns the distribution of the patented invention and the extension of its patent protection. Since the effect of patents is limited to the territory of the country that issued the protection certificate, any invention that will be used directly or the result of which will be realized economically in the territory of another country must also receive legal protection in that country. Thus, patents from different countries are issued for the same invention, which are combined into single patent families for the purposes of patent analysis.

Source: The Lens Database

Fig. 9. Patent citations in the period 2007-2022

In the specifically analyzed period from 2007 to 2022, the largest patent family covers eighteen patents, and of the other documents, the largest share (89%) is those with two documents per family. This corresponds to our opinion above, according to which *it is necessary to invest more funds in research in the Republic of Bulgaria so that Bulgarian inventors can deepen and expand their research and patent innovative technologies, which will find wide realization and recognition among foreign inventors.*

Conclusion

The knowledge we acquire from PLA allows us to prepare forecasts for the trends in the technological development of the Republic of Bulgaria, which are based on the historical development of patent activity. Based on the analysis for the period 1970-2024, we found the following:

1. Most of the activity conducted (n=49,056) covers rights to inventions whose patent protection has expired. This, on the one hand, contributes to the accessibility of these technologies and the possibility for any interested person to use them freely, but on the other hand, it testifies to the slowdown in inventive activity and reduced research activity in the last 20 years, given that the patents currently in force (April 2025) are only 5,890.

2. The patent activity of patent owners in the period 1970-1982 is an expression of striving to provide stable legal protection of innovative inventions under internationally recognized legislation and outside the framework of national legislation. During the specified period, the state practically appropriated the result of the innovation

activity of the inventors by issuing them copyright certificates.

3. The adoption of the Patent Law in 1993, which harmonized the legislation of the Republic of Bulgaria with the international legislation in the field, stimulated investment activity by foreign entities and gave impetus to the Bulgarian innovation activity, which was reflected in the high patent application activity reported from 1993 to 2007.

4. The focus has shifted to the Bulgarian inventors, who in the patent documents with expired patent protection protect the largest number of inventions in Section *A Human Necessities* (in the Top 15 classification codes under the IPC 13 are from Section *A*, whose total number is n=7,344). In the last years of the analyzed period, innovative developments have been concentrated in Section *H Electricity* (n=535) and Section *G Physics* (n=175), although the developments in Section *A of Human Necessities* (n=47) are also ongoing.

5. The institutional structure of patent activity in the last 20 years testifies to the lack of interest and weak commitment on the part of the public sector (excluding BAS), which, according to the analyzed data, has no protected patent rights in the period. The performance of BAS (42.57%) and individual inventors (34.39%) is relatively strong, against the background of the performance of the business sector (16.69%) and the Higher Education sector (6.34%).

The trends that we have identified during the analyzed period emphasize the need for a targeted state policy for the development and stimulation of domestic innovation activity and the achievement of sustainable technological growth based on its own research activities.

Literature

1. The Lens – Free & Open Patent and Scholarly Search, <https://lens.org/>
2. van Rijn, T., & Timmis, J. K. 2023. Patent landscape analysis—Contributing to the identification of technology trends and informing research and innovation funding policy. *Microbial Biotechnology*, 16(4), pp. 683-696. <https://doi.org/10.1111/1751-7915.14201>
3. Bubela, T., Gold, E. R., Graff, G. D., Cahoy, D. R., Nicol, D., & Castle, D. 2013. Patent landscaping for life sciences innovation: toward consistent and transparent practices. *Nature Biotechnology*, 31(3), pp. 202-206.
4. Heines MH. 2010. Carbon nanotubes: tracing the growth of a young technology through patents. *Nanotechnol Law Bus*; 7, pp. 21-37.
5. Oxley J, Wada T. 2009. Alliance structure and the scope of knowledge transfer: evidence from US-Japan agreements. *Manag Sci*. 55(4), pp. 635-49.
6. Lai, K. K., Lin, M. L., Chang, S. B., & Hsu, C. F. 2007, August. The study of taxonomy and evolutionary trends of relevant literatures on patent analysis. In *PICMET'07-2007 Portland International Conference on Management of Engineering & Technology* (pp. 22-30). IEEE.
7. Grant, E., Van den Hof, M., & Gold, E. R. 2014. Patent landscape analysis: a methodology in need of harmonized standards of disclosure. *World Patent Information*, 39, pp. 3-10.
8. Espacenet, Available at: <https://world-wide.espacenet.com/>
9. Smith, J.A., Arshad, Z., Trippe, A., Collins, G.S., Brindley, D.A. & Carr, A.J. 2018. The reporting items for patent landscapes statement. *Nature Biotechnology*, 36, pp. 1043–1047.
10. Trippe, A. 2015. Guidelines for preparing patent landscape reports. *Patent landscape reports*. Geneva: WIPO.
11. Law on Patents and Registration of Utility Models (Zakon za patentite i registratsiyata na poleznite modeli) (Title amended, State Gazette No. 64/2006; in force as from 09.11.2006), Promulgated in State Gazette No. 27/2 April 1993, last amends No. 102/8 December 2023.
12. Law of Inventions and Rationalizations, (Zakon za izobreteniyata i ratsionalizatsiite) DV, br. 81/1968, izm. DV, br. 92/1969, i br. 28/1982
13. Decree on Cost-Effective Proposals (Naredba za ikonomicheski efektivni predlozheniya), DV br. 16/1974.
14. The Lens – Free & Open Patent and Scholarly Search, Different Types of Patent, Available at: <https://support.lens.org/knowledge-base/different-types-of-patents/>

Ventsislava Aleksandrova Nikolova-Minkova
 Assoc. Prof., PhD
 Technical University of Gabrovo
 Department of “Social and Economic Sciences”
 5300, Gabrovo, Hadzhi Dimitar, 4

e-mail: minkova.vfentsislava@gmail.com

МОДЕЛ ЗА АНАЛИЗ И ОЦЕНКА НА ЦИФРОВИЯ КАПАЦИТЕТ НА ОРГАНИЗАЦИИТЕ ЧРЕЗ ИЗПОЛЗВАНЕ НА ДИГИТАЛНИ ПОРТФЕЙЛИ В РАМКИТЕ НА ЕВРОПЕЙСКАТА БЛОКЧЕЙН ИНФРАСТРУКТУРА ЗА УСЛУГИ

Русен Гигов

MODEL FOR ANALYSIS AND ASSESSMENT OF ORGANIZATIONAL DIGITAL CAPACITY BY USING DIGITAL WALLETS WITHIN THE EUROPEAN BLOCKCHAIN SERVICES INFRASTRUCTURE (EBSI)

Rusen Gigov

ABSTRACT: The aim of the present study is to provide a framework for assessing the potential to enhance the digital capacity of organizations through the use of digital wallets within the European Blockchain Services Infrastructure (EBSI). The research adopts a descriptive approach based on a structured survey to collect data from organizations engaged in both educational and traditional business activities and intending to implement decentralized network technologies. The survey is designed primarily with closed-ended questions, allowing for both quantitative and qualitative analysis.

The collected data may be analyzed using descriptive statistics to gain an understanding of the sample structure and to assess the relationships between organizational characteristics and readiness to adopt digital wallets. Additionally, key dimensions influencing attitudes toward the use of decentralized digital infrastructures may be identified. Nevertheless, the study has its limitations that may influence the results. It is important to note that this research outlines the survey instrument and the method of data accumulation for future quantitative and qualitative investigations.

Key words: Digital Wallets, European Blockchain Services Infrastructure (EBSI), Framework

Въведение

Настоящото изследване се фокусира върху възможностите за повишаване на цифровия капацитет на организациите чрез внедряване на цифрови портфейли в рамките на Европейската блокчейн инфраструктура за услуги (European Blockchain Services Infrastructure, EBSI) [1]. Възможността за използване на децентрализирани мрежи за обмен на информация и документи е все по-актуална в контекста на глобалната цифровизация и напредъка в технологиите, като например блокчейн [2].

Европейската блокчейн инфраструктура за услуги (EBSI) представлява ключова инициатива на Европейския съюз (ЕС) за създаване на сигурна и децентрализирана платформа, която позволява съхранение и обмен на цифрови идентичности и документи в съответствие с правните и регулаторни изисквания на ЕС.

Въпросът за цифровизацията на организациите, както публични, така и частни, е от съществено значение в контекста на все по-ши-

рокото внедряване на нови технологии в бизнеса и управлението. Организациите, които желаят да възприемат тези технологии, трябва да развият и укрепят своя цифров капацитет, за да могат успешно да се интегрират в променящия се дигитален свят. Един от основните фактори, който може да окаже влияние върху този процес, е използването на цифрови портфейли в блокчейн информационна инфраструктура, която предлага нови възможности за сигурно и ефективно управление на цифровата идентичност и съответните съпътстващи документи [3].

Целта на изследването е да предостави работна рамка за оценка и провеждане на задълбочен анализ на потенциала за повишаване на цифровия капацитет на организациите чрез внедряване на цифрови портфейли, както и да идентифицира ключови фактори, които влияят на готовността на организациите да възприемат и използват въпросните съвременни технологии. За тази цел се използва количествен изследователски подход, базиран на анкетно проучване.

Анкетата се състои от въпроси, които обхващат различни аспекти, анализиращи намерението за дигитализация на организациите, готовността им да възприемат децентрализирани технологии и възможност за оценка на предизвикателствата и ползите, свързани с използването на цифрови портфейли в рамките на EBSI.

Изследването има потенциал да формира оценка за нагласите на организациите към цифровизацията и да идентифицира възможни ограничения, които могат да възпрепятстват внедряване на нови технологии.

Събраните данни могат да бъдат анализирани чрез класически статистически методи, като регресионен и факторен анализ, които ще позволят извличане на важни заключения относно взаимовръзките между организационните характеристики и тяхната готовност за използване на цифрови портфейли.

Въпреки значителните предимства от внедряването на иновативни технологии, изследването също така ще разгледа ограниченията и потенциалните рискове, свързани с тяхното имплементиране, като например трудности в адаптацията към нови технологии или правни и регулаторни предизвикателства. От друга страна, изследването цели да предостави базови насоки за организации, които обмислят внедряване на цифрови портфейли като част от своята стратегия за дигитализация и цифрово развитие.

Методология на изследването и структура на анкетата

Целта на настоящото изследване е да представи работна рамка за анализирание потенциала за повишаване на цифровия капацитет на организациите (както стопански, така и нестопански), които планират сътрудничество в децентрализирани виртуални мрежи, използвайки цифрови портфейли в рамките на Европейската блокчейн инфраструктура за услуги (EBSI). Методологията предлага комбинация между количествен подход, данните за който се набират чрез използване на структурирана анкетна методика. Структурата на методиката е проектирана така, че да постави основите за провеждането на анкетното проучване и да осигури ясна рамка за анализирание на събраните данни. Тя гарантира, че изследването е основано на систематичен процес, който позволява обективно изследване на връзката между използването на цифрови портфейли и

напредъка в повишаване на цифровия капацитет на организациите.

Инструментът за набиране на информация е въпросник, осигуряващ данни по последователен и изчерпателен начин. Той се състои от три секции, формулрани по стандарт, използван в преходни изследвания [4], които анализират:

- ✓ текущото ниво на цифровизация в организациите;
- ✓ силни страни, стимулиращи имплементиране на децентрализирани технологии;
- ✓ предизвикателства, ограничаващи тяхното използване.

Дизайнът на анкетата следва релевантни изследователски практики, като има за цел да осигури надеждност и валидност чрез използването на ясни въпроси и стандартизирани възможности за отговор.

Данните, събрани чрез анкетата, ще формират основата за последващ анализ, който ще позволи на изследването да идентифицира тенденции и причинно-следствени връзки. Резултатите ще допринесат за по-дълбоко разбиране за това как внедряването на цифрови портфейли в рамките на EBSI може да влияе на общия цифров капацитет на организациите,

Избор на извадка и събиране на данни

Целевата група необходима за провеждане на настоящото изследване обхваща представители на организации, работещи в рамките на България и по-конкретно в гр. Бургас – както в публичния, така и в частния сектор, образователни, стопански и нестопански, които са ангажирани или проявяват интерес за цифрова трансформация и сътрудничество в децентрализирани комуникационни мрежи. За целите на изследването се използва извадка, която да гарантира, че респондентите притежават релевантни знания и опит с цифрови технологии, по-специално във връзка с инфраструктури, базирани на блокчейн технология.

Събирането на данни се провежда чрез онлайн анкета, разпространява се чрез социални професионални мрежи, но и лице в лице и на принципа на блиц интервю. Участието в анкетата следва да е доброволно, като анонимността на респондентите се гарантира с цел насърчаване на обективни отговори. Анкетата е достъпна за попълване в рамките на период от

10 седмици, като периодично се изпращат напътни съобщения с цел максимизиране на процента на отговорилите.

Данните, събрани от попълнените анкети, ще служат като емпирична основа за анализа, който ще позволи на изследването да оцени нагласите на организациите, тяхната готовност и потенциални бариери по отношение на внедряването на цифрови портфейли в рамките на EBSI инфраструктурата.

Методи за анализ на данни

Данните, събрани чрез анкетата, се подлагат на описателен статистически анализ, като в началото ще бъдат използвани средни стойности за обобщаване на демографските и организационни характеристики на респондентите. Тази стъпка ще осигури основно разбиране за структурата на извадката. На лице е възможност за провеждане на факторен анализ, за да се идентифицират основни измервания, влияещи на организационните нагласи към използването на децентрализирани информационни инфраструктури.

Методологията и анкетната карта могат да се използват и в други изследвания при спазване на принципа за цитиране на автора, съгласно стандарта „ISO 690“.

Статистическите анализи могат да бъдат извършени с помощта на специализирани софтуерни пакети, за да се гарантира точността и надеждността на резултатите. Тези аналитични методи ще позволят систематично изследване на данните от анкетата, подкрепяйки целите на проучването и осигурявайки обосновани изводи.

Етични съображения

Изследването ще бъде проведено в пълно съответствие с етичните норми, пръснати на стандартите в социалните науки. Участието в проучването ще бъде напълно доброволно, като респондентите е уместно да бъдат информирани за целта на изследването.

Събраните данни ще бъдат анонимизирани с цел защита на личната информация и неприкосновеността на участниците. Данните ще бъдат използвани само за академични цели и ще бъдат съхранявани по сигурен начин, като ще бъдат достъпни единствено за изследователя, до публикуването им.

Преди стартиране на анкетата е предвидена анотация, информираща респондентите за значимостта на техните отговори и за коректното съхранение на въведената информация. Изследователският проект спазва етичните насоки, установени в основния документ за защита на личните данни (General Data Protection Regulation, GDPR) [5].

Чрез осигуряване на прозрачност, конфиденциалност, изследването цели да спазва високи етични стандарти през целия процес на анализа.

Ограничения на изследването

Въпреки широкия обхват на настоящото проучване съществуват няколко ограничения, които трябва да бъдат подчертани.

Първо, изследването се основава на индивидуални данни, което може да породри психологически аспирации (копинг [6]).

Второ, обхватът на изследването е лимитиран до организации, опериращи в гр. Бургас, което ограничава заключенията за резултатите за структури извън този регион. Освен това, докато анкетата цели да събере информация относно приемането на цифрови портфейли в рамките на EBSI, не се вземат предвид всички потенциални външни фактори, като пазарни колебания или промени в регулациите, които могат да влияят на организационните решения относно цифровата трансформация.

Трето, размерът на извадката може да не представя различността на отделните браншове, в които оперират организациите, което може да повлияе на изводите, получени в резултат от обработката на данните. Тези ограничения трябва да се вземат под внимание при интерпретирането на резултатите, а бъдещите изследвания могат да се концентрират върху преодоляване на споменатите пропуски чрез разширяване размера на извадката и изследване на допълнителни променливи или кълъстърен анализ.

Формулиране на хипотези

На базата на гореописаната информация планираща изследване и анализ за използването на дигитални портфейли в рамките на Европейската блокчейн инфраструктура за услуги (EBSI) и влиянието им върху повишаването на цифровия капацитет на организациите, могат да се формулират следните изследователски хипотези:

Хипотеза 1

Н1: Съществува положителна връзка между нивото на цифрова зрялост на организацията и готовността ѝ да въведе дигитален портфейл в рамките на EBSI.

Н0: Няма връзка между нивото на цифрова зрялост и готовността за въвеждане на EBSI дигитален портфейл.

Хипотеза 2

Н2: Организацията от публичния сектор показват по-ниска готовност за внедряване на дигитални портфейли в сравнение с частния сектор.

Н0: Няма статистически значима разлика между публичния и частния сектор относно готовността за внедряване на дигитални портфейли.

Хипотеза 3

Н3: По-високото ниво на информираност относно EBSI е положително свързано с вероятността за внедряване на дигитален портфейл.

Н0: Нивото на информираност за EBSI не влияе върху вероятността за внедряване на дигитален портфейл.

Хипотеза 4

Н4: По-големите организации (по брой служители) показват по-висока готовност да въведат дигитален портфейл.

Н0: Размерът на организацията няма влияние върху готовността ѝ за внедряване на дигитален портфейл.

Хипотеза 5

Н5: Основните бариери пред внедряването на EBSI и дигитални портфейли са свързани със сигурността и правната неяснота.

Н0: Бариерите пред внедряване не са свързани основно със сигурността или правната рамка.

Посочените хипотези могат да бъдат тествани чрез регресионен или факторен анализ въз основа на събраните анкетни данни. Съгласно методиката на изследването следва представяне на анкетната карта.

Описание на анкетната карта

Описанието на анкетната карта има за цел да представи в детайли въпросите, анализиращи нагласите за използване на цифрови портфейли в Европейската блокчейн инфраструктура за услуги (EBSI).

Анкетната карта анонсира с кратко представяне на блокчейн технологията със следния фрагмент:

„Настоящото изследване има за цел да разкрие възможността за повишаване цифровия капацитет на организациите (стопански и нестопански), които планират сътрудничество в децентрализирани виртуални мрежи, използвайки цифрови портфейли в Европейската блокчейн инфраструктура за услуги (European blockchain service infrastructure, EBSI). Вашите отговори ще дадат информация относно потенциала за използване на въпросната дигитална инфраструктура, резултираща в цялостно повишаване на цифровия капацитет на организациите.

В Европейската блокчейн инфраструктура за услуги се използват специфични портфейли, предназначени за съхранение, управление и споделяне на цифрови документи за самоличност и други важни документи в сигурна и децентрализирана среда.

Тези портфейли са разработени от Европейската комисия, за да отговорят на изискванията за сигурност, поверителност и оперативна съвместимост.

Важно е да се отбележи, че тези портфейли са предназначени за използване единствено в EBSI и не са съвместими с други блокчейн мрежи или портфейли“.

Следвайки методиката на изследването описанието на въпросите ще отрази най-напред съдържанието на първа секция от въпросника, изследващ т.нар. демографски блок.

Въпрос № 1: В кое учебно учебно заведение учите?

Въпросът анализира дали респондентът е студент или работещ, за да се получи повече информация за степента на информираност. Счита се, че студентите са по-запознати с новите цифрови технологии и в частност – блокчейн, което ги прави по-възприемащи и заинтересовани към процеса на дигитализация на икономиката. Отговорите ще дадат обратна връзка и към ръководството на местните университети по отношение на нагласите за имплементация на разглежданата технология.

Въпрос № 2: В кой отрасъл на икономиката работите?

Отговорите включват сектори като:

✓ Публична администрация и държавно управление

- ✓ Организация с нестопанска цел;
- ✓ Образователна институция
- ✓ Телекомуникации
- ✓ Консултантска дейност
- ✓ Дистрибуция и логистика
- ✓ Енергетика;
- ✓ Финансови операции
- ✓ Здравеопазване
- ✓ Информационни технологии
- ✓ Транспорт
- ✓ Услуги
- ✓ Туризм
- ✓ Недвижими имоти
- ✓ Производствено предприятие
- ✓ Хранително-вкусова промишленост
- ✓ Земеделие, селски туризъм
- ✓ Не работя.

Нюансирането през различните отрасли предвижда откриване на сектори на икономиката, в които респондентите са използвали коментираната технология или имат впечатления за предимствата, респективно особеностите ѝ.

Въпрос № 3: На каква възраст сте?

Възрастовият диапазон варира в няколко различни гранични скали, а именно:

18 – 29; 30 – 40; 40 – 50; 50 – 60; 60 +.

По подразбиране се счита, че по-младото поколение е по-информирано за технологията и по всяка вероятност може да използва децентрализирани мрежови технологии.

Въпрос № 4: Запознати ли сте с понятието "Блокчейн технология" и свързаните с нея дигитални портфейли, които могат да съхраняват сертификати и дипломи за завършено образование в единната Европейска блокчейн инфраструктура за услуги (EBSI)?

Отговорите включват:

- ✓ Не, не съм чувал за тази технология
- ✓ Чувал съм, но разбирам съвсем малко
- ✓ Чувал съм, но не използвам въпросните технологии
- ✓ Чувал съм и използвам дигитални портфейли, но за криптовалути
- ✓ Запознат съм и използвам всички разновидности на технологията
- ✓ Да, ще използвам и въпросната Европейска блокчейн инфраструктура за услуги

Предложените опции вариат от абсолютно непознаване на иновацията до пълно съгласие

за използване на дигитални портфейли. При анализа на данните ще се получи обобщена представа за потенциала на технологията, за да се прогнозира потребността от въпросното нововъведение.

Въпрос № 5: В случай, че бъдете запознати с предимствата и ограниченията на въпросната технология и свързаните дигитални портфейли, бихте ли ги използвали?

Отговорите варират в двете крайности, например:

- ✓ Да, искам да се запозная и да използвам въпросната технология
- ✓ Да, но не съм сигурен дали ще мога да използвам технологията
- ✓ Не, не искам да използвам въпросната технология

При формирането на изходните данни ще се получи информация за реалният интерес към иновации в организацията.

С представените въпроси се изчерпва съдържанието на първия блок от анкетната карта, което предполага представяне на съдържанието, позиционирано във втора секция.

Втори блок на анкетната карта има за цел да открие влияещите фактори, стимулиращи използване на дигитални портфейли, като описва накратко същността на движещите имплементацията сили. Анотацията гласи:

„Моля да посочите, кои от следните стимули, ще Ви повлияят положително, за използването на дигитални портфейли в Европейската блокчейн инфраструктура за услуги?“

Стимул № 1: Осигуряване висока степен на сигурност и доверие в цифровите транзакции, което намалява риска от измами, кражба на самоличност и други киберзаплахи.

Възможностите за отговор включват:

- ✓ Не, няма да използвам технологията
- ✓ Не мисля, че ще мога да използвам технологията
- ✓ Нямам мнение, дали ще използвам технологията
- ✓ Да, може би ще използвам технологията
- ✓ Да, ще използвам технологията

По идентичен начин се предлагат базови отговори, за да се тества необходимостта от използване на цифрови портфейли по отношение на сигурността и доверието.

Стимул № 2: Технологията позволява съхранение, достъп, управление и споделяне на цифрови документи за самоличност, дипломи,

сертификати в сигурна и децентрализирана среда.

Възможностите са следните:

- ✓ Не, няма да използвам технологията
- ✓ Не мисля, че ще мога да използвам технологията
- ✓ Нямам мнение, дали ще използвам технологията
- ✓ Да, може би ще използвам технологията
- ✓ Да, ще използвам технологията

Отговорите целят изясняване на нагласата на потребителите по отношение на толерантността към риск от споделяне на лична информация в дистрибутивни комуникационни мрежи.

Стимул № 3: Оперативна съвместимост между цифровите услуги, което позволява ефективна комуникация с различни институции в ЕС, водеща до повече възможности за сътрудничество.

Опциите включват:

- ✓ Не, няма да използвам технологията
- ✓ Не мисля, че ще мога да използвам технологията
- ✓ Нямам мнение, дали ще използвам технологията
- ✓ Да, може би ще използвам технологията
- ✓ Да, ще използвам технологията

Посоченият стимул тества в каква степен респондентите са настроени да си сътрудничат в рамките на институционален монопол в ЕС. От друга страна, участниците ще декларират доверие към европейските институции, което от своя страна ще даде положителен сигнал за имплементация на бъдещи иновативни технологии.

Стимул 4: Съответствие със закона за защита на данните, тъй като EBSI работи в тясно сътрудничество с регулаторните органи в цяла Европа, за да гарантира съгласуваност с разпоредбите за защита на данните.

Възможните избори са:

- ✓ Не, няма да използвам технологията
- ✓ Не мисля, че ще мога да използвам технологията
- ✓ Нямам мнение, дали ще използвам технологията
- ✓ Да, може би ще използвам технологията
- ✓ Да, ще използвам технологията

Посоченият стимул насочва вниманието на анкетирания към информация, която защитава потребителите на въпросната услуга и най-

вече техните лични данни. По този начин отново се акцентира върху поверителността на личните данни и тяхната протекция.

Стимул № 5: Кои външни фактори могат да Ви принудят да използвате въпросните цифрови портфейли?

Опциите са както следва:

- ✓ Бъдещи работодатели
- ✓ Институции от държавната администрация
- ✓ Висши учебни заведения
- ✓ Компании от частния сектор
- ✓ Паневропейски организации

Предложените външни фактори са от ключово значение, защото на практика имат задължителен и изискващ характер. В частни случаи именно те могат да повлияят в значителна степен поради факта, че премахват демократизацията от избора на потребителите. По този начин се нарушава едно от значимите предимства на блокчейн технологията, а именно: демократизацията.

Следвайки методиката на изследването се пристъпва към описание на трета секция от анкетната карта и по-конкретно: фактори, ограничаващи използването на дигитални портфейли в Европейската блокчейн инфраструктура за услуги.

Основният въпрос, стоящ пред респондентите акцентира генерално върху ограничаващите фактори, гласи:

Кой от следните фактори, би Ви ограничил в използването на дигитални портфейли в Европейската блокчейн инфраструктура за услуги (EBSI)?

Следва опис на ограниченията, придружени с опции за отбелязване.

Ограничение № 1: Обучение? Използването на цифрови портфейли може да изисква известно обучение, особено за потребители, които не са запознати с технологията.

По идентичен начин опциите са описани, както следва:

- ✓ Да, със сигурност ще ме ограничи
- ✓ По-скоро ще ме ограничи
- ✓ Може би няма да го взема под внимание
- ✓ По-скоро няма да ме ограничи
- ✓ Не, със сигурност няма да ме ограничи

Въпросното ограничение засяга често срещан казус, касаещ необходимостта от допълнително обучение, което в повечето случаи се асоциира с нежелание за усвояване на нови

знания. Отговорите ще посочат в каква степен анкетираните имат нагласа за обучение през целия живот.

Ограничение № 2: Зависимостта от интернет свързаност? Ако потребителят няма интернет връзка, той ще бъде ограничен при получаване на достъп до своите цифрови документи.

Възможните ограничаващи фактори са:

- ✓ Да, със сигурност ще ме ограничи
- ✓ По-скоро ще ме ограничи
- ✓ Може би няма да го взема по внимание
- ✓ По-скоро няма да ме ограничи
- ✓ Не, със сигурност няма да ме ограничи

Посоченият лимитиращ фактор е особено важен в настоящия момент, тъй като са регистрирани серия от прекъсване на електричеството, респективно интернет комуникацията в Европа и по-конкретно в развити икономики като Испания, Португалия и Франция. Тоест няма гаранции, че подобни аварии няма да зачестят в следващите години. В тази връзка може да се заключи, че въпросното ограничение ще има съществено влияние върху нагласите за използване на цифрови портфейли. От друга страна, блокчейн технологията предоставя защита на въведената информация чрез невъзможност за премахване на вече въведени данни, което може да се разпознае като предимство в настоящия въпрос.

Ограничение № 3: Съпротива срещу промяната? Някои потребители може да се противопоставят на приемането на нови технологии като цифрови портфейли, което може да забави процеса на възприемане и да създаде вътрешни предизвикателства.

Възможностите пред анкетираните са следните:

- ✓ Да, със сигурност ще ме ограничи
- ✓ По-скоро ще ме ограничи
- ✓ Може би няма да го взема по внимание
- ✓ По-скоро няма да ме ограничи
- ✓ Не, със сигурност няма да ме ограничи

Разглежданото ограничение е съществена заплаха, произтичаща от средната възраст на работещите в повечето образователни институции. В последните години се наблюдава „подмладяване“ на личния състав, но този процес изисква повече време и често е свързан с демотивация по отношение внедряването на нови технологии в организациите.

Ограничение № 4: Липса на пълно покритие, тъй като не всички държави-членки и услуги може да са включени в платформата. Това може да ограничи броя на цифровите услуги, до които потребителите имат достъп чрез EBSI.

Предложеното ранжиране на избора е:

- ✓ Да, със сигурност ще ме ограничи
- ✓ По-скоро ще ме ограничи
- ✓ Може би няма да го взема по внимание
- ✓ По-скоро няма да ме ограничи
- ✓ Не, със сигурност няма да ме ограничи

Посочения ограничаващ фактор е силно застъпен и би засегнал реалното внедряване на технологията за цифрови портфейли. В публикации по темата се акцентира именно върху този въпрос, като текущото масово внедряване на национално ниво не покрива всички държави членки на ЕС. Необходимо е да се отбележи, че към настоящия момент България не е държава-имплементатор!

Следва представяне на външните лимитиращи фактори.

Външни ограничаващи фактори:

- ✓ Липса на стабилна интернет инфраструктура в административния регион
- ✓ Ограничения, свързани със защита на личните данни
- ✓ Протест от страна на неправителствени организации
- ✓ Ограничаващи регулации в законови разпоредби на трети страни

Както при външните стимулиращи фактори, така и при ограничаващите се забелязват сходни твърдения и съществува риск от цялостно неприемане на технологията, породено от институционалната регулаторна рамка, която в голяма степен влияе на субектите на организационно ниво.

След представяне на описанието на анкетната карта и възможните сценарии при формирането на отговор, се пристъпва към обобщаване на съдържанието на настоящата статия и формиране на заключенията.

От своя страна, при финализиране на анализа е уместно да се представят и възможностите за анализ на генерираните данни, което предполага предоставяне на алгоритъм за анализ на информацията.

Анализ на генерираните данни

Следвайки методиката на изследването и водени от общоприетите принципи при анализа на данни е уместно да се препоръчат няколко варианта за обработка на резултатите от проведеното анкетно проучване.

Тъй като един от разпознаваемите методи е факторният анализ, който включва серия от статистически изчисления и с подходящите софтуерни инструменти може да предостави най-изчерпателна информация. В по-ранни изследвания е използван именно въпросния модел, което валидира и настоящата препоръка, а именно да се използва факторен анализ. Съществуват множество публикации, за стъпките по които се провеждат изчисленията, но е уместно да се извърши преглед на публикация, в която подробно е разписан въпросния анализ [7]. По своята същност факторният анализ преминава няколко основни стъпки [8][9][10], включващи:

- ✓ Критерий на Кайзер-Майер-Олкин (КМО);
- ✓ Principal Component Analysis (PCA) – за редукция на измерения;
- ✓ Определяне на броя фактори, чрез:
 - собствени стойности (Eigenvalues > 1);
 - диаграма на Scree Plot
 - кумулативен процент на обща обяснена дисперсия, да е поне 60%.
- ✓ Ротация на факторите (Orthogonal rotation – Varimax)
- ✓ Интерпретация на факторното решение,
 - използват се факторни натоварвания (> 0.4 или > 0.5) за определяне кои променливи се асоциират с даден фактор.
 - именуване на факторите въз основа на съдържанието на включените индикатори.
- ✓ Оценка на надеждността
 - използва се Коефициент на Кронбах α (Cronbach's alpha) ($\alpha > 0.7$ се счита за добра вътрешна консистентност).

След провеждане на факторния анализ с получените променливи и подпроменливи се провежда регресионен анализ за прогнозиране силата на връзката и по-детайлна интерпретация относно стойностите, с които независимите променливи влияят на зависимата променлива. За да бъде допълнено изследването може да заимстват и други техники [11][12].

Заклучение

В заключение може да се обобщят основните моменти, през които през които преминава гореописаното изследване.

Съгласно методиката на изследването е представена работна рамка, която може да се използва в други анкетни проучвания, особено в бизнес изследванията и маркетинговите анализи. Предложеният модел може да бъде модифициран съобразно различните условия, в които ще се провеждат сходни проучвания. Движещите сили и ограниченията са уместен инструмент за моделиране на независими променливи, благодарение на които да се съставят регресионни прогностични модели.

Относно извадката е препоръчително най-напред да се анализира средата, където ще се провежда проучването и да бъде съобразена съгласно спецификата на респондентите, както в икономически така и в социален контекст.

Методите за анализ на данните е задължително да бъдат използвани според предписаните стандарти за надеждност, но да се цитират авторските предложения. Необходимо е да се вземат предвид споменатите етични моменти с фокус върху поверителността и съхранението на данните, като се декларира пълна анонимност.

Разглеждайки ограниченията е релевантно да се имат предвид социалните аспекти на респондентите и възможните влияния, произтичащи от т.нар. социален инженеринг. Уместно е да се вземе под въпрос географското местоположение на респондентите и възможностите от гледна точка на икономическото развитие на съответния регион. От друга страна, е задължително да се отдели внимание и на отрасловата сегментация, която може да повлияе при тълкуване на данните.

При формиране на хипотезите е подходящо да се описва зависимата променлива, върху която ще оказват влияние независимите променливи, като се спазва принципа на реципрочност на положителните влияещи фактори, респективно да се отчита и отрицателното влияние на негативните мнения. При композиране на анкетната карта трябва да се спазват някои основни принципи, а именно: да не е прекалено сложна за попълване; да съдържа отделни секции; да включва външни и вътрешни за организацията и респондента фактори. Относно тълкуване на резултатите и при избор за

изпълнение на факторен анализ е препоръчително да спазва гореописания алгоритъм, като се цитират съответните автори. За цялостното провеждане на статистическо бизнес или социологическо изследване е важно да бъде завършено с регресионен анализ. По този начин се верифицира прогнозата, която ще бъде изведена в резултат от проведеното проучване.

Настоящата разработка е инструмент, който може да бъде използван за провеждане на всякакъв вид бизнес, социологически, маркетингови и хибридни изследвания, при спазване на стандартите за цитиране на автора.

Литература

1. Zákasník, M., Farana, R., & Surma, S. (2023, April). Digitization of University Diplomas in the European Union. In Computer Science On-line Conference (pp. 382-390). Cham: Springer International Publishing.
2. Nakamoto, S. (2008). Bitcoin: A peer-to-peer electronic cash system.
3. Boulet, P., de Coëtlogon, P., Thébault, É., van de Velde, P., & Murie, C. (2025). Digital transformation of certificates issued by universities for European competitiveness (Doctoral dissertation, Université de Lille).
4. Гигов, Р. & Димитров, И. (2021). План на статистическо изследване, приложим при изследване на възможността за повишаване конкурентоспособността на веригите за доставки на българските предприятия чрез блокчейн технологията. *Management & Education / Upravlenie i Obrazovanie*, 17(1).
5. GDPR (General Data Protection Regulation) <https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2016/679/oj/eng>
6. Okada, T., & Ishibashi, K. (2017). Imitation, inspiration, and creation: Cognitive process of creative drawing by copying others' artworks. *Cognitive science*, 41(7), 1804-1837.
7. Dimitrov, I., Gigov, R., & Dimitrova, A. (2022). Leading factors for blockchain technology implementation in the business organisations in the Bulgarian context. *Entrepreneurship and Sustainability Issues*, 10(2), 255. DOI:10.9770/jesi.2022.10.2(16)
8. Hair Jr, J. F., LDS Gabriel, M., Silva, D. D., & Braga, S. (2019). Development and validation of attitudes measurement scales: fundamental and practical aspects. *RAUSP Management Journal*, 54(4), 490-507.
9. Tabachnick, B. G., Fidell, L. S., & Ullman, J. B. (2019). Using multivariate statistics (Vol. 6, pp. 497-516).
10. Osborne, J. W., & Costello, A. B. (2005). Best practices in exploratory factor analysis: four recommendations for getting the most from your analysis. *Pract Assess. Res Eval*, 10, 7.
11. Kosovets, G., 2022. *The role of digital technologies to increase the competitiveness of business*, Management and Education, Vol.18, Issue 1, p.42.
12. Dimitrov, I., Koprinkova-Noncheva, N., Dimitrova, A. 2023. Key factors and conditions for implementing the drop-shipping method as an alternative to traditional supply chain. *Entrepreneurship and Sustainability Issues*, 11(2), 498-515
doi.org/10.9770/jesi.2023.11.2(33)

Assistant Professor Rusen Gigov, PhD
Burgas State University "Prof. Assen Zlatarov"
Department of Economics and Management
e-mail: Rusengigov2@gmail.com

This research is supported by the Bulgarian Ministry of Education and Science under the National Program „Young Scientist and Postdoctoral Students-2

АНАЛИЗ НА НАГЛАСИТЕ И НАМЕРЕНИЯТА НА ОРГАНИЗАЦИИТЕ В ГРАД БУРГАС ЗА ИЗПОЛЗВАНЕ НА ЕВРОПЕЙСКАТА БЛОКЧЕЙН ИНФРАСТРУКТУРА ЗА УСЛУГИ С ОГЛЕД ПОВИШАВАНЕ ЦИФРОВИЯ ИМ КАПАЦИТЕТ

Русен Гигов

ATTITUDES AND INTENTIONS OF ORGANIZATIONS IN THE CITY OF BURGAS REGARDING THE USE OF THE EUROPEAN BLOCKCHAIN SERVICE INFRASTRUCTURE (EBSI) FOR ENHANCING THEIR DIGITAL CAPACITY

Rusen Gigov

ABSTRACT: This study presents an analysis of the attitudes and intentions of organizations in the city of Burgas regarding the use of the European Blockchain Services Infrastructure (EBSI) to enhance their digital capacity. Based on a structured survey, data was collected from a diverse range of organizations, including non-governmental organizations (NGOs), schools, as well as for-profit and non-profit entities. The resulting report includes percentage distributions reflecting the incentives, barriers, and expected benefits associated with the adoption of digital wallets within the EBSI framework. The findings reveal the current perceptions and readiness of organizations to engage in decentralized digital networks, offering a basis for future policies and initiatives related to digital transformation at the local, regional and national level.

Key words: European Blockchain Services Infrastructure (EBSI), Digital wallets, Blockchain adoption, Digital transformation, Local innovation policies

Въведение

В контекста на ускорена цифровизация и трансформация на публичния и частния сектор, Европейската комисия (ЕК) насърчава интеграцията на иновации, включително блокчейн технология (БЧТ), като основа за сигурни, прозрачни и децентрализирани публични услуги [1]. В този процес ключово място заема Европейската блокчейн инфраструктура за услуги (European Blockchain Services Infrastructure – EBSI), която включва дигитални портфейли за управление на цифрова идентичност и документи [2]. Те представляват иновативен инструмент с потенциал да повиши цифровия капацитет на организации, работещи в различни сфери – както в стопанския, така и в нестопанския сектор.

Настоящото изследване е насочено към отчитане на нагласите, намеренията и ограниченията пред организациите в град Бургас по отношение на внедряване на дигитални портфейли в рамките на „EBSI“. Във фокуса на анализа попадат образователни институции, неправителствени организации и бизнес субекти, които представляват разнообразни профили на

организационна структура, големина и степен на цифрова трансформация.

Основната цел е да се предостави емпирично обоснован доклад, чрез който да се изведат данни относно разпространението на знанието за „EBSI“, готовността за технологично внедряване, както и стимулите и предизвикателствата, с които се сблъскват организациите. По този начин ще бъде изготвена оценка на локално ниво за адаптацията към децентрализирани дистрибутивни цифрови решения, както и ще бъдат идентифицирани възможности за стратегическо развитие на цифровите политики на регионално и национално ниво.

Изследването се основава на структурирана анкета и прилага познати методи за количествен анализ за откриване на фактори, влияещи на организационното поведение в процеса на дигитална трансформация.

Изследването преминава през няколко етапа, включващо представяне на някои базови концепции за „EBSI“, представя структура на анкетната карта, с която е проведено проучването и завършва с тълкуване на резултатите от анкетата.

Изложение

Настоящото проучване има за цел да анализира нагласите на организациите за използване на дигитални портфейли в Европейската блокчейн инфраструктура за услуги (EBSI), което от своя страна да отчете технологичната им готовност и да подобри цифровия им капацитет. Изследването е пилотно и се очаква да даде представа относно разбирането за блокчейн технологията и дигиталните портфейли, които могат да се използват в присъщата инфраструктура на „EBSI“. Налични са доказателства [3], че използването на споменатите иновативни инструменти имат потенциала да повишат дигиталния капацитет на организациите, а оттам да бъдат по-разпознаваеми и предпочитани за съвместни партньорски проекти, включително международни.

Например, Косовец (Kosovets, G., 2022) посочва, че именно дигитализацията е в основата на финансовата устойчивост на компанията [4].

От друга страна автори на идентични изследвания (Dimitrov, I., Koprinkova-Noncheva, N., Dimitrova, A. 2023.) коментират, че иновациите са от съществено значение за организациите, като по този начин ще се подобри имиджа на структурите, което потенциално да подобри и финансовото им състояние [5].

Методиката на изследване е стандартна и отразява базови показатели в абсолютно и процентно отношение, като данните са акумулирани в гр. Бургас. Градът е избран за провеждане на проучването, тъй като е подходящ за въпросната инициатива и е разпознаваем като динамичен, иновативен и перспективен в технологично отношение.

Респондентите са подбрани на случаен принцип, като се акцентира върху анкетираните младежи в Бургаския държавен университет „Проф. д-р Асен Златаров“, за да се подчертае тяхната осведоменост относно блокчейн технологията и „EBSI“.

От друга страна участниците са работещи в различни сектори на местната икономика, което дава обратна връзка за нагласите на бизнеса като цяло. Обърнато е внимание и на образователните институции чрез анкетиране на учители, директори и заместник директори на средни и профилирани гимназии, за да се изясни и тяхната информираност относно гореописаната технология. В проучването са включени и работещи субекти в нестопанския

сектор, тъй като много от сертификатите се издават именно след проведени обучения и тренинги през неформалното образование, а въпросните свидетелства имат потенциал да се верифицират именно в „EBSI“.

Анкетната карта е разработена съгласно общоприетите научни принципи и притежава класическа структура на въпросник, който може да се разпространява, както онлайн така и чрез метода „лице в лице“. Формулярът съдържа три секции, а именно:

- ✓ Първа секция разглежда демографските характеристики на извадката;
- ✓ Втора секция набира информация по отношение на стимулите, които повлияват използването на дигитални портфейли в „EBSI“;
- ✓ Трета секция отчита ограниченията пред възприемането на технологията – блокчейн.

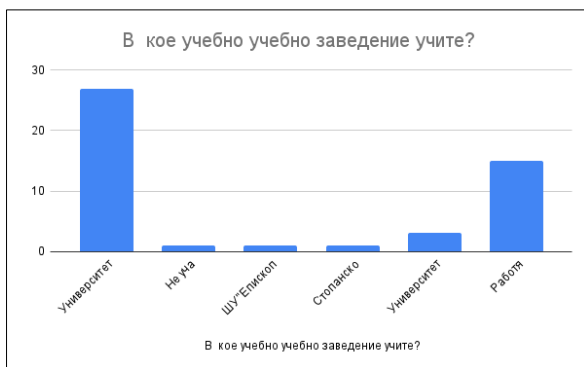
Анкетата се разпространява през всички комуникационни канали, но и на принципа на „блиц-интервю“, тъй като се предполага, че ще възникнат въпроси от респонденти, които не са запознати с коментираната технология. Формулярът е разработен чрез платформата „Google Forms“, за да се постигне максимална ефикасност при набиране и обработка на резултатите.

Обсъждане на резултатите

Настоящото проучване обхваща 50 респонденти, анкетирани на принципа лице в лице чрез виртуално и присъствено попълване на анкета, проведено на територията на град Бургас, в аудиториите на Бургаски държавен университет „Проф. д-р Асен Златаров“, както и по време на семинари, организирани от неправителствения сектор. Изследването включва и представители на средни и професионални учебни заведения на територията на Община Бургас.

Прегледът на генерираните данни започва най-напред с анализ на въпроса: В кое учебно заведение учите? (фиг.1).

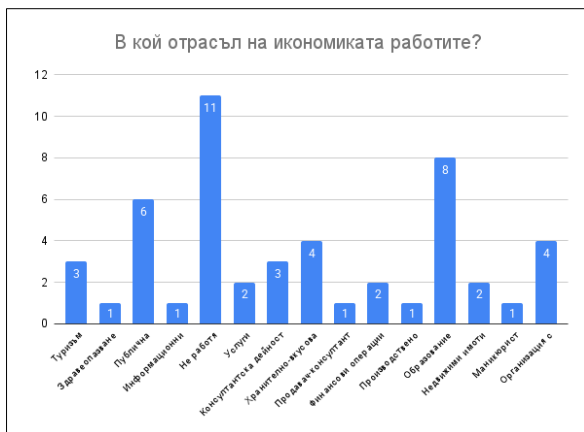
Отговорите съдържат опция, както за учебно заведение така и за работна позиция

Фиг. 1. Заетост на респондента

Информацията подкрепя твърдението, че анкетираните са едновременно учащи и работещи, като са налични единични данни за неучащи, което се обяснява с факта, че участниците са ангажирани предимно с образованието си.

Следвайки последователността на анализа се преминава към отговорите на втория въпрос – В кой отрасъл на икономиката работите? (фиг. 2).

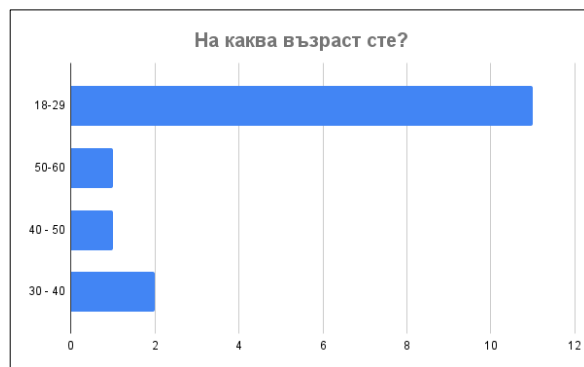

Фиг. 2. Месторабота на анкетирания

На фигурата се вижда, че респондентите са ангажирани в различни сектори на икономиката, което подкрепя релевантността на извадката. Прави впечатление ангажираността предимно в сферата на образованието, публичната администрация и нестопанските организации.

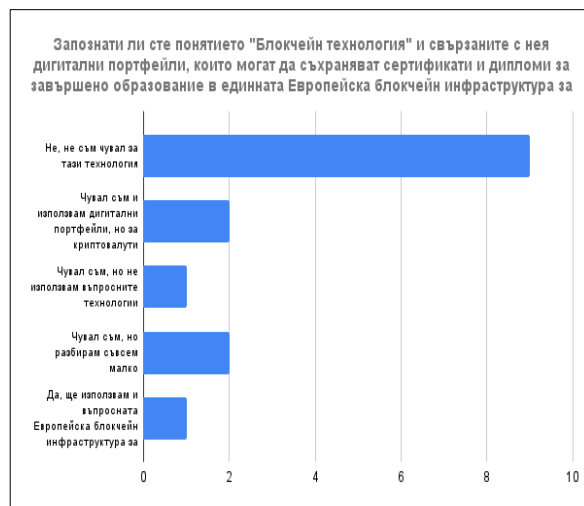
Прегледът на резултатите следва прочит на резултатите от въпроса, отчитащ възрастовата група на анкетираните (фиг.3).

Информацията от фигура 3, показва преобладаване на младежка възрастова група (16 – 29 години), предвид факта, че анкетата е разпространена в рамките на образователни институции и сред НПО сектора.

Фиг. 3. Възраст на субекта

Преминавайки през следващия въпрос от анкетната карта, изследващ запознатостта с понятието „блокчейн технология“, се цели изясняване до колко участниците в допитването са наясно с принципите на работа на технологията (фиг.4).

Фиг. 4. Запознатост с понятието „блокчейн технология“

Навлизайки по-подробно в същността на понятието „блокчейн технология“ изследователят търси информация относно същинското използване на иновацията, включително и за търговия с криптовалути. Счита се, че потребителите на криптовалути са потенциални ползватели на всички имплементации на технологията [6], което е добър сигнал за развитието и на „EBSI“.

Анализът на резултатите продължава в посока изясняване на нагласите за използване на дигитални портфейли, в случай че респондента бъде запознат с особеностите на технологията (фиг. 5).

Фиг. 5. Степен на запознатост с БЧТ

От изходните данни може да се заключи, че преобладава негативно мнение относно използването на технологията и в частност дигитални портфейли. Въпросният песимизъм може да се обясни с факти и обстоятелства, свързани с негативните мнения около криптовалутите [7]. Друг прочит на информацията насочва вниманието към нежеланието да се използват нови технологии, намиращи се в своето „ранно развитие“.

Обсъждането на резултатите навлиза в секцията на анкетната карта, представяща стимулите, повлияващи използването на „EBSI“. Следвайки стъпките на анализа най-напред се отчита високата степен на сигурност и доверие в цифровите транзакции (фиг. 6).

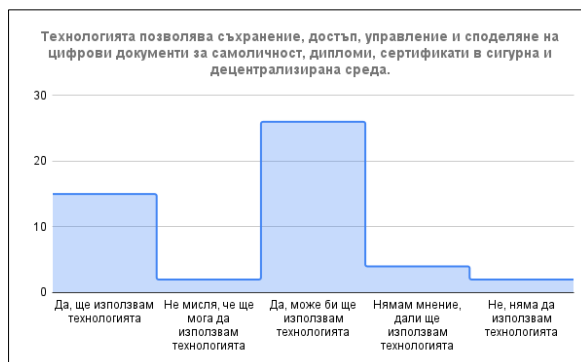

Фиг. 6. Отчитане степента на сигурност като ключов мотиватор за използване на БЧТ

Основният преглед на данните извежда обещаващи факти и солидна подкрепа към „EBSI“. Основните мнения подкрепят използването на дигитални портфейли с аргументацията, че технологията би намалила риска от кражба на самоличността и би могла да се справи с киберзаплахите.

В хода на тълкуване на резултатите се преминава към коментар на следващия мотиватор, част от втори блок на анкетната карта, от-

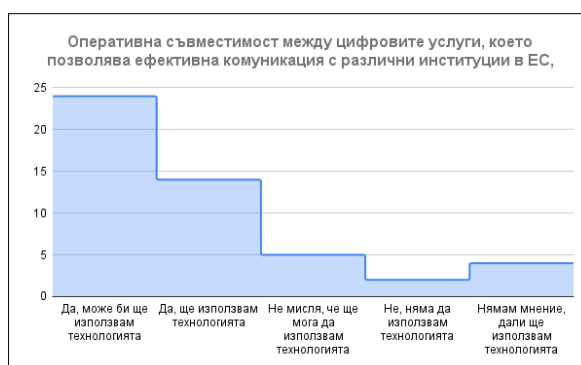
читащ възможността за съхранение и управление на цифрови документи в дистрибутивна база данни (фиг. 7).

Фиг. 7. Анализ на нагласите за споделяне на документи и сертификати в EBSI

На графиката се вижда, че мнозинството от участниците в допитването са дали положителен отговор. По този начин се верифицират нагласите, подкрепящи релеванността на технологията в настоящата геополитическа ситуация, повлияна от рискове предимно в областта на технологиите. Необходимо е да се подчертае, че „EBSI“ е мрежова инфраструктура, която е изградена на принципа за дистрибутивно съхранение на данните, като потвърждаването на документи при поискване се осъществява чрез автоматизиран механизъм. По този начин се избягват забавяния и загуба на информация.

Следва анализ на един от ключовите за изследването въпрос, търсещ не само данни за влияние на мотиватора – оперативна съвместимост, но и сведения за цялостна принадлежност и доверие към институциите на ЕС (фиг. 8).

Фиг. 8. Данни, отчитащи оперативната съвместимост като влияещ фактор

На фигурата се чете единомислие по темата за необходимостта от основна информационна

база данни в рамките на ЕС, която да осигури оперативна съвместимост [8] между всички институции. По този начин ще се засили доверието към ЕС и по-конкретно към дигитални платформи и инструменти, разработени в подкрепа на цялостна дигитализация на Европа.

От друга страна, стои въпросът за защита на личните данни и съответствието със законовите регламенти и процедури (фиг. 9).

Фиг. 9. Подчертаване на регулаторната съвместимост на EBSI

От графиката може да се заключи, че преобладават позитивните нагласи (51%), подкрепящи използването на „EBSI“. Този факт може да се обясни с произхода, както на регламента за защита на личните данни (GDPR) така и с платформата „EBSI“. В тази връзка може да се формира извод относно политиката на ЕС в посока надграждане на добрите практики и да се даде положителна обратна връзка по отношение стратегическото планиране на инициативи в рамките на ЕС [9].

Преминавайки през гореописаните стимули е уместно да се обърне внимание и на външните влияещи стимулиращи фактори (фиг.10).

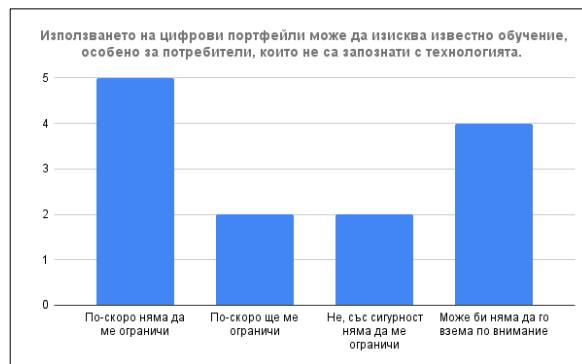

Фиг. 10. Външни влияещи мотивиращи фактори

Данните отразяват мнения, деклариращи изисквания за наличност на дигитална самоличност от бъдещи работодатели, като фактор за използване на „EBSI“. Резултатите са обясними, тъй като голяма част от участниците в допитването са студенти и младежи, на които им предстои кариерен път. От друга страна, държавните администрации са второстепенен фактор, който може да принуди субектите да използват дигитални портфейли. Друг е въпросът обаче, дали държавната администрация ще имплементира „EBSI“ и дали гражданите ще се окажат в изискваща позиция спрямо институциите, но това е въпрос, който може да бъде предмет на бъдещи изследвания в областта на „EBSI“ и блокчейн технологията като цяло.

Следвайки стъпките на анализа е адекватно да се премине към тълкуване на резултатите, част от трети блок на анкетната карта, а именно – ограничаващи използваемостта на „EBSI“ фактори.

По аналогичен начин се стартира с преглед на първия ограничаващ фактор, а именно – необходимостта от обучение за използване на „EBSI“ (фиг 11).

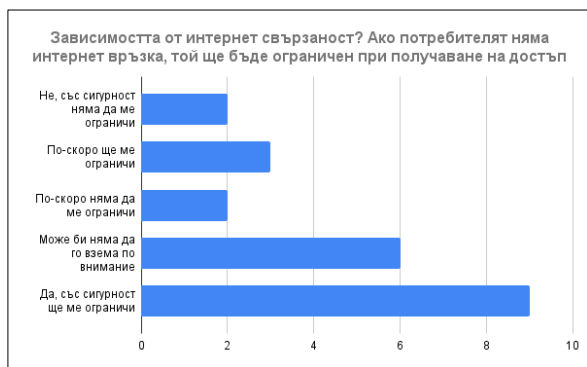

Фиг. 11. Обучението като ограничаващ мотив за използване на „EBSI“

При разглеждане на информацията, свързана с необходимостта от обучение за използване на „EBSI“ е задължително да се подчертае, че не всички анкетирани са отговорили. Този факт е свързан с нагласата за учене през целия живот, за възприемането на която не всички са съгласни. Ученето през целия живот е изискване на средата, а не задължаващ фактор и в тази връзка е уместно да се възприеме за едно от уменията на бъдещето. Новите технологии са разработени в съответствие с технологичното израстване на обществото и в голяма степен са лесни за използване, но във всички случаи дигиталната компетентност е

ключов фактор за успех в Новото време. В този ред на мисли е удачно обучението за използване на нови технологии да не се възприема за лимитатор, което се потвърждава и от изходните данни, а именно преобладава позитивизъм и желание за надграждане на компетенциите.

Следва анализ на ключов ограничаващ фактор, засягащ свързаността с интернет комуникация (фиг. 12).

Фиг. 12. Необходимост от интернет комуникация като ограничаващ аргумент

По обясними причини разглеждания лимитатор има съществен дял в отговорите. Този факт е свързан предимно с функционирането на дигиталните платформи, но липсата на интернет в определени географски региони е проблем, който налага по-широк анализ. В наши дни обществото стана свидетел на прекъсване на електричеството в редица развити държави, което даде сигнал за преосмисляне на енергийната стратегия на ЕС. По този въпрос нагласата за използване на „EBSI“ е в риск, но от друга страна въпросната бариера може да се разглежда като възможност. Това е обусловено от факта, че блокчейн технологията има дистрибутивна мрежова архитектура и съхранението на данни не е на един сървър [10], и в тази връзка потребителите биха разпознали технологията за надеждна.

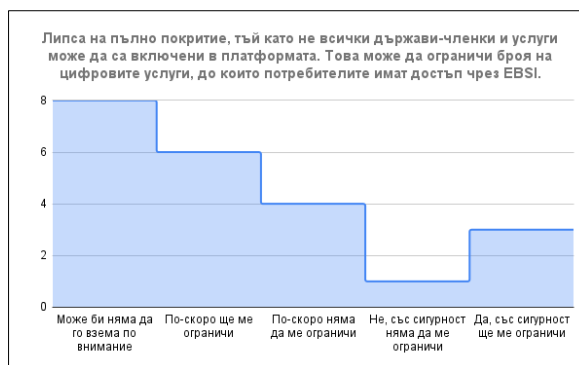
Информираността на потенциалните потребители на „EBSI“ е от ключово значение за развитието и масовата имплементация на технологията в ЕС, като широката адопция е пряко свързана с нагласите за търсене на иновации. Именно този ограничител се разглежда със следващия въпрос, анализиращ съпротива срещу промяната (фиг. 13).

Фиг. 13. Съпротива срещу промяната към дигитализация на организацията

На графиката се забелязва равен дял между позитивни и негативни нагласи за интеграция на технологията, както в организациите така и в регулярните процеси. Подобен сценарий се наблюдава и в настоящия момент, който е белязан от дискусията за възприемането единната европейска валута. По идентичен начин обществото е настроено срещу промяната, като преобладават различни мнения, често изказвани от „квазиексперти“. В тази връзка е особено важно да има комплексна информация, разглеждаща силните и слабите страни, но и възможностите и заплахите, придружаващи всяка промяна.

Необходимо е отделянето на специално внимание по отношение на друг ограничаващ фактор, произтичащ от липсата на пълно покритие в ЕС, т.е. към настоящия момент „EBSI“ не е наличен във всички 27 (+3)¹ страни членки (фиг. 14).

Фиг. 14. Липсата на паневропейско покритие на „EBSI“

Изходните данни отразяват равен дял между положителните и негативните нагласи по отношение мащабируемостта на „EBSI“.

¹ Посочените държави членки (27+3) е формат на Европейското икономическо пространство (ЕИП),

включващо ЕС, Норвегия, Исландия и Лихтенщайн.

Посоченият лимитатор в действителност се разпознава като съществен риск за масовото използване на дигиталните портфейли. Въпросителните моменти се асоциират със сегрегация на отделни икономики, което отваря дискусията за развитието на „Европа на две скорости“. Друга опасност възниква и през т.нар. „елит на цифровата икономика“, към който редица държави не принадлежат. Посочените заплахи могат да се превентират чрез иницииране на по-широка дискусия по темата за използване на „EBSI“, каквато цели и настоящото проучване.

След анализиране на вътрешните ограничаващи фактори е редно да се отдели време за коментар на външните лимитатори (фиг. 15).

Фиг. 15. Външни ограничаващи фактори

Горепосочената диаграма отчита значима концентрация на мнения по отношение на липсата на интернет свързаност в отделни административни региони. Този въпрос бе анализиран по-напред и бе заключено, че няма механизъм, чрез който да се обхване цялата територия на ЕС. Тези ограничения могат да се разширят и с липсата на нагласи за използване на дигитални портфейли в рамките на „EBSI“.

На практика ограничаващите фактори имат съществено значение, но резултатите имат за цел предимно да представят реалната ситуация и нагласите за използване на дискутираната технология.

Заключение

В заключение е необходимо да се подчертаят основните изводи, както и да оформят препоръки за бъдещи изследвания в областта на блокчейн технологията и в частност „EBSI“.

Основната възрастова група респонденти е съставена от младежи на възраст до 29 години, предполагайки солидна нагласа за използване

на иновативни технологии, например блокчейн и „EBSI“. Проучването е реализирано предимно в университетска среда и в организации, осъществяващи дейността си в сферата на образованието. Основните сведения за използването на блокчейн технология и „EBSI“ са отрицателни, но респондентите имат интерес за използване на технологиите след като се запознаят с предимствата и особеностите ѝ.

Относно мотивиращите фактори с най-съществен дял са очакванията, че „EBSI“ би намалила риска от кражба на самоличност и да се справи с киберзаплахите. От друга страна, възможността за споделяне на информация, защита на личните данни и оперативна съвместимост са със значителна тежест при стимулиращите фактори. Сред външните мотивиращи фактори се откроява изискването от страна на работодателите.

От гледна точка на ограниченията, ще се оформят няколко извода, а именно: необходимостта от допълнително обучение не би следвало да е пречка при използването на дигитални портфейли. От друга страна отсъствието на интернет свързаност и съпротива срещу промяната са основни ограничения при намерението за използване на „EBSI“. Липсата на паневропейско покритие е сред въпросите, които следва да бъдат дискутирани в бъдещи изследвания.

В общи линии възприемането на блокчейн технологията и в частност „EBSI“ е добър пример за масова цифровизация на икономиката, както на България така и на Европейския съюз. Остава въпросът за повече информираност на гражданите на ЕС, който е свързан с лични подбуди и персонална мотивация за надграждане на знанията и учене през целия живот.

Настоящото изследване може да послужи за отправна точка при разработване на бъдещи изследвания, както и даде основна информация за нагласите относно масовата цифровизация на организациите – стопански и нестопански, формални и неформални, образователни и друг вид институции.

В настоящото изследване са използвани частни данни и споделянето се извършва съгласно принципите за цитиране на автора.

Литература

1. Tapscott, D., & Tapscott, A. (2016). Blockchain revolution: how the technology behind bitcoin is changing money, business, and the world. Penguin.

2. Schwalm, S. (2023). The possible impact s of the eIDAS 2.0 digital identity approach in Germany and Europe. In Open Identity Summit 2023 (pp. 109-120). Gesellschaft für Informatik eV.
3. Saberi, S., Kouhizadeh, M., Sarkis, J., & Shen, L. (2019). Blockchain technology and its relationships to sustainable supply chain management. *International journal of production research*, 57(7), 2117-2135.
4. Kosovets, G., 2022. *The role of digital technologies to increase the competitiveness of business*, Management and Education, Vol.18, Issue 1, p.42.
5. Dimitrov, I., Koprinkova-Noncheva, N., Dimitrova, A. 2023. Key factors and conditions for implementing the drop-shipping method as an alternative to traditional supply chain. *Entrepreneurship and Sustainability Issues*, 11(2), 498-515
[http://doi.org/10.9770/jesi.2023.11.2\(33\)](http://doi.org/10.9770/jesi.2023.11.2(33))
6. Dodd, N. (2018). The social life of Bitcoin. *Theory, culture & society*, 35(3), 35-56.
7. Hassan, M. K., Hudaefi, F. A., & Caraka, R. E. (2022). Mining netizen's opinion on cryptocurrency: sentiment analysis of Twitter data. *Studies in Economics and Finance*, 39(3), 365-385.
8. Dimitrov, I., & Gigov, R. (2020, October). Exploring interoperability of Blockchain technology and the possibility of collaboration with the existing information systems of the enterprises. In *2020 III international conference on high technology for sustainable development (HiTech)* (pp. 1-4). IEEE.
9. Гигов, Р., & Димитров, И. (2023). Ключови моменти в разработването на регулаторната рамка на блокчейн технологията. текуща ситуация и перспективи. *Management & Education/Upravlenie i Obrazovanie*, 19(1).
10. Zhao, X., Lei, Z., Zhang, G., Zhang, Y., & Xing, C. (2020). Blockchain and distributed system. In *Web Information Systems and Applications: 17th International Conference, WISA 2020, Guangzhou, China, September 23–25, 2020, Proceedings 17* (pp. 629-641). Springer International Publishing.

Assistant Professor Rusen Gigov, PhD
Burgas State University “Prof. Assen Zlatarov”
Department of Economics and Management
e-mail: Rusengigov2@gmail.com

This research is supported by the Bulgarian Ministry of Education and Science under the National Program „Young Scientist and Postdoctoral Students-2“

ИКОНОМИЧЕСКИ АСПЕКТИ НА ПОЛИТИКАТА ЗА АНУЛАЦИИ В ТУРИСТИЧЕСКИЯ БИЗНЕС

Елена Илиева

ECONOMIC ASPECTS OF CANCELLATION POLICY IN THE TOURISM BUSINESS

Elena Ilieva

ABSTRACT: *Accurately predicting customer behavior is crucial in the tourism sector in terms of successful revenue management and predicting customer cancellation patterns is considered as a useful tool for this purpose. Hotel revenue managers try to stay abreast of customer cancellations, and airlines and tour operators also determine overbooking levels based on their customers' cancellation patterns. In this regard, tourism companies have developed various cancellation systems, embodied in cancellation policies for tourism services and products. Relatively few studies have systematized the different economic aspects of tourism cancellations in order to present the variety of options and good practices in the design of a tourism cancellation policy. The financial objective of tourism organizations is to maximize their revenue by achieving higher occupancy and average price. Since a large part of the tourism business sells products in advance but has fixed capacity, pricing strategies, sales management and control over cancellations are adopted. If a reservation is canceled at the last minute, the tourism business does not have enough time to sell the product, which is a sunk loss, or they sell it at a suboptimal price, which reduces revenue. The cancellation policy of tourism companies mitigates the loss of revenue caused by unexpected cancellations and provides revenue. The main purpose of the present study is to explore and reveal the economic aspects of cancellation policy in the tourism business in view of the importance of the topic in terms of effective revenue management in tourism.*

Key words: Tourism, economic aspects, cancellation policy, cancellation price, compensation.

Въведение

Общозвестен факт е, че туристическите продукти се различават от обикновените продукти на дребно. Освен нематериалния характер на туристическите продукти, при закупуването им потребителите неизбежно изпитват пространствено и времево разделение между покупката и действителното потребление. Въпреки че това се счита за уникална характеристика на туристическите продукти, то не е привлякло научното внимание от гледна точка на въздействието на тези характеристики върху анулациите в туризма. Голяма част от туристическите фирми предлагат опции за безплатно анулиране и опции с невъзстановима стойност, независимо от търсенето. Всяка опция обаче е полезна в различни ситуации на търсене. За разлика от пътуващите, които могат сами да изберат предпочитана политика за анулиране, туристическите оператори нямат контрол върху избора на потребителите за анулиране.

Поведението за анулиране е често срещано и при ежедневното потребление. Когато продуктите на търговците не могат да отговорят на очакванията или нуждите на потребителите, се появява поведение за отмяна или отказ от вече финализирана покупка. Търговците прилагат различни политики за връщане, за да извлекат различни ползи въз основа на различните оценки на потребителите за продуктите. Насочвайки се към проблема с връщането, респективно анулациите, причинен от несигурността на търсенето, е установено, че възвръщаемостта на всеки основен елемент от веригата за доставки е свързана с ценовия модел и процента на връщане. [4] Редица автори потвърждават, че предоставянето на услуга за гарантиране на връщане, респективно анулация, може да генерира повече продажби и да донесе по-големи ползи. [7] Като логично заключение, политиките за връщане, респ. анулации, има пряко касателство към ефективното управление на приходите и силно изразени икономически аспекти.

Ето защо, основната изследователска цел на тази статия е да *изследва и разкрие икономическите аспекти на политиката за анулиции в туристическия бизнес с оглед на важността на тематиката по отношение на ефективно управление на приходите в туризма*.

Същност и значение на анулициите в туризма

Думата анулирам произлиза от немската *annullieren* или френската *annuler*, с дълбоки корени от латинската *annullo*, като в превод означава отменям и премахвам. Честно използван синоним на термина „анулирам“ е „канселирам“. Думата канселирам (понякога се изписва като канцелирам) произлиза от английската дума *cancel*, и в превод означава отказ, отлагане, отмяна. От смислова гледна точка в индустрията на туризма съществуват известни разлики между двата термина „анулирам“ и „канселирам“, които се наблюдават основно в авиационната индустрия. [1] При промяна на полетните статуси, вкл. и на туристически чартърни полети, има съществена разлика между двете обозначения. Анулиран полет е такъв, който бива премахнат, заличен от летателната програма и никога няма да се изпълни. От *икономическа гледна точка* това резултира в задължително възстановяване на стойността на заплатените билети на пътниците и поява на техен личен ангажимент да намерят и резервират алтернатива за придвижване към желаната дестинация. От друга страна, канселираният полет е такъв, който се отменя, но не се заличава от летателната програма. От *икономическа гледна точка* това води до първоначален ангажимент на превозвача да презавери пътуванията на клиентите, като при писмено желание на пътника превозвачът би могъл да възвърне и сумата по заплатения билет. В останалите основни туристически дейности – хотелиерство, ресторантьорство, както и при туроператорската и агентска дейност, възприетият термин е „анулация“, който покрива целия смислов спектър от събития по отмяна или премахваване на резервации.

По същество, анулацията в туризма представлява искане и/или процес на отмяна на резервирана туристическа услуга или продукт. [10] Съществуването на правото за анулиране на туристическата услуга се предполага от факта, че между момента на резервиране на услугата/продукта и реалното потребление

съществува често не малък времеви период, в който могат да настъпят редица събития и промени, водещи до невъзможността да се използва или предостави туристическия продукт/услуга. [8] На съвременния етап от туристическата практика основен дял от резервациите са по същество т.нар. „ранни записвания“, които се осъществяват най-често между 9 и 3 месеца преди датата на предоставяне на туристическата услуга/продукт, което допълнително създава предпоставка за промяна в обстоятелствата.

В исторически бизнес план, политиката за анулиране в туризма бележи радикална промяна през 2017 г. [3] Основните причини се откриват в развитието и утвърждаването на динамичните ценови практики в хотелиерството и на онлайн платформите за резервации. В резултат, туристите често правят няколко резервации и следят промените в цените, докато не фиксират най-добрата оферта [2] Пионери в съвременния дизайн на *политика за анулиране* са големите хотелски вериги, като Marriott International и Hyatt, които са сред първите, които преразглеждат своите политики за безплатно анулиране с цел намаляване на анулации в последния момент. По този начин от стандарт за безплатно анулиране на хотелска резервация до 48 ч. преди датата на настаняване, те преминават към анулиране до 72 часа предварително преди дата на настаняване. Тенденцията се запазва до началото на пандемията през 2020 г., когато хотелската индустрия отбелязва исторически ниска заетост през 2020 г. [11] и хотелските компании се принуждават да облекчат политиките си за анулиране, за да насърчат резервациите. Важно е да се отбележи, че такива облекчени политики за анулиране са с временен характер. В подкрепа, Marriott International обяви връщане към политика за анулиране от 48 часа през юни 2021 г.

Неизбежно е туристическите организации да предоставят адаптирани политики за анулиране през всеки сезон с цел ефективно управление на приходите, тъй като всяка политика за анулиране носи различни предимства през съответния туристически сезон. Процентът за безплатно анулиране, известен в хотелиерството като „най-добра налична цена“ (BAR), е неограничителна цена, която трябва да е налична, ако хотелската резервация е налична. Този вид цена увеличава финансовите резултати на хотела, като увеличава средната дневна цена (ADR). Когато търсенето е високо, безплатната анулация е за предпочитане

пред цените с невъзстановима цена поради високия шанс за продажба на непродадени стаи на оптимални цени. Противно, опцията с невъзстановима цена намалява неочакваните анулации през всеки сезон. Хотелите продават непродадени стаи с наближаването на датата на пристигане и могат да осигурят търсене и да генерират приходи предварително. [3]

В сравнение с пътуващите, които могат сами да изберат предпочитана опция за анулиране, за хотелите е трудно да предложат предпочитаната опция за анулиране въз основа на търсенето. В най-добрия случай хотелите могат да използват промоционален ефект на отстъпка, свързан с невъзстановими цени, за да привлекат пътуващите да резервират. [5] Хотелите трябва да разчитат на избора на пътуващите за опция за безплатно анулиране. Освен това, връщането от преразглеждане на политиката за безплатно анулиране към по-строг прозорец за резервация променя търсенето от висока вероятност за престой към по-ниска такава. [6]

Преди разпространението на Ковид-19, приблизително 90% от невъзстановимите цени все още са съществували 48 часа преди настаняване, а 60% от офертите са били оставени до 24 часа преди настаняване. [9] Тъй като хотелската индустрия е водеща в направление дизайн и управление на политики за анулации, се счита, че именно тя задава съвременните практики в областта на туризма.

Субекти и атрибути на политиката за анулации в туризма

Субектите по искане на анулация на туристическа услуга/продукт, са два – *клиентът*, направил резервацията, или *туристическата фирма*, приела и потвърдила резервацията. Във връзка с туристическата фирма, възможно е тя да няма възможност да предостави резервираната туристическа услуга или продукт към началната дата на резервацията. Най-често срещаните причини за това са: *прекомерни дублиражи на резервациите; банкрут/фалит; затваряне/запор на обекта; форсмажорни обстоятелства (война, природни бедствия, рестрикции за влизане в рецептивната дестинация и др.); отмяна на съществен компонент от туристическия продукт, което прави невъзможно ползването на останалите компоненти и по този начин и продукта като цяло*. Най-често в туристическата практика клиентът е субектът, който предявява искане

за анулиране на резервация, като причините могат да бъдат диференцирани на: *промяна в лични или външни обстоятелства*, поради което туристът не може или не желае да използва туристическата услуга/продукт. В първия случай промяната може да бъде зависеща или независеща от клиента, докато във втория случай промените са винаги независещи от туриста. И в трите случая *икономическите аспекти* на анулацията са с различен характер.

✓ *Зависещи от клиента лични промени*: такива са промяна в планове или нежелание на клиента да използва резервираната туристическа услуга или продукт (клиентът е намерил по-добра или по-изгодна алтернатива; клиентът е получил негативни коментари за обекта или дестинацията и изпитва опасения по отношение на качеството или сигурността и др.).

✓ *Независещи от клиента лични промени* – такива са хоспитализация или неочаквана смърт в семейството, заболяване или нараняване на клиента и/или на спътник по резервацията; законово задължение (например да бъде призован за участие в съдебно дело като свидетел или жури) и др.

✓ *Промени във външни обстоятелства* – винаги независещи от клиента промени като: форсмажорни метеорологични условия; анулация от общия превозвач при пакетни пътувания с транспортен компонент; непредвидени природни бедствия в емитивната или в рецептивната дестинация; рестрикции за напускане на местоживеенето и др.

Условията за анулиране са крайно различни в зависимост от типа обстоятелство или причина за искане на отмяна на резервацията; субектът по искане на анулацията; регулативната рамка на национално ниво, както и индивидуалните условия на туристическата фирма, предоставяща туристическата услуга или продукт. [6] Винаги във фирмените условия за анулация на резервацията присъстват следните атрибути [4]:

✓ *Начин на искане за отмяна на резервацията* – описва процедурата или стъпките, по които клиентът може да предяви пред туристическата фирма искане за отмяна на резервация. Много често присъства стандартизиран формуляр, който може да бъде попълнен от клиента и изпратен на хартиен или виртуален носител. Възможно е, също така, това да се случи в директен контакт със служител на туристическата фирма – лице в лице в обекта или в офис на фирмата; телефонен разговор със специалист отдел резервации, служител на

рецепция, център за обслужване на клиенти и т.н.; комуникация тип чат със служител или чатбот през официалния уебсайт или апликация на туристическата фирма.

✓ Сроковете, в които може да се предявява искане за анулация – най-често те варират между 48 часа до деня на резервацията в работно време. След деня на начало на резервацията искането за анулация става невалидно. При неизползване на туристическата услуга/продукт, това се третира като неосъществена от клиента резервация. Статутът на резервацията – дали е анулирана или неосъществена (на англ. ез. „no-show”), има пряко и съществено касателство при сключени допълнителни туристически застраховки от клиента с лицензирани застрахователни дружества. В генералния случай, възврънатата сума на клиента от застрахователя е по-голяма при анулирани туристически услуги/продукти, отколкото при неосъществени такива.

✓ Размер на дължимата неустойка по анулацията от клиента – тя варира в широки граници според обстоятелствата и периода на искане за анулация, както и фирмената политика за анулации. Може да няма неустойка, т.е. на клиента се възвръщат 100% от заплатената сума; неустойката да бъде фиксирана сума – най-често първоначално заплатен депозит, която цели да покрие времето и труда на фирмата по осъществяването и анулирането на резервацията; частична неустойка, което означава, че част от заплатената сума по резервацията не се възвръща на клиента; пълна неустойка – фирмата задържа пълната сума по резервацията и клиентът не получава възврънати средства по плащането.

✓ Начините, сроковете и редът по информиране на клиента – описват процедурите по известяване на клиента във връзка с искането му за анулация на резервацията относно решението на туристическата фирма. Всеки клиент може да подаде искане за анулация с предявено искане за компенсация. Задължение на туристическата фирма е да инспектира условията за анулиране по конкретната резервация и да установи според срока на подаване и обстоятелствата, дали искането ще бъде удовлетворено и каква компенсация ще бъде възвръната към клиента. Това официално решение на организацията трябва да бъде комуникирано към клиента, т.е. последният да бъде известен за решението на фирмата в обоснован официален отговор. Начините на известяване са най-често по физическа или електронна поща на

клиента, а сроковете за обработка на искането за анулация варират между 5 и 10 работни дни, като най-често това се случва в рамките на 7 работни дни.

✓ Начините, сроковете и редът по изплащане на компенсацията към клиента – при обработено и одобрено искане за анулация и установена компенсация за възвръщане по резервацията, в този раздел се описват най-основно начините и срокът по изплащане на сумата към клиента.

Във връзка с начините по изплащане на компенсацията към туриста, възможностите са основно две. Първата се основава на *оригиналния метод на плащане* по резервацията. На съвременния етап от туристическата дейност съществуват разнообразни методи за заплащане на резервации, освен традиционният метод на плащане в брой. При последния обикновено компенсацията по анулирана резервация се превежда по банков път на клиента, след представяне на официално удостоверение за притежаваната от него банкова сметка. Съвременните методи на плащане на резервацията се основават най-вече на онлайн безконтактни плащания като: плащания с карта през оторизирана платформа за сигурни плащания; плащания, базирани на онлайн банкиране – превод от сметката на клиента към тази на туристическата фирма; безконтактни плащания чрез разпространени платформи и апликации като PayPal, WorldPay, Apple Pay и др. Важно е да се отбележи, че след завършване на превода на компенсацията от туристическата фирма към клиента, получаването на сумата от туриста зависи и от времето за обработка на транзакцията в съответната платформа или апликация и този период трябва да бъде съобразен със сроковете по възвръщане от предходната точка. Най-често технологичното време за обработка на плащанията по споменатите платформи и апликации е в рамките на 3 до 5 работни дни, но може да варира и до 10 работни дни.

Втората и съвременна възможност за изплащане на компенсацията към клиент е чрез онлайн конвертируема валута в системата на съответната фирмата – немалка част от туристически фирми имат вътрешно конвертируема платежна система под формата на точки, кредити или др., които могат да се използват за бъдещи покупки на туристически услуги/продукти към фирмата. Опростен вариант е предоставянето на ваучер за съответната компенсационна стойност. Компенсациите с онлайн

конвертируема валута формално предоставят виртуален депозит на клиента, който може да бъде използван за бъдещи резервации към фирмата или нейни партньори. Тази виртуална валута обикновено има давност на използване – между 1 и 3 години след генерирането ѝ в профила на клиента в интернет страницата или апликацията на туристическата фирма.

Условията за канселиране на туристическа услуга или продукт са от есенциална важност, тъй като от тях зависи размера на т.нар. канселационна цена. *Канселационната цена* по анулирана резервация представлява удържката/неустойката от общата сума, заплатена по резервацията, която е за сметка на клиента и не подлежи на възвръщане. Тя остава като приход за туристическата фирма и цели: покриване на елементи по резервацията, при които канселиране не е било възможно; трудът и времето по създаването и анулирането на резервацията; минимална нетна печалба за собственика на туристическата фирма.

Икономически аспекти на анулациите в туризма

Хотелите обикновено предлагат две политики за анулиране, като цените с невъзстановима сума са по-евтини от тези с безплатно анулиране. [3] *Основна цел* на политиката за анулиране е намаляване на анулирането в последния момент, като предотвратява анулирането (опция с невъзстановима сума) или като насърчава пътуващите да анулират достатъчно рано (безплатно анулиране). Опцията за безплатно анулиране позволява на пътуващия да промени или анулира резервацията на най-добрата налична цена без отстъпка. Опцията с невъзстановима стойност осигурява по-ниска цена и не се допуска промяна на резервацията. И двете опции за анулиране са икономически полезни за хотелския бизнес. Тъй като процентът за безплатно анулиране е по-висок от цената с невъзстановима стойност, опцията за безплатно анулиране увеличава печалбата като инструмент за допълнителни продажби без допълнителен маркетингов бюджет. Опцията с невъзстановима стойност предотвратява анулирането в последния момент и осигурява приходи чрез натрупване на неустойки. [9]

В тази връзка, проучванията установяват, че политиките за анулиране влияят върху поведението на потребителите при резервации. [6] Ограничителните политики за анулиране, като например висока такса за анулиране и строги

срокове, намаляват желанието на клиентите да резервират, което ги подтиква да търсят други опции. Поради присъщата несигурност на пътуването в бъдеще, изборът на политика за анулиране е свързан с рискове. Например, пътуващите могат да намерят по-добра туристическа услуга/продукт или цена от резервираната, да се наложи да променят датата на пътуване или да отменят цялото пътуване по основателна причина. Опцията за безплатно анулиране предпазва от непредвидени рискове, като начислява по-висока цена. [10] Опцията с невъзстановима сума поема риска, дължащ се на такива събития, като изключва потенциална възможност за редактиране на покупката. Основен извод показва, че реакциите на потребителите към политиките за анулиране могат да бъдат тясно свързани с перцепцията на индивидите към риска. [5]

Основната разлика между двете политики за анулиране е ценовият марж между двете опции. Потребителите могат да възприемат ценовата разлика като допълнителна такса за закупуване на застраховка срещу несигурността на бъдещи промени в плана за пътуване. За клиентите ценовата разлика между двете опции за анулиране е премия, която гарантира безрискова покупка, така че те да могат да променят или анулират без съществени ограничения. Желанието за смекчаване на възприемания риск спрямо несигурността на бъдещото пътуване води до намерението да се избере опция за безплатно анулиране. [3] Следователно, ценовата разлика показва стойността на опцията за безплатно анулиране (Masiero et al., 2015).

Компромисът между риск и възвръщаемост може да обясни защо потребителите са склонни да платят ценовата разлика, за да закупят опция с безплатно анулиране. Данните от проучванията еднозначно сочат, че размерът на риска е положително свързан с размера на възвръщаемостта. [5] При туристическа резервация възвръщаемостта се отнася до намалени възприемани рискове, а рискът е ценовата разлика, която потребителите трябва да платят за опция за безплатно анулиране. Чрез заплащане на ценовата разлика (риск), клиентите могат да намалят възприемания риск (възвръщаемост).

Както стана ясно, бъдещите пътувания са свързани с несигурност, тъй като пътуващите не могат да предвидят какво ще се случи преди или по време на пътуването (Karl, 2018). За да се предпази от несигурност, ценовата премия

гарантира гъвкавост на покупката. Дефинирана като „излишната платена цена над справедливата цена, оправдана от истинската стойност на продукта“, ценовата премия отразява качеството и ползите, обещани от продукта. [2] Нивото на информация определя готовността за заплащане на ценова премия, за да се установи качеството на продукта. Желанието за гъвкавост при условието за резервация води до намерението да се избере опция с безплатно анулиране. Балансът между възприетата несигурност и ценовата премия обаче е от решаващо значение за измерване на стойността на безплатното анулиране. Размерът на премията за защита срещу рискове е отрицателно свързан с желателността на опцията за безплатно анулиране. По този начин размерът на ценовата премия повлиява на избора на опции за анулиране. [7]

По правило сумата, която се удържа от стойността на резервацията в полза на туристическата фирма (в случаите на липса на обстоятелства за безплатно анулиране) се нарича канселационна цена. *Канселационната цена* може да бъде формирана по няколко основни начина:

- Твърда сума – точно определена сума, която ще бъде удържана от стойността на резервацията при анулиране. Най-често представлява първоначалният депозит, който клиентът

заплаща при осъществяване на резервацията – сроковете за доплащане на сумата по резервацията са упоменати, в противен случай резервацията се анулира автоматично и клиентът губи правото да ползва туристическата услуга или продукт.

- Натурална форма – в брой компоненти, сумата на чиито единични цени формират общата канселационна цена. Най-разпространена е в хотелиерството, като в съвременна бизнес практика при хотелско настаняване най-често е упоменато, че при анулиране на резервация в срок до 3 дни (извън активен туристически сезон или при целогодишни обекти) и до 7 дни (за сезонни туристически обекти) преди настаняване, дължимата канселационна цена е в размер на стойността на първата нощувка от резервацията. При пакетно пътуване с обща цена може да бъде формирана от цените на самолетните билети и част от нощувките. При круизни пътувания най-често се формира от част от нощувките и пристанищни такси.

- Процентно отчисление от сумата на резервацията – често разпространен вариант при пакетни пътувания за формиране на канселационна цена на съвременния етап от развитие на туристическата практика. Обикновено е формирана стъпаловидно според датата на анулиране спрямо датата на начало на резервацията.

Таблица 1. Канселационни цени във форма на процентно отчисление

Условие	Канселационна цена
<i>Стандартно пакетно пътуване с обща цена</i>	
До 14 дни преди пътуването	35% от стойността на резервацията
След 14 дни до пътуването	100% от стойността на резервацията
<i>Хотелско настаняване</i>	
До 30 дни преди дата на настаняване	50% от стойността на резервацията
Между 29 и 15 дни преди дата на настаняване	70% от стойността на резервацията
От 14 дни до дата на настаняване	100% от стойността на резервацията
<i>Круизно пакетно пътуване</i>	
До 75 дни преди дата на пътуване	50% от стойността на резервацията
От 74 до 31 дни преди дата на пътуването	75% от стойността на резервацията
30 дни или по-малко до дата на пътуването	100% от стойността на резервацията

Източник: Съставена от автора.

- Хибридна форма – може да бъде разнообразна и представлява смесица от предходните начини на формиране на канселационната цена.

При туристическите агенти, които препродават туристически продукт и не формират собствен такъв, освен канселационните

условия, съществена роля играят и потенциалните валутни разлики спрямо местната валута на дестинацията на продажбата на туристическия продукт и спрямо валутата на дестинацията на посещение.

Таблица 2. Хибридни канселационни цени

Условие	Канселационна цена
<i>Хотелско настаняване</i>	
До 30 дни преди дата на настаняване	Първата нощувка + 10% от стойността на резервацията
Между 29 и 15 дни преди дата на настаняване	Първата нощувка + 20% от стойността на резервацията
Между 14 и 8 дни преди дата на настаняване	Първата нощувка + 50% от стойността на резервацията
От 7 дни до дата на настаняване	100% от стойността на резервацията
<i>Круизно пакетно пътуване</i>	
До 90 дни преди дата на пътуване	25% от стойността на резервацията + Депозита/120 евро
От 89 до 61 дни преди дата на пътуване	50% от стойността на резервацията + Депозита/120 евро
От 60 до 31 дни преди дата на пътуването	75% от стойността на резервацията + Депозита/120 евро
30 дни или по-малко до дата на пътуването	100% от стойността на резервацията

Източник: Съставена от автора.

При туроператорите освен по-горе посочените особености на канселационните условия и валутни разлики, значение има и характера на компонентите, включени в туристическото пътуване с обща цена. В най-общ план трябва да се има предвид следното:

- Транспортни компоненти – в повечето случаи транспортът до и от дестинацията не подлежи на канселиране и съответно възвръщане към клиента. Разходите за трансфер в туристическото място могат да бъдат канселирани най-често до 7 дни преди датата на пристигане, но не по-късно от 3 дни преди датата на резервацията – според условията, разписани в договореността с местния партньор по трансферните услуги.

- Разходите за основни услуги – настаняването и изхранването обикновено са предложени под формата на комплексна пакетна цена от хотелиера. При искания за канселиране важат условията за анулации, разписани в договора между туроператора и хотелиера. В генерален случай те са диференцирани според начина на наем на контингент от хотелиера: гарантирана заетост; заетост с дата на освобождаване; заетост на поискване.

- Разходите за допълнителни услуги – при тях канселационната цена зависи изцяло от индивидуалните условия, разписани в договореността с партньора. Това са най-често местни туроператори, предоставящи екскурзии; местни турагенти, предоставящи билети за забележителности и мероприятия; партньори рент-

а-кар фирми и др. В генералния случай ако услугата не е била предоставена на клиента поради метеорологични условия при екскурзиите; затворени обекти като музеи и галерии или липса на резервиран модел или модификация рент-а-кар, разходът за съответната туристическа услуга се възвръща изцяло към клиента. В останалите случаи най-често се прилагат следните условия:

- ✓ Искания за канселации при предплатени екскурзии в дестинацията се осъществяват до 7 дни преди датата на екскурзията. Дължимите канселационни цени по анулацията са разнообразни според договореността с местния партньор.

- ✓ Входни билети за посещения на забележителности обикновено не подлежат на анулация и при тях канселационната цена е в пълния размер на заплатената стойност по този компонент от пътуването.

- ✓ Рент-а-кар услугите не подлежат на канселация и канселационната цена винаги е в пълния размер на предплатената такса за услугата. При рент-а-кар услугите освен предплатена цена има и такси, които се заплащат на място в офиса на фирмата при вземане на колата. Последните, като невзети плащания, не се таксуват допълнително от клиента при канселиране на услугата.

Заклучение

От проучването следва да заключим, че въпреки негативното влияние на пандемията от Ковид-19 върху споделянето настаняване, представянето на сектора е по-добро от хотелиерското настаняване и съществуват позитивни перспективи за неговото възстановяване до предпандемичните нива от 2019 г. през настоящата година. От разгледаната информация можем да направим следните по-важни и значими заключения:

➤ Съществуват значителни прилики между термините „анулирам“ и „канселирам“, но от гледна точка на туристическата индустрия се забелязват и значими разлики в значението им – особено в транспортния сектор.

➤ По същество, анулацията в туризма представлява искане и/или процес на отмяна на резервирана туристическа услуга или продукт, като предпоставка за съществуването им е пространствената и времева дистанция между резервацията и потреблението.

➤ Политиката за анулиране в туризма бележи радикална промяна през 2017 г., когато под влияние на хотелиерството се диференцират различни системи за анулация на база на динамичните ценови подходи.

➤ Туристическите фирми предоставят адаптирани политики за анулиране през всеки сезон. Основна цел е ефективно управление на приходите, тъй като всяка политика за анулиране носи различни предимства през съответния туристически сезон, което изтъква икономическите аспекти на процеса.

➤ До разпространението на Ковид-19 основен дял на политиките за анулация в туризма са били относително либерални (до 48 ч. или до 24 ч. преди потребление), но след пандемията те преминават към диференцирани цени и политики за анулация.

➤ Искане на анулация на туристическа услуга може да бъде предявен от субектите по нейното осъществяване – клиентът или туристическата фирма. Причините за анулиране са с разнообразен характер и се влияят по различен начин от външни и вътрешни за субектите фактори – това резултира в различни икономически последици.

➤ Основна цел на политиката за анулиране в туризма е намаляване на анулирането в последния момент или като насърчава пътуващите да анулират достатъчно рано. И двете опции за анулиране са икономически полезни за хотелския бизнес.

➤ Политиките за анулиране влияят върху поведението на потребителите при резервации и готовността им да осъществят покупка. Реакциите на потребителите към политиките за анулиране са тясно свързани с перцепцията на индивидите към риска, обоснован от пространствената и времева дистанция между резервиране и потребление.

➤ Канселационната цена – стойността на резервацията в полза на туристическата фирма, при анулиране може да бъде формирана по четири основни начина от икономическа гледна точка: твърда сума, натурална форма, процентно отчисление или хибридна от трите предходни.

➤ При туроператорите съществено значение за икономическите аспекти на анулациите имат и валутните разлики между емитивна и рецептивна дестинация, както и характерът на компонентите, включени в туристическото пътуване с обща цена.

Литература

1. Albers, S. & Rundshagen, V. 2020. European airlines' strategic responses to the COVID-19 pandemic, *Journal of Air Transport Management*, Vol. 87
2. Fan, X., Lu, J. Qiu, M. & Xiao, X. 2023. Changes in travel behaviors and intentions during the COVID-19 pandemic and recovery period: A case study of China, *Journal of Outdoor Recreation and Tourism*, Vol. 41
3. Kim, E. J., Kim, E. L. & Tanford, S. 2023. Post-Pandemic hotel cancellation policy: Situational cues as perceived risk triggers, *Journal of Hospitality and Tourism Management*, Vol. 55, No. 4, p. 153-160
4. Lee, H., Yang, S. B. & Chung, N. 2024. Out of sight, out of cancellation: The impact of psychological distance on the cancellation behavior of tourists, *Journal of Air Transport Management*, Vol. 90, No. 2, 101942
5. Maser, B., & Weiermair, K. 1998. Travel decision-making: From the vantage point of perceived risk and information preferences, *Journal of Travel & Tourism Marketing*, Vol. 7, No. 4, p. 107-121
6. Nussbaum, S., Trope, Y., & Liberman, N. (2003). Creeping dispositions: The temporal dynamics of behavior prediction. *Journal of Personality and Social Psychology*, 84(3), 485-497
7. Park, J. Y. & Jang, S. Sh. 2014. Sunk costs and travel cancellation: Focusing on temporal

cost, *Tourism Management*, Vol. 40, No. 1, p. 425-435

8. Prayag, G., Jiang, Y., Chowdhury, M., Hossain, M. I., & Akter, N. 2023. Building Dynamic Capabilities and Organizational Resilience in Tourism Firms During COVID-19: A Staged Approach, *Journal of Travel Research*, Vol. 5, No. 6, p. 817 - 933

9. Wang, K. C., Hsieh, A. T., & Huan, T. C. 2000. Critical service features in group package tour: An exploratory research, *Tourism Management*, Vol. 21, No. 2, p. 177-189

10. Zhang, L. & Xie, G. 2024. Research on Hotel Room Pricing and Cancellation Policy Strategies Based on Consumer Cancellation Behavior, *Academic Journal of Management and Social Sciences*, Vol. 7, No. 2, p. 94 - 98

11. Zhong, L., Sun, S., Law, R., Li, X., & Yang, L. 2022. Perception, Reaction, and Future Development of the Influence of COVID-19 on the Hospitality and Tourism Industry in China. *International journal of environmental research and public health*, Vol. 19, No. 2, p. 991 - 1003

Доц. д-р Елена Илиева
Факултет по обществени науки
Бургаски държавен университет „Проф. д-р
Асен Златаров“
Катедра „Туризм“
ж.к. Петко Р. Славейков, 8000 Бургас
e-mail: elena-ilieva@uniburgas.bg

НАСТАВНИЧЕСТВОТО КАТО КАТАЛИЗАТОР НА КРЕАТИВНИЯ ПОТЕНЦИАЛ НА ЧОВЕШКИЯ ФАКТОР

Даниела Стоянова

MENTORSHIP AS A CATALYST FOR THE CREATIVE POTENTIAL OF THE HUMAN FACTOR

Daniela Stoyanova

ABSTRACT: In today's dynamic global landscape, creativity stands out as a critical driver of innovation and progress. This paper examines the significant role of mentorship in unlocking and enhancing the creative potential of individuals. Drawing on empirical evidence and theoretical frameworks, the study highlights how experienced mentors provide invaluable guidance, inspiration, and support, enabling mentees to navigate complex challenges and develop their creative abilities. Furthermore, mentorship fosters a supportive environment that encourages risk-taking and experimentation, thereby boosting confidence and motivation. The paper also emphasizes the networking opportunities facilitated by mentorship, which expose individuals to diverse perspectives and foster interdisciplinary collaboration. Ultimately, the research underscores the indispensable role of mentorship in cultivating creativity and driving personal and professional growth.

Key words: Mentorship, Creativity, Innovation, Guidance, Inspiration

Въведение

Когато ръководството на организацията трябва да се справя с трудностите и да стимулира работата на служителите си, *наставничеството* се явява като един добър подход в процеса на организационната промяна. То осигурява изпълнението не само на стратегическите цели на промените, но и допринася за активното участие на човешкия фактор в провежданите изменения.

При прилагането на промени, които не изискват мащабни реформи, а очертават определен кръг от фирмени проблеми, наставничеството [1] е важен критерий за постигане на корпоративна ефективност. Днес този подход допълва програмите за обучение и развитие на персонала, защото се съкращават разходите и се постига по-близък контакт с хората. Това се дължи на редица *причини* сред които:

- ✓ Наставничеството е добра предпоставка за постигане на мисията на организацията и стратегическите цели;
- ✓ Наставничеството помага на хората да бъдат много по-отворени към приоритетите, които са им поставени в процеса на организационна промяна;

- ✓ Наставничеството помага на хората да създадат позитивна среда при внедряване на изменения в управленската структура;
- ✓ Наставничеството подкрепя хората при промените, вдъхва им кураж, а те от своя страна са съпричастни с поставените задачи;
- ✓ Наставничеството е мост към доверието на хората за промяна, игнорира пречките в комуникацията и съгласува екипните действия;
- ✓ Наставничеството развива таланта и уменията на хората, силно ги мотивира да участват в промените и да дават най-доброто на което са способни, като разкриват собственият си професионален потенциал.

За целите на статията е необходимо да се установят етапите на наставническия процес, които при нейната реализация могат да бъдат събрани в две фази [2]:

1. Подготовка на наставничеството

В тази фаза наставничеството обхваща някои стъпки, сред които да се установи основната стратегия за анализ на средата и установяване на факторите, които влияят на поведението и действията на хората. От

първостепенно значение е участието на хората да се основава на подходящ тип наставничество и обучение, за да се осигури техния успех, предвид критично важната роля на тяхното представяне за постигане на установените цели. Като ключов приоритет се посочва установяване на контакт с хората, ангажирани с процеса на промяна, както и определяне на техните нагласи и очаквания при осъществяване на процеса. Следващият ключов момент може да се отъждестви с избора на обект (личност) за наставничество, разискване на основните приоритети и афиширане ролята на наставника и неговата подкрепа.

2. Реализиране на наставничеството

Основната стратегия, с която се свързва реализирането на наставничеството, може да се определи като дефиниране на инициативите и практическа подкрепа на хората за позитивна работна среда в процеса на осъществяване на промяна. Като ключов приоритет може да се определи създаването на работна програма, която да е съобразена с целите и задачите на човека в процеса на промяната. Тази програма може да включва редовни виртуални срещи чрез различни платформи за комуникация. Освен това в тази фаза се включва и посещение на място на мениджърите, осъществяващи промяната и наставниците на процеса. Тези посещения представляват възможност да се наблюдава директно съществуващите предизвикателства, наличните ресурси и потенциалните области за подобряване на работата им. Чрез тях се споделя професионалният опит и често допусканите грешки. Важен момент е стимулирането на иновативност и нестандартните идеи, които оказват влияние за решаване на възникнал проблем при вземането на управленски решения. Ефективното планиране и разпределението на времето за работа също са важен момент в реализирането на работната програма при реализиране на наставничеството.

В процеса на промяната е важна креативността на хората в екипа, което налага адекватен мотивационен механизъм и подходяща работна среда [3]. Затова са необходими стимули, които да гарантират успеха на промяната. Те могат да имат както материално, така и нематериално изражение. За целите на статията е необходимо да обърнем внимание на мотивационните фактори, които имат значение за креативността на човешкия фактор в процеса на промяна. Най-общо те са разделени на вътрешни (подлежащи на оценка от хората) и

външни (мероприятия на ръководството). Тяхното значение намира израз в *необходимостта от вътрешни мотивационни фактори, явяващи се като ключово условие за провокиране на интерес на хората към промяната*. За тази цел трябва да се постигне удовлетвореност от работата; безопасни условия на труд; преодоляване на стреса; признание за дейността; социализация и трудова адаптация; кариерно развитие и творческа инициатива.

Сред необходимостта от *външни мотивационни фактори, които са жизнено важен аспект за успеха на фирмата*, се открояват сформирани на подходяща организационна култура; адекватни корпоративни ценности; етичен кодекс и справедливо отношение към всички; аргументирани позиции по приоритетни въпроси и създаване на подходящи условия на труд и почивка. Също така като част от тези външни мотивационни фактори може да се посочат и ефективното лидерство, сътрудничество и насърчаване, персонална и екипна отговорност и лоялност към хората.

Наставничеството, свързано с мотивационните фактори в процеса на промяната, трябва да бъде ефективно съчетано така, че хората да се чувстват удовлетворени от работата, а организацията да гарантира ефективни резултати. Иначе не могат да се постигнат предварително поставените цели в работния план на организация за реализиране на наставничеството, а пред ръководството ще възникнат проблеми от организационен и управленски характер.

Заклучение

Наставничеството играе ключова роля в управлението на организационната промяна, като предоставя стратегическо ръководство и подкрепа за служителите. То не само улеснява изпълнението на стратегическите цели, но и насърчава активното участие на човешкия фактор в процесите на трансформация. В контекста на по-малки промени, наставничеството е важен инструмент за постигане на корпоративна ефективност, допълвайки програмите за обучение и развитие на персонала. То намалява разходите и създава по-близък контакт с хората, като същевременно повишава тяхната мотивация и креативност.

Процесът на наставничество може да бъде разделен на две основни фази: подготовка и реализация. Подготовката включва анализ на средата, установяване на стратегии и избор на подходящи наставници, докато реализацията

се фокусира върху практическите аспекти на подкрепата, създаването на работни програми и редовни срещи. Важно е да се подчертае значимостта на мотивационните фактори, които могат да бъдат вътрешни или външни, и които играят ключова роля за успешното интегриране на промените.

Ефективното наставничество, съчетано с подходящи мотивационни механизми, води до удовлетвореност на служителите и гарантира постигането на желаните резултати за организацията. Без такова съчетание, обаче, могат да възникнат сериозни организационни и управленски проблеми, които да затруднят процеса на промяна. В крайна сметка, наставничеството е мощен инструмент за стимулиране на креативността и иновациите, който може значително да подобри ефективността и устойчивостта на всяка организация.

Литература

1. Zachary, L.J. Creating a Mentoring Culture: The Organizations Guide. Jossey-Bass, 2005.
2. Kalchev, R., Antonova, K. Personnel Management: Managerial and Organizational Aspects

in Construction and Real Estate /guide/. Varna, 2009. p. 97-107.

3. Kingsbury, J. Mentoring for creative. //Real business, 31. July 2012.

4. Khachaturjan, A. Development of Human Capital in Companies. // Problems of Theory and Practice of Management. No. 12, International Scientific Research Institute of Management Problems, 2014. p. 79-88.

5. Samoukina, N. Effective Staff Motivation. Sofia, 2008. p. 24-26.

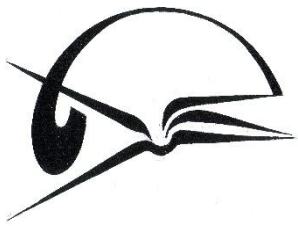
6. Vladimirova, K., Stefanov, N., Panayotov, D. et al. Management of Human Resources. Sofia, 2014. p. 270-316.

7. Hadzhiev, Kr. Theory of Organization. Sofia, 2011. p. 97.

Даниела Стоянова

Бургаски държавен университет „проф. д-р Асен Златаров“

e-mail: stoyanova.st.dani@gmail.com

УПРАВЛЕНИЕ И ОБРАЗОВАНИЕ

Технически редактор

Иван Димитров

Художник на корицата

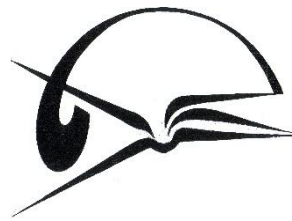
Красимир Николов

Издателство

Бургаски държавен университет

„Проф. д-р Асен Златаров”

Формат – 206 / 290

MANAGEMENT AND EDUCATION

Technical Editor

Ivan Dimitrov

Cover Design

Krasimir Nikolov

House Press

Burgas State University

Prof. Dr Assen Zlatarov University

Format – 206 / 290